

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI**

O'TKIR O'TANOV

**«UMUMIY PEDAGOGIKA NAZARIYASI VA AMALIYOTI»
FANIDAN**

MA'RUZALAR MATNI

Samarqand – 2016

KIRISH

O'zbekiston Respublikasining bundan keyingi rivojlanishi bevosita ta'lim-tarbiya natijasiga bog'liqligi barchaga ayon. Ta'lim-tarbiyani takomillashtirmay ma'naviy boy barkamol insonni tarbiyalash mushkul. Bu haqda O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi Qonun va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi belgilab berilgan ijtimoiy vazifalardan kelib chiqib yosh avlod ta'lim-tarbiyasini tashkil etishi kundalik hayotning o'zi talab qilmoqda.

Hurmatli Prezidentimiz Karimov I.A. «Barkamol avlod orzusi» asarida «Biz komil inson tarbiyasini davlat siyosatining ustivor sohasi deb e'lon qilganmiz. Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz». Va yana «Yuqori malakali, zamonaviy fikrlaydigan odamlarning yetishmasligi bizning olg'a siljishimizda hamon katta to'siq bo'lib turibdi. Bunday kadrlarni, avvalombor, yosh kadrlarni topish, o'stirish, tarbiyalash bugungi kunning eng dolzarb masalasiga aylanmoqda», deb juda o'rinli ta'kidlangan. Haqiqatan ham bunday fazilatlarga ega bo'lgan kishini shakllantirish pedagogika fani va shu sohada ishlaydigan mutaxassislari zimmasiga yuklatilgan.

Savol tug'iladi: ular ta'lim-tarbiya borasida nima qilishlari, qanday yo'l tutishlari lozim? Bu va boshqa savollarga ma'lum darajada pedagogika fani javob beradi. Pedagogika fani nima va u qachon paydo bo'lgan? Mazkur savolga javob berishdan oldin tarixiy manbalarga murojaat etaylik. Manbalarda yozilishicha, kishilik jamiyati paydo bo'lgach, ijtimoiy hayotda orttirilgan tajribalarni qo'yi avlodga o'rgatish ehtiyoji tug'iladi. Tajribalarning to'planishi natijasida ta'lim-tarbiyaning dastlabki tamoyillari vujudga keldi. Bu haqda mashhur mutafakkir A.R.Beruniyning «Vaqt pillapoyasi cheksizdir, bir-birining o'rnini egallab boradigan avlodlar zinadan zinagagina ko'tariladilar xolos. Jamlangan tajribani har bir avlod o'zidan keyin kelayotgan, o'zidan keyin uni taraqqiy ettiradigan va boyitadigan navbatdagi avlodga yetkazib beradi», - deb bildirgan fikri bag'oyat o'rinlidir.

Tabiat, ijtimoiy hayot haqidagi barcha tajribalar asosida muayyan bilimlar ortib bordi. Ta'lim-tarbiya ishlari bilan shug'ullanuvchi tarbiyachilar kasb-hunar vakillari sifatida ajralib chiqqan bogshladi. Ularning ta'lim-tarbiya borasidagi faoliyatlari va to'plangan tajribalaridan o'rinli foydalanishlari pedagogika fanining vujudga kelishiga olib keladi. Shu asnodan dastlabki maktab ko'rinishidagi muassasalar vujudga keldi, taraqqiy etdi. Shunday qilib, pedagogika ta'lim-tarbiyaning maqsad va vazifalari, ularning mazmuni, usullari hamda tashkil etish shakllari haqida ma'lumot beruvchi fanga aylandi. Demak, pedagogika fani o'sib kelayotgan yosh avlodni barkamol inson etib tarbiyalashda ijtimoiy ahamiyat kasb etadi.

Bo'lajak malakali pedagog va psixolog bakalavr mutaxassislarni tayyorlashda pedagogika fanining umumiy asoslari va didaktika masalalari haqidagi ma'ulmot muhim o'rin tutadi. Shuning uchun bo'lajak pedagog-psixolog bakalavr mutaxassislarni pedagogika nazariyasining mavzulari haqida atroflicha ilmiy, nazariy bilim olishlari bag'oyat muhim. Chunki bo'lajak bakalavrlar mazkur leksiya kursini davlat ta'lim standarti, o'quv dasturi talablari asosida izchil, tizimli o'rganishi pedagogik faoliyat uchun zarur bo'lgan ko'nikma va tajribalarni tarkib toptirishga bevosita yordam beradi. Bu esa bo'lajak bakalavr, magistr pedagog va psixologlarni pedagogik tizimga tayyorlashga zamin yaratadi.

1-Mavzu: *Pedagogika fanining predmeti, maqsadi va vazifalari*

Reja:

1. Pedagogika fani nima haqida bahs qiladi.
2. Pedagogikaning fan sifatida shakllanishi.
3. Tarbiyaning tarixiy va ijtimoiy xarakteri.
4. Nima uchun biz pedagogika fanini o'rganamiz.

Tayanch so'z va iboralar: Paydogogos, pedagogiya, bola yetaklash, inson, shaxs, kamolot, shakllantirish, uyg'un, ijtimoiy, individual, ta'lim-tarbiya, qonuniyat, tajriba, mahoratni jalb qiladi, obyektiv, zaruriy shart, hayotga tayyorlash, ma'lumot, ma'naviy kamolot, qayta tarbiyalash, milliy dastur, o'z-o'zini tarbiyalash va hokazo.

“Pedagogiya” - ya'ni bola tarbiyasi haqidagi fandır deb ta'riflaydi A.Avloniy. Turkiy guliston yoxud ahloq asarida.

Pedagogika “paydogogos-grekcha” “bola” va “yetaklash” ma'nosini bildiradi. Insonni shakllantirishga qaratilgan muayyan tizimli faoliyat hamda ta'lim-tarbiyaning mazmuni, shakli va usullari haqidagi fan. U yosh avlodni va kattalarni tarbiyalash haqida bahs qiladi. U ta'lim-tarbiyaning umumiy qonunlarini ishlab chiqib, hayotga tadbiiq qilish masalasini o'rganadigan fan deb ta'riflash mumkin. Kishilik jamiyatining paydo bo'lishi bilan odamlarda mehnat qurollarini ishlata bilish qobiliyati, mehnat malakalari, nutq va tafakkur o'sib, kamol topib boradi.

Pedagogika avval tabiat, jamiyat va inson tafakkuri taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini o'rganadigan falsafa fani tarkibidan ajralib chiqib fan sifatida taniladi.

Hozirgi davrda inson faoliyati bilan shu qo'llanadigan fanlar juda ko'p. Pedagogika fanining o'zi o'rganadigan mavzu ya'ni inson, odam, bola va uning shakllanishi haqida tadqiq qiladi, hamda fan sifatida tan olindi va rivojlanib bormoqda. Juda qadimgi davrda jamiyatning inson zotini qo'llab - quvvatlash va saqlab qolish ehtiyojidan kelib chiqqan holda tarbiyalash jarayoni avvalo u ijtimoiy-tarixiy tajriba jarayonida to'plangan va to'planayotgan ijtimoiy tajribani bir-birining o'rniga kelib turadigan avlodlarga yetkazib berishi bilan xarakterlanadi.

Yangi avlod o'zidan oldingi keksa ajdodning ijtimoiy turmushdagi tajribasini (fan, san'at, ahloq) xulq, atvor sohalari o'zlashtira borib uni boyitadi. Bu haqda A.R.Beruniy “jamlangan tajribani har bir avlod o'zidan keyin kelayotgan, o'zidan keyin uni taraqqiy ettiradigan va boyitadigan navbatdagi avlodga yetkazib beradi” deb o'rinli ta'kidlagan. Ijtimoiy tajriba, tabiat, jamiyat, texnika va voqyealarni qayta o'zgartirish uchun zarur bo'lgan faoliyat usullari haqidagi bilimlar, ko'nikma va malakalar: insonning dunyoga, odamlarga, o'ziga nisbatan munosabatining alohida tizimi sifatidagi tarbiyalanganliklari tarkib topgandir. Ijtimoiy tajriba moddiy va ma'naviy qadriyatlarining yig'indisi sifatida ijtimoiy ongning turli shakllarida shuningdek, ijtimoiy munosabatlar, hulq atvor tizimida mujassamlashgan tarbiya muayyan ijtimoiy funksiyalarni bajarishga tayyor bo'lgan shaxsni voyaga yetkazadi.

Inson egallab olishi lozim bo'lgan ijtimoiy tajriba qanchalik murakkab bo'lgani sari, bu tajribani yetkazish yuzasidan maxsus tashkil etilgan faoliyatga ya'ni (biror ishlab chiqarishni o'rgatishga) ehtiyoji paydo bo'la boshladi. Tarbiya mohirlik va ishning ko'zini bilishni talab eta boshladi. Tarbiyani amalga oshirish, anglash va bu sohadagi tajribalarni o'rganishga ehtiyoj tug'ilishi natijasida pedagogika fani yuzaga keldi. Agar insoniyat tarixining ilk bosqichlarida

bolalar va kattalar bilan birgalikda mehnat qilish jarayonida tarbiya olgan bo'lsa, jamiyatning, hayotning rivojlanib borishi bilan bilim va tajribani o'rganishning bunday yo'li hayot talablariga javob bermay keldi. Bular esa o'z navbatida o'qitishni, tarbiyalashni taqozo etar edi. Bu vazifa pedagogika fanining alohida bir fan sifatida shakllanishiga imkon berdi. Bu hayotning obyektiv talabi natijasida ro'y berdi. "Taraqqiyot tasodif emas, balki zaruratdir" deb ta'kidlagan fransuz olimi Viktor Gyugo.

Hayotning barcha yo'nalishlaridagi tajribalar maktabning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Maktab so'zi yunon tilida "dam olish, mehnatdan so'ng hordiq chiqarish" degan ma'noni anglatadi. JQadimgi Gresiyada maktab deb tajribaliroq, bilag'onroq odamlarning bolalari va usmirlar bilan suhbatlashishini aytishgan.

Keyinchalik "maktab" termini maxsus o'quv-tarbiya muassasalari sifatida ishlatila boshlagan va hozirgi vaqtda ham shu ma'noda ishlatiladi. Tarbiyaning takomillasha borishi natijasida jamiyat tuzilishida faoliyatning yangi turi yuzaga chiqdiki, u yoshlarni maxsus ijtimoiy pedagogik dasturlar asosida hayotga ongli va maqsadga muvofiq tayyorlashga mo'ljallangandir. Bu masala pedagogik kasbning bo'lishini taqazo etardi. Uni amalga oshirish uchun maxsus tayyorlangan mutaxassislariga ehtiyoj tug'dirdi. Pedagogik bilimlar inson faoliyatining maxsus yo'nalishlarida yosh avlodni ijtimoiy hayotga tayyorlashda va tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham pedagogika fani jamiyatning rivojlanishida, odamlarning ijtimoiy ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy tajribalarini keyingi avlodga yetkazishini hal qiluvchi va jamiyatning rivojlanishini ta'minlovchi fan deyish mumkin. Bu haqda AQShning buyuk pedagogi Bendjamin Spok "Mening oldimda ikki asosiy vazifa aniq bo'la boshladi. Bu bir tomondan, pedagogikani asrimizning ma'naviy darajasiga ko'tarish bo'lsa, ikkinchi tomondan men tarbiyaning psixologik-pedagogik qonuniyatlarini falsafiy anglab yetish bilan birga ota-onalarga aniq tavsiyalar berish, ularning savollariga aniq javob berishni o'z oldimga maqsad qilib qo'ydim" - degan edi. Haqiqatan ham pedagogika fani inson shaxsini ma'naviy kamolotini ta'minlaydigan fan bo'lmog'i darkor.

Tarbiya jarayonining mohiyati

Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ruyobga chiqarishning sharoitlari va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy hulq atvorning andozalarini o'zgartirish mamlkatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchi sifatida qaralmoqda.

Avvalombor, tarbiya nazariyasi Markaziy Osiyo faylasuflarining va halq pedagogikasining tarbiya borasidagi boy tajribalariga suyanadi. Tarbiya nazariyasi o'z qoidalarini asoslash uchun falsafa, sosiologiya, etika, estetika, huquqshunoslik, psixologiya fanlari ma'lumotiga asoslanadi.

Hozirgi zamon pedogogikasida tarbiya tarbiyachining tarbiyalanuvchi shaxsiga oddiy shunchalik ta'sir ko'rsatish emas, balki tarbiyachilar va tarbiyalanuvchilarning aniq bir maqsadga qaratilgan, bir-biri bilan hamkorlikda qiladigan munosabatlari va o'zaro ta'sir ko'rsatishi ekanligi alohida ta'kidlanadi.

Hozirgi vaqtda amalga oshirilayotgan Kadrlar tayyorlash milliy dasturi "Ta'lim to'g'risidagi" O'zbekiston Respublikasi qonunining qoidalariga muvofiq tayyorlangan bo'lib, uning "asosiy maqsadi- ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayorlash", zarurligi (39 bet) va "Uzluksiz ta'lim ijodkor, ijtimoiy faol, ma'naviy boy shaxs shakllanishi uchun shart-sharoitlar yaratadi" (43 bet) deb, ta'kidlanishi bejiz emas albatta.

Tarbiya jarayonida kishining turli qobiliyatlari rivojlanadi, g'oyaviy, ahloqiy, irodaviy, estetik xislari shakllanadi, tabiatga, jamiyatga ilmiy qarashlar tizimi tarkib topadi, jismoniy kuch-quvvatlari mustahkamlanadi.

Hamma davrlarning ilg'or kishilari tabiatga yuqori baho berganlar. Xalq donishmandlari va mutafakkirlaridan Zardo'sht, Muhammad al-Xorazmiy, Imom al-Buxoriy, Imom Termiziy, Ahmad Farg'oniy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Mahmud Qoshg'ariy, Shayx Najmiddin Kubro, Jaloliddin Manguberdi, Burhoniddin Zarnudjiy, Bahouddin Naqshband, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahridin Bobur, Zavqiy, Furqat, Avaz O'tar, Hamza, Abdulla Avloniy inson kamolotini ilm fan va tarbiyada deb bildilar.

Tarbiya jarayoni shaxsning ijtimoiy qimmatli fazilatlarini shakllantirishga uning atrofdagi dunyoga, jamiyatga, odamlarga, o'ziga nisbatan munosabatlari doirasini vujudga keltirishga va kengaytirishga qaratilgandir.

Shaxsning turmushdagi turli jihatlarga munosabatlari tizimi qanchalik keng, xilma-xil va chuqur bo'lsa, uning ma'naviy dunyosi shunchalik boy bo'ladi. Tarbiya shaxsni ijtimoiylashtirish uning aniq hayotiy mavqeyini shakllantirish jarayonidir. Tarbiya shaxsning ongliligi, faolligi, doimiyliigi, vatanparvarligi, insonparvarligi va boshqa fazilatlarini shakllantiradigan jarayondir. Tarbiya o'z tabiatiga ko'ra ko'p faktorli, xarakterga ega. Buning ma'nosi shuki, bola shaxsning qaror topishi maktab, oila, jamoatchilik, ijtimoiy muhit va yaqin atrofdagi vaziyatning bevosita yoki bilvosita ta'siri ostida ruy beradi. Hamma narsa: odamlar, ashyolar, hodisalar, voqyealar avvalo ota-onalar va pedagoglar tarbiyalaydilar. (A.S.Makarenko)

Tarbiya jarayonini mashhur pedagog Abdulla Avloniy "Al-hosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot, - yo mamot, - yo najot, - yo halokat, -yo saodat,-yo falokat masalasidir" deb ta'riflagan. H.H.Niyoziy: "Agar yaxshi tarbiya kishining qimmatbaho boyligi bo'lsa, yomon tarbiya uning uchun haqiqiy baxtsizlik hisoblanadi va ko'pincha uni xalok etadi", - deb tushungan.

Ta'lim orqali nazariy kamolotga erishiladi. Tarbiya esa Forobiy fikricha bu kishilar muloqotda etnik qadr-qimmatni va amaliy faoliyatni yaratishga olib boradigan yo'ldir deb ta'rif bergan, hamda "insoniy maqsad-oliy baxt-saodatga erishuvni o'ziga g'oya va oliy maqsad qilib olishi kerak".

A.S.Makarenko: "Tarbiya bu nisbatan keksaroq avlodning o'z tajribasi, o'z ehtirosi, o'z e'tiqodini yosh avlodga topshirish demakdir" - deb ta'riflagan. V.A.Suxomlinskiy "Tarbiya - avvalo o'qituvchi bilan bolalar doimiy ma'naviy munosabatlaridir" - deb ta'riflagan.

Yuqoridagi ta'riflarning barchasi shaxs tarbiyasining u yoki bu qirralarini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgandir.

Pirovard natija har tomonlama kamol topgan, yetuk, barkamol shaxsni shakllantirishga qaratilgandir. Tarbiya jarayonining eng asosiy maqsadi har tomonlama va uyg'un kamol topgan, yangicha fikrlaydigan shaxsni shakllantirishdir. Bu qiyin jarayon ikki tomonlama bo'lib, uyushtirishni va rahbarlikni boshqarishni ham, tarbiyalanuvchi shaxsning faollik ko'rsatishni ham taqozga qiladi. Ammo bu jarayonda pedagog yetakchi rol o'ynaydi va tarbiyaning umumiy maqsadini amalga oshiradi.

Tarbiya jarayonining mohiyati tartibga kompleks yondashishni talab etadi. Tarbiyani qurilishga qiyoslash mumkin. Kompleks yondashish obyektiv ravishda aqliy, g'oyaviy, ahloqiy, mehnat, estetik, jismoniy, iqtisodiy, huquqiy, ekologik, ma'naviy va hakovolarning birligini, tarbiya jarayonini tashkil etishning: individual, guruhli va ommaviy shakllarini qo'shib olib borishini, usullari hamda vositalarini maqsaddan kelib chiqib olib borilishini ta'minlaydigan pedagogik tizimni keltirishni va ularni amalda qo'llashni talab etadi.

Tarbiya uzoq davom etadigan va aslida uzluksiz jarayon bo'lib bu jarayon bola maktabga kelishidan ilgariroq boshlanadi va butun umr bo'yi davom etadi.

Tarbiya ko'pgina sabablarga, o'quvchilarning individual- topologik tafovutlariga, ularning hayotiy va ma'naviy tajribasiga, shaxsiy faolligiga bog'liq.

Qadimgi sharq maqollaridan birida shunday deyilgan: "Agar o'zingni bir yilga ta'minlamoqchi bo'lsang - sholi ek, o'n yilga ta'minlamoqchi bo'lsang - daraxt ek, yuz yilga ta'minlamoqchi bo'lsang - odam tarbiyala".

Olim bo'lish oson, odam bo'lish qiyin (maqol). Bola o'qishni o'rganishdan oldin, taqlid qilishni o'rganadi degan Kamenskiy.

"O'zi yaxshi ko'radigan narsasini o'zgalarga ham ravo ko'rmaguncha kishi mo'min komil bo'la olmaydi" - degan ekan Al-Buxoriy, Al-jome'-as-Sahih asarida.

"Yuqori malakali, zamonaviy fikrlaydigan odamlarning yetishmasligi bizning olg'a siljishimizda hamon to'siq bo'lib turibdi. Bunday kadrlarni, avvalom bor yosh kadrlarni topish, o'stirish, tarbiyalash bugungi kunning eng muhim masalasiga aylanmoqda" - deb ta'kidlaydi I.A.Karimov (83 - bet) va yana "Kamil inson deganda biz avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan hulq atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz" - degan (81 - bet). Tarbiya uch narsaga ehtiyoj sezadi: iste'dodga, ilmga, mashqqa degan edi Arastu (107 - bet).

Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi muhim va ijtimoiy ahamiyatga ega. Bu borada quyidagi xikmatga rioya zarur. "Bolaning 1-6 yosh davrida u hokim - ota esa tobe, 7-18 yoshida ota hokim bola esa tobe, 18 dan so'ng esa albatta do'st va hamkor bo'lish kerak" kabi tushuncha xalq pedagogikasidan bizgacha yetib kelgan.

Tarbiyaning tarixiy va ijtimoiy xarakteri

Tarbiya kishilik jamiyatining paydo bo'lishi bilan vujudga keldi u bilan birga taraqqiy etdi. Jamiyatning o'zgarishi bilan o'zgarib bordi. Tarbiya turli xil davrlarda va turli xil jamiyatlarda o'zgarimas bir narsa bo'lib qolmaydi. Ijtimoiy tuzum o'zgarishi bilan u ham o'zgarib boradi. Tarbiyaning maqsadlari, mazmuni, shakli va usullari bilan har bir tarixiy davrda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shu ma'noda biz tarbiyani tarixiy kategoriyalari deb ataymiz, chunki odamlar hayoti qachon paydo bo'lgan bo'lsa, tarbiya ham o'sha vaqtdan buyon olib borilmoqda. Shuning uchun tarbiya tarixiy xarakterga ega. Agar tarbiya olib borilmaganda edi hayot ham davom etmas edi. Bu fikrni kundalik hayotimiz isbotlab turibdi. Pedagogik g'oyalar va tarbiyaviy ishni rivojlantirishda muayyan darajada aloqa va ma'lum bir davomiylik mavjud. Jumladan, asrlar davomida dars maktabda o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishning asosiy shakli bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi.

Hozirgi davrda o'quvchilarga bilim berishning dars shaklidan tashqari boshqa shakllari paydo bo'ldi. Masalan, sayohat, bahs, konferensiya, seminar, amaliy mashg'ulot, laboratoriya va hokazo

Ayni chog'da tarbiyada va ta'lim berishda mafkuraviy jihatdan betaraf qoladigan lahzalar ham borligini unutmaslik kerak. Tarbiya va ta'limning tashkiliy ish shakllarini aniq to'ldirish maktab ishining u yoki bu masalalarini izohlashga yondashuv har davrda turlicha xarakterga egadir.

Tarbiyaning ijtimoiy xarakteri deganda bir kishining bir necha kishilarning xohish, irodasidan qat'i nazar ijtimoiy hayot bor ekan u ko'pchilikning ya'ni jamiyat a'zolarining

hayotini davom ettirish uchun olib borilishi shart bo'lgan ijtimoiy jarayondir. Shuning uchun biz tarbiyani ijtimoiy jarayon deb hisoblaymiz. Jamiyatda insonlar mavjud ekan demak hayot davom etishi shart.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Pedagogika fani nimani o'rganadi?
2. Pedagogika fani nima uchun fan sifatida shakllanadi va uni asoslang.
3. Pedagogika fanining maqsadi va vazifalari qanday muammolarni hal etishdan iborat?
4. Tarbiyaning tarixiy va ijtimoiy xarakteri nimalardan iborat?
Uni asoslang?

2-Mavzu: Pedagogika fanining asosiy kategoriyalari

Reja:

1. Ilm, bilim, ko'nikma va ta'lim pedagogika fani tushunchasi.
2. Tarbiya, o'z-o'zini tarbiyalash, qayta tarbiyalash pedagogikaning asosiy tushunchasi.
3. Ma'lumot – insonga ma'lumot beradigan va shaxsini shakllantiradigan asosiy tushuncha.
4. Pedagogika kategoriyalarini bilish – barkamol insonni tarbiyalashning zaruriy sharti.
5. Pedagogika fanlari tizimni tavsiflash.
6. Pedagogika fanining boshqa fanlar bilan aloqasi va uning mazmuni.

Tayanch so'z va iboralar. Kategoriya, ta'lim, ko'nikma, malaka, tarbiya, ma'lumot, shakllantirish, tilakka yetadi, avtomatlashgan, tarkibiy qism, yetakchi, ijtimoiy taraqqiyot, baxt-saodat, yuksak pog'ona o'z-o'zini tarbiyalash, qayta tarbiyalash. Tizim, sistema, pedagogika fanlari tarmoqlari, maktabgacha tarbiya pedagogikasi, maxsus pedagogika, maktab pedagogikasi, yoshlar pedagogikasi, umumiy pedagogikasi, ijtimoiy pedagogika, oila pedagogikasi, harbiy pedagogika, metodika, ishlab chiqarish pedagogikasi, kasb pedagogikasi, raxbarlik pedagogikasi, mehnat pedagogika, oliy maktab pedagogikasi, va hokazo.va hokazo.

Pedagogikaning asosiy kategoriyalari va ularning o'zaro aloqadorligi

Pedagogika nazariyasi va amaliyotida pedagogika fanining asosiy tushunchalari o'zaro o'zviy bog'langan bo'lib, yagona pedagogik jarayonni tashkil etadi. Ular asosan quyidagilardan tashkil topadi: bilim, ko'nikma, malaka, tarbiya, ma'lumot va shaxsni shakllantirishi singarilardan iborat. Bularning har biriga alohida tuxtlamiz:

Bilim – odamlarning ijtimoiy tarixiy amaliyot jarayonida to'plangan, umumlashgan tajribasidir. Yoki bilimlar bu ijtimoiy tarixiy ong, insoniyatning ijtimoiy tarixiy amaliyoti hosilasidir. Bilimlar insoniyat tomonidan ishlab chiqarish faoliyatini faol o'zlashtirishi jarayonida to'plangan, amalda sinovdan o'tgan va obyektiv dunyoni chuqurroq anglashga hamda o'zlashtirishga yo'naltirilgan tabiat, jamiyat, tafakkur va faoliyat usullari qonuniyatlari haqidagi ilmiy tushunchalarning yaxlit asoslangan majmuasidir.

Ta'lim jarayonida o'quvchilar bilimlar tizimini egallabgina qolmaydilar, balki bir qancha ko'nikma va malakalarni hosil qiladilar. (Davidov V.V)

Ko'nikma – maktab o'quvchilarining olgan bilimlariga asoslanib, quyidagi vazifalarni va shartlarga binoan, bajariladigan harakatlarning yig'indisidir. Ko'nikmalar:

1. O'quv ko'nikmalari
2. Nutqiy faoliyatga oid ko'nikmalar
3. Badiiy faoliyatga oid ko'nikmalar
4. Muomila va o'zini tutish ko'nikmalari
5. Mehnat ko'nikmalari
6. Kasbga oid ko'nikmalarga bo'linadi.

Malaka – ongli, xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi. Yoki malaka – faoliyat jarayonida uning biror bir elementini (ongning eng kam nazorati ostida) bajarish qobiliyatidir. Ko'nikma, malakalar maqsadga yo'naltirilgan faoliyat jarayonida shakllanadi.

Ta'lim jarayonida bilimlar, ko'nikma va malakalar bog'lansada, avvalgiday bilimlar yetakchi rol uynayveradi. Chunki o'quvchilar bilimlar asosidagina ko'nikma va malakalarining ma'lum darajasini egallaydilar.

Inson ishi bilim bilan boshlansa,

Nainki ish qilsa tilakka yetadi

degan *Yu.X.Xojib*

Muqaddas “Avesto” da: odamlarga va ularning avlodlariga baxt-saodat keltiradigan ta'limni amalga oshirsinlar deb ta'kidlangan. Demak jamiyatni yosh avlodga ta'lim berish ilgaridan hal qiluvchi omil hisoblangan.

“Ilm inson uchun g'oyat oliy va muqaddas fazilatdir”. Ilmsiz inson mevasiz daraxt kabidir deb ta'kidlaydi A.Avloniy. “Beshikdan qabrgacha ilm izla”, “Yoshlikda olingan bilim toshga o'yilgan naqsh kabidir” deyilgan hadislarda. Ilmni avval o'rganib, so'ng boshqalarga o'rgatmaslik go'yoki molu dunyoni yig'ib, uni sarf qilmay, ko'mib qo'yish bilan barobardir.

Ta'lim – maxsus tayyorlangan kishilar rahbarligida o'tkaziladigan, o'quvchilarni bilim, ko'nikma, malakalar bilan qurollantiriladigan, shuning bilan ularning bilish qobiliyatlarini o'stiradigan, dunyoqarashini tarkib toptiradigan jarayondir. Tarbiya esa bola tug'ilgan vaqtdan boshlanib, maktabni bitirgandan keyin ham davom etadigan adabiy jarayondir. Tarbiya deganda olingan bilimlar, hayotiy tajribalar asosida kishida dunyoqarash va shu asosda xulq-atvorning tarkib topishiga tushuniladi.

Ma'lumot – ta'lim-tarbiya natijasida olingan va sistemalashtirilgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar hamda tarkib topgan dunyoqarashlar majmui.

Shunday qilib, inson haqidagi fanlar tizimida pedagogikaning tutgan o'rni shu bilan belgilanadiki, u shaxsni rivojlantirish, shakllantirish, tarbiyalash, ma'lumotli qilish va o'qitish qonuniyatlarini tadbiq qiladigan fan deb ta'riflash to'g'ri bo'ladi.

Pedagogika fanidagi asosiy tushunchalar, ularda aks etadigan hodisalar kabi, bir-biridan ajralmasdir, ular bir-biri bilan chirmashib ketgan, qisman bir-biriga mos keladi hamda yagona va bir butun pedagogik jarayonda o'zaro bog'langan bo'ladi. Har qanday fanning ajralib turishi va normal faoliyat ko'rsatishi uchun uning o'zida xususiy tushunishi apparati mavjudligi, muqarrar shart bo'lib hisoblanadi. Tarbiya, ta'lim va o'qitish fani sifatidagi pedagogikaning asosiy tushunchalaridir. Tarbiya ijtimoiy munosabatning shunday bir turiki, unda shaxsni yo'naltirilgan holda shakllantirish maqsadida bir xil toifadagi boshqa birovlariga ta'sir o'tkazadi.

Pedagogika – tarbiya nazariyasi va san’ati haqidagi fan. Yangi kishining dunyoga kelishi faqat tug’ilishdan iborat. Jismoniy hodisa emas. Bola tug’ilgandan keyin o’z zamonasining ijtimoiy taraqqiyot darajasiga ko’tarilishi, mavjud ijtimoiy-tarixiy tajribani egallashi, ijtimoiy munosabatlar tizimida o’z o’rnini belgilab olishi, tarixiy jarayonning faol ishtirokchisiga aylanishi, ya’ni tarbiya olishi kerak. Demak, tarbiya hamma vaqt mavjud bo’lgan jamiyatning (hayotning) doimiy va eng zarur funksiyasidir. U qiyin va murakkab maqsadga faqat tarbiya bilangina erishish mumkin. Mazkur muammoni ilmiy hal qilish uchun shu davrgacha yashab ijod etgan buyuk pelagoglarning shu sohadagi ilmiy merosiga tayanishimiz shart. Tarbiyaning jamiyat va har bir inson hayotidagi ijtimoiy ahamiyati haqida buyuk o’zbek pedagogi A.Avloniy “Al-hosil, tarbiya bizlar uchun – yo hayot, - yo mamot, - yo najot, - yo halokat, - yo saodat, - yo falokat masalasidir” tarzida ta’riflangan. Demak, tarbiya biz uchun hamma narsaga erishishini ta’minlovchi qudratli kuch ekan. Bunda tarbiyachining o’z oldiga qo’ygan maqsadi hal qiluvchini anglash darkor. “Tarbiya ishida o’z-o’zini takomillashtirish jarayoniga katta o’rin berilmog’i lozim. Insoniyat faqat mustaqil o’rganish tufayligina taraqqiy etgan” – degan G.Spenser. “Tarbiya avvalo o’qituvchi bilan bolalarning doimiy ma’naviy munosabatidir” – degan Suxomlinskiy.

Qadimgi sharq maqollaridan birida shunday deyilgan: “Agar o’zingni bir yilga ta’minlamoqchi bo’lsang sholi ek, o’n yilga ta’minlamoqchi bo’lsang daraxt ek, yuz yilga ta’minlamoqchi bo’lsang odam tarbiyala”

Mashhur pedagog K.D.Ushinskiy “Tarbiya san’ati shunday xususiyatga egaki, deyarli barchaga tanish va tushunarli, ba’zilarga esa juda oson ish bo’lib tuyuladi – odam bu ish bilan nazariy va amaliy jihatdan qanchalik kam tanish bo’lsa, unga bu shunchalik tushunarli va oson bo’lib ko’rinadi. Deyarli hamma tarbiya sabr-toqatni talab etishni e’tirof qilishadi, ayrimlar buning uchun tug’ma qobiliyat va malaka ya’ni ko’nikma kerak deb uylaydilar: lekin juda kam odam sabr-toqat tug’ma qobiliyat va malakadan tashqari yana maxsus bilimlar kerakligi haqida ishonch hosil qilishadi” – deb juda o’rinli ta’rif bergan edi. Haqiqatan ham tarbiya jarayoni sabr-toqat, ba’zilar tug’ma qobiliyat, ko’nikma va malakadan tashqari maxsus bilimlar kerakligini ko’pchilik bilishmaydi. Buning uchun oliygohda ana shu maxsus bilimlarni egalash nihoyatda muhimdir. “Insoni inson qilib yetishtiruvchi narsa tarbiyadir” – degan Demokrit.

Tarbiya shaxsni shakllantirish omillaridan biridir. U shundan iboratki, kishilar turli vositalar bilan ma’lum bir maqsadga o’z tarbiyalanuvchilarida ma’lum holatni hosil qilish va rivojlantirishni hojlaydi. Tarbiya shaxsni shakllantirishning boshqa omillaridan sifat jihatdan shu bilan farq qiladiki, tarbiyachi o’z oldiga ongli suratda ma’lum bir maqsad qo’yadi va shu maqsadiga erishishi uchun intilib, uni amalga oshirish vositalarini topadi. Shunday qilib, tarbiya shaxsning muayyan yo’nalishida shakllantirish maqsadi bilan turli odamlar bir-biriga ta’sir ko’rsatadigan ijtimoiy munosabatlardir.

Tarbiyaning negizini tashkil etadigan qonuniyatlarni bilish bugungi kunda odamlar bilan (yashaydigan) ishlaydigan har qanday mutaxassisning ishchanlik malakasini bildiradigan belgilaridan bo’lib qolmoqda.

Tarbiya hamma narsa tarbiyachining shaxsiga asoslanishi kerak. “Shaxsning rivojlanishi va shakllanishiga faqat shaxs ta’sir ko’rsata oladi, xarakterni faqat xarakter vositasi bilan vujudga keltirish mumkin” – degan edi Ushinskiy. Haqiqatni ham odam odamga qo’ygan maqsad asosida o’quvchilarga, yoshlarga o’z xakteri bilan, xarakterni shakllantiradi.

Yuqorida asoslangan pedagogika fanining asosiy kategoriyalari o’zaro uzviy bog’liq holda olib borilib barkamol insoni shakllantiradi. Demak, tarbiya jarayoni umuminsoniy miliy va har bir shaxsning o’ziga xos qobiliyatlarini rivojlantiruvchi ijtimoiy jarayonlardir deb xulosa chiqarish mumkin.

Pedagogika fanlar tizimi

Pedagogika fanining tadqiq qilish obyekti, va u o’rganadigan sohalari yildan-yilga ortib, kengayib va rivojlanib bormoqda. Natijada uning tarmoqlari ham bir necha guruhlariga

ajralmoqda va mustaqil soha sifatida o'rganilmoqda. Ular pedagogika fanlari tizimi deb nomlanadi.

Pedagogika fanini ulkan katta daraxtga qiyoslash mumkin. Har bir fan o'z rivojlanishida, o'z nazariyalarini boyitadi, o'zining ichki amaliy yo'nalishlariga tayanib takomillashib boradi. Hozirgi vaqtda pedagogika fani o'z fanlari tizimiga ega. Ular:

1. **Umumiy pedagogika** (insonga, shaxsga ta'lim tarbiya, ma'lumot berish shakli, mazmuni, usullari va ularni shakllantirishning, tarbiyalashning umumiy qonuniyatlarini tadqiq qiladi va amaliyotda qo'llashga o'rgatadigan);
2. **Yoshlar pedagogikasi** (turli yoshdagi kishilarga ta'lim tarbiya berish, shaxsni shakllantirishning o'ziga xos tomonlarini o'rganadi);
3. **Maktab pedagogikasi** (maktab yoshdagi o'quvchilar ta'lim tarbiya sohasining o'ziga xos tomonlarini o'rganadi);
4. **Maktabgacha tarbiya pedagogikasi** (maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitish, tarbiyalashning o'ziga xos tomonlarini);
5. **Pedagogika tarixi** (turli tarixiy davrlarda maktablar ta'lim tarbiyasi, pedagogik g'oyalarning mazmuni, rivojlanish masalalarini);
6. **Maxsus pedagogika** (Defektologiya) bu ham quyidagi guruhlarga bo'linadi: kar-soqov bolalarni tarbiyalash va o'qitish masalalari bilan surdopedagogika; ko'zi ko'r va xira ko'radigan bolalarni tarbiyalash va o'qitish masalasi bilan tiropedagogika; ahloqan jihatdan qoloq bolalarni tarbiyalash va o'qitish masalalari bilan oligofrenopedagogika; duduq va tili yassi bolalarni tarbiyalash va o'qitish masalalari bilan esa logopediya shug'ullanadi;
7. **Metodika** (ta'limning umumiy qonuniyatlarini muayyan predmetlaridan (ya'ni ona tili, adabiyot, tarix, fizika, ximiya, matematika, jismoniy tarbiya) dars berishda qo'llashning o'ziga xos xususiyatlarni, usullarini tadqiq qiluvchi sohasi);
8. **Oila pedagogikasi** (oila muhiti, a'zolari, sharoiti, ta'lim tarbiyasining umumiy masalalarini);
9. **Kasb pedagogikasi** (ishlab chiqarish), (turli kasblarning o'rganishning umumiy masalalarini);
10. **Qiyosiy pedagogika** (G'oyalarni taqqoslab xulosa chiqarish masalalari);
11. **Xalq pedagogikasi** (mazkur xalqi ta'lim tarbiyasi, maktabi, ijtimoiy turmush tarzi, madaniyati, ma'naviyati, ahloq odobi singarilarni);
12. **Ijtimoiy pedagogika** (barcha yoshdagi fuqarolarni tarbiyalashning zama'naviy imkoniyatlari, vositalari va manbalarini);
13. **Tibbiyot pedagogikasi;**
14. **Harbiy pedagogika;**
15. **Rahbarlik pedagogikasi;**
16. **Mehnat pedagogikasi singari tarmoqlari mavjud.**

Pedagogika fanining boshqa fanlar bilan aloqasi

Tarbiyaning mohiyatini ilmiy asosda tushunish uchun aniq tarixiy shariatda uning taraqqiy etishi qonuniyatlarini bilish zarur. Shuning uchun pedagogika ijtimoiy fanlardan biri sifatida ijtimoiy fanlar bilan yaqin aloqada rivojlanib boradi. Tarbiya maqsad va vazifalarini inson shaxsining har tomonlama rivojlanish qonuniyatlarini ishlab chiqarish jarayonida tarix, falsafa, iqtisod, sosiologiya, etika, estetika, umumiy psixologiya, yosh psixologiyasi, pedagogik psixologiya, kasb psixologiyasi, oila psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, odam psixologiyasi, harbiy psixologiya va fiziologiyasi bolalar gigiyenasi, pediatriya, medisina, kibernetika va boshqa fanlar bilan aloqa qiladi. Psixologiya fani bilan aloqasini tahlil qilamiz. Pedagog o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishda ularni sezgisi, idroki, tasavvur, diqqat, tafakkur va xotirasi kabi psixik jarayonlarni bilish darkor. Shuning uchun pedagogika fani psixologiya fani bilan

alohida ish olib boradi. Har bir fan o'z rivojlanishida o'z nazariyalarini boyitishda o'zining ichki ilmiy yo'nalishlariga tayanib, takomillashib boradi. Hozirgi davrda umuminsoniyat tomonidan yaratilgan bilimlar va kelajak haqida axborot, ma'lumot beruvchi turli fanlar muayyan darajada pedagogika fani uchun manba bo'ladi. Boshqa fanlar kabi pedagogika har bir insonning umumiy kamolatiga xizmat qiladi. Tabiat va jamiyat rivojlanishi qoidalari to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslanadi va o'zi ham ijtimoiy fan sifatida rivojlanib boradi.

Har bir o'qituvchi, o'quvchi o'z ona yurti tarixini bilishi, vatanparvar bo'lishi lozim. Agar o'qituvchi o'z o'quvchisida haqiqiy vatanparvarni tarbiyalash uchun o'z xalqini tarixini, turmush tarzini, madaniyatini, ma'naviyatini qolaversa uning udum-an'analari, urf-odatlarini haqida aniq ma'lumotga ega bo'lmog'i lozim. Buning uchun o'qituvchi faqat bilimdagina ega bo'lmasdan uni hozirgi kundalik hayotga qo'llanilishini ham uddalaydigan bo'lmog'i kerak. Bu haqda muhtaram prezidentimiz I.A.Karimov "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" asarida, "Tarixiy xotirasi bor inson - irodali inson", "Inson uchun tarixdan judo bo'lish - hayotdan judo bo'lish demakdir", "Haqiqiy tarixni bilmasdan turib esa o'zlikni anglash mumkin emas" kabi fikrlari nihoyatda muhimdir. Yuqoridagi fikrlar o'qituvchilar oldiga tarixni bilish vazifasini ko'ndalang qilib qo'ymoqda. Masalan, o'tmishda ajdodlarimizning qilgan ishlari, fan sohalariga qo'shgan ulkan xissalarini tarix fanini ularning hayoti va faoliyat orqali ma'lumot olamiz. Misol uchun bobomiz A.Temurning "millat dardiga darmon bo'lmoq lozim" so'zining ma'nosini anglash bugungi hayotimizda talab qilmoqda.

Falsafa fani esa pedagogika fani uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Chunki, hozirgi ta'lim-tarbiya nazriyasi va amaliyoti yutuqlari falsafiy fikrlar kurashi va tarqqiyotining mahsulidir, falsafa pedagogikani ilmiy usullar bilan qurollantirishni, ta'lim-tarbiyaning obyektiv qonun qoidalarini ishlab chiqarishga manba bo'ladi.

Etika va estetika fanlari pedagogikaning tarbiya nazariyasi bo'yicha ma'lumot beradi. Bu fan o'quvchining huquqi, odobi me'yorlarini aniqlash, belgilash hamda go'zallikni haqiqiy tushuntirish va kundalik oilaviy, ijtimoiy qo'llashga o'rgatadi. Shuning uchun ham pedagogika, estika va estetika fanlari bilan yaqin aloqada ishlaydi.

Odam anatomiyasi va fiziologiyasi, maktab gigiyenasi singari fanlar bilan shuning uchun aloqa qiladiki, o'qituvchi va o'quvchi organizmning anatomiyasini ya'ni tuzilishini, har bir organning bajaradigan funksiyalarini ilmiy asosda bilish shart. Anatomiya va fiziologiya ana shu ma'lumotlarni o'qituvchiga beradi. O'qituvchi esa o'quvchilarning bosh miyasi ish faoliyatida va unga tushadigan aqliy zo'riqishlarni bilishi darkor. Maktab gigiyenasi fani esa bolaga o'qishi, yozishi uchun sinf xonalarida yorug'lik miqdori, partalarning razmeri va hokazolarni o'quvchilarga o'rgatadi. Bu esa o'z navbatida pedagogika fanining gigiyena fani bilan uzviy aloqada bo'lishini taqozo etadi.

Umuman, pedagogika fani o'z oldidagi maqsad va vazifalarni hal etishda boshqa fanlar yutuqlaridan foydalanmasdan ish olib borish mumkin emas degan xulosaga kelish mumkin.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Pedagogika fanining asosiy kategoriyalari (tushuncha) nimalardan tashkil topgan? Ularning har biri fanda qanday ta'riflanadi?
2. Nima uchun o'qituvchi pedagogikaning kategoriyalarini ilmiy va amaliy bilishi zarur?
3. Pedagogikaning kategoriyalarini bilish kasbda qanday muammolarni hal etishga yordam beradi?
4. Asosiy kategoriyalar nima uchun o'zaro uzviy bog'langan va yagona pedagogik jarayon deb hisoblanadi?
5. Pedagogik kasbni o'rganishda asosiy tushunchalarning qanday ahamiyatlari mavjud?
6. Sizningcha pedagogikaning yana qanday tushunchalari bo'lishi mumkin va ularni hal etishning qanday yo'llari mavjud?
7. Pedagogika fanlari tizimi nima va u qanday tarmoqlardan tashkil topgan?
8. Nima uchun pedagogika fanlari tarmoqlarga bo'linadi va mutaxassislar ularni nega o'rganadi?

9. Har bir tarmog'i nimani o'rganadi va uning maqsadi qanday belgilanadi?
10. Pedagogika boshqa tarmoqlardan qaysi xususiyatlari va mazmuni bilan farqlanadi?
11. Pedagogika fani qaysi fanlar bilan aloqa qiladi, nima uchun va qanday muammolarni hal qilishda amaliy yordam beradi?
12. Har qaysi fanlar bilan aloqa qilish sabablarini pedagogik jihatdan asoslab ko'rsating?

3-Mavzu: Pedagogika fanining ilmiy tadqiqot metodlari

Reja:

1. Fanning ilmiy tadqiqot metodlari haqida tushuncha va ularga qo'yiladigan talablar.
2. Ilmiy tadqiqot metodlariga tavsif berish.

Tayanch so'z va iboralar: Metod, usul, yo'l, tadqiq etish, o'rganish, tajriba o'tkazish, sinash, ta'lim-tarbiya, ma'lumot, ko'nikma, malaka, o'zlashtirish, tadbqiq etish, nazariya, o'quvchi, shaxs, faoliyat, suhbat, kuzatish, eksperiment, anketa, test, maktab hujjatlari, ijodni o'rganish, statistika, kibernetika, sosiologiya va hokazo.

Ilmiy tadqiqot metodlari.

Har bir predmet uning metodlari bilan chambarchas bog'langan.

Pedagogika yosh avlodni tarbiyalash, bilimli qilish va o'qitishning real jarayonlariga xos bo'lgan ichki aloqa va munosabatlarini tekshirish hamda bilish usullari va vositalari majmuini tushunamiz.

Fan metodlari uning metodologiyasiga mohiyati va prinsiplariga bog'liq bo'ladi.

Pedagogikaning bunday mustahkam va ishonchli falsafiy asosi dialektik metoddir.

Pedagogikaning hodisalarini o'rganish va ularning qonuniyatlarini aniqlash masalasida bir-biriga qarama-qarshi ikkita yo'nalish metofizik va dialektik yo'nalish mavjuddir.

Metofiziklar pedagogikaning hodisalari va faktlarini o'zgarimas, vaqt, joy va konkret sharoitlardan tashqari boshqa ijtimoiy hodisalar bilan aloqasi bo'lmagan hodisa sifatida olib qaraydilar.

Dialektik metod esa metofizika talqiniga qarama-qarshi o'laroq, o'qitish, bilim berish, tarbiyalash jarayonlarini va ularning mohiyatlarini quyidagicha o'rganishni talab etadi:

1. Ularning umumiy aloqasi bir-birini taqoza etishi va o'zaro ta'sir jarayonida bolalarni tarbiyalash, o'qitishning turmush, siyosat, ideologiya, madaniyat, fan, ahloq, san'at, ta'lim-tarbiya muassasasi tarmoqlarining va ijtimoiy, maktab va oilaviy tarbiyalarini o'zaro bog'liqligi va boshqa.
2. Ularning to'xtovsiz harakati, o'zgarishi va taraqqiy etishi jarayonida ijtimoiy va ilmiy vazifalarining tug'ilishi natijasida kelib chiqadigan o'qitish va tarbiyalash vazifalari, forma va metodlarining o'zgarishi; tarbiyalash qisqa muddatli va tez olib boriladigan ish emas, balki qiyin va murakkab jarayondir, bolalarni andoza, universal sxema asosida o'qitish va tarbiyalash mumkin emas.
3. Bolalarning o'sishida miqdor va sifat o'zgarishlari jarayonida har bir maktab yoshining o'ziga xosligi, tarbiya va ta'lim bola shaxsining sifat jihatidan o'sish va tarkib topishi ekanligi, ong va ahloqning, so'z va ishning birligi va boshqa mezonlar.
4. Qarama-qarshi tomonlarni, an'analarni, qarashlarni va fikrlarni aniqlash va ochish jarayonida tarbiya va ta'limda turmush dialektikasida, yangi va eski o'rtasidagi kurash, shaxs va jamoa o'rtasidagi qarama-qarshiliklar va hokazo.

5. Pedagogikaning qonuniyatlarini obyektiv o'rganishda dialektika kategoriyalari hodisa va mohiyat, sabab va natija, zaruriyat va tasodif, mazmun va shakl, tarixiy va mantiqiy, umumiy va shaxsiy, asosiy va xususiy, aniq va abstrak kabi kategoriyalar muhim ahamiyatga egadir.

Dialektikaning yuqorida ko'rsatilgan prinsiplari asosidagi pedagogika hodisalari, faktlari va jarayonlarini ilmiy tekshirish, ularning taraqqiy etish qonuniyatlarini bilish mumkin.

Binobarin, pedagogik tadqiqot metodlariga obyektivlik o'qituvchilik pedagogik faoliyatini oshirishga qaratilgan tadqiqot vazifalarining aniqligi, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini, bolalar psixologiyasi qonuniyatlarini hisobga olish kabi talablar qo'yiladi. Lekin, bolalarni o'qitish va tarbiyalash amaliyotining o'zi hamma vaqt pedagogik tadqiqotlarning manbai hisoblanadi. Faqat maktab tajribalarigina har bir ilmiy nazariyaning haqqoniyligi hisoblanadi.

Tadqiqot metodlarining tanlash fanning o'zi uchun muhim ahamiyatga egadir, uning metodlari qanchalik mukammal bo'lsa, shu fan oldida turgan aktual vazifalar shunchalik muvaffaqiyatli hal etiladi. Hozirgi pedagogik tadqiqotlarning metodlar tizimini to'la hal etilga deb bo'lmaydi.

“Pedagogika tajribasini o'rganishda quyidagi metodlar: kuzatish, eksperiment, suhbat, o'quvchilar ijodini o'rganish, tarbiya muassasalarini hujjatlarini o'rganish turli xilda qo'shib olib borilishi mumkin”.

1. “Ilmiy - pedagogik tadqiqotning asosiy metodlari kuzatish, suhbat, tekshirish, eksperiment metodlari singari faoliyat natijalarini o'rganishdan iborat”
2. Hozirgi vaqtda quyidagi metodlar asosida ishlaydi. Bular: pedagogik kuzatish, so'rash, o'quvchilar faoliyati natijalari va o'quv -tarbiya muassasalari hujjatlarini o'rganish, pedagogik eksperiment, modellashtirish, ilg'or tajribalarni o'rganish va yoyish, sosiologik, matematika va statistika materiallarini ishlash kibernetika, anketa, intervyu olish va tasvirga olish singari metodlardan foydalaniladi.

Pedagogik kuzatish murakkab va maxsus xususiyatga egadir. Bunda kuzatilayotgan pedagogik hodisaning mohiyatini ko'ra bilish, o'qituvchi va o'quvchi harakatlarining o'zaro aloqasi dialektikasini, ulardan har birining individualligini aniqlay olish lozim. Har pedagog kuzatuvchan bo'lishi ayrim hodisa va dalillarning tavsilotlarini payqay olish, ularni tahlil qila bilish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Kuzatishlar biror maqsadga qaratilgan holda amaliy va sistemali yo'lga quyilgan bo'lsa, eng kerakli dalillarni, mazkur kuzatishdan o'z vaqtida chiqarilgan pedagogik - psixologik xulosalarni hisobga olgan holda tashkil qilinsa, samarali bo'ladi. Kuzatish ta'lim-tarbiya jarayonini yaxshilash va takomillashtirish maqsadida olib borilishi mumkin. Masalan, o'qitish jarayonida bolalarning qanday o'sayotganligi, darslar jarayonlarida bilim berish va tarbiyalash vazifalari birligi qanday amalga oshirilayotganligi; fan asoslarini o'rganishda o'quvchilarning tafakkuri qanday faollashayotganligini va boshqalar aniqlanadi.

Ilmiy kuzatishda ba'zan tadqiqotchi chidamsiz, shoshqaloq va sistemali ish ko'rmasligi singari holatlarga yo'l quyilsa uning samaradorligi pasayadi.

Suhbat metodi. Ilmiy maqsadda olib boriladigan suhbatning aniq maqsadi, vazifasi, shakli va ularni o'tkazish metodikasi mavjud. Suhbatlar individual, guruhli va jamoa turlari bor. Tadqiqotchi suhbat olib borishni va uni kerakli maqsadli tomonga yo'naltira olishi g'oyat muhimdir. Suhbat olib boruvchi quyidagi pedagogik qoidalarga rioya qilishi shart:

- a) suhbat savollarini oldindan belgilash;
  - b) vaqti va joyini belgilash;
  - v) suhbat ishtirokchilarini belgilash (soni, miqdori);
  - g) qulay sharoit yaratib ochiq suhbatlashish;
  - d) suhbatdoshga o'z fikrini aytishga imkon berish;
  - ye) sergak va bachkana bo'lmaslik;
  - j) suhbatdosh haqida biografi ma'lumotga ega bo'lish;
  - z) olingan materialni o'z vaqtida ishlab chiqish va qo'shimchalar qilish.
- Suhbatdan ilmiy xulosa chiqarish.

Maktab hujjatlarini tahlil qilish metodi. Maktab hujjatlarini tahlil qilish davlat qonunlarining amalda bajarilish darajasini, har bir xodimning faolligini aniqlash, ularning amaliy hayotdagi faoliyatidagi kamchilik va xatolarni aniqlashga va ularning topshirilgan ish uchun mas'uliyatini oshirishga imkon beradi. Maktab hujjatlarini; rejalashtirishning barcha turlari; umumiy ta'limga doir hisob va hisobot; dars jadvali; o'quvchilar tarkibi soni; sifati; ta'lim-tarbiya ishlarini taqsimlash; o'quvchilarning delolari; sinf jurnallari; o'quvchining kundalik daftarlari; buyruqlar daftarlari; pedagoglar kengashi qarorlari daftari; maktab smetasi; maktab pasporti; inventarlar daftari va hokazolar.

Hujjatlarni tahlil qilishda o'quvchilar kontingentining o'sishi va kamayishi tavsifiga, bolalarning maktabga ketib qolishiga, ularning ayrimlari va sinf bo'yicha o'zlashtirish darajasiga, rag'batlantirish va jazolash choralarini to'g'ri tashkil qilinishiga, maktab pedagoglar tarkibiga va maktabning o'quv - moddiy bazasiga alohida e'tibor beriladi.

Bolalar ijodini o'rganish metodi. O'quvchilar ijodini hamda ularning turli faoliyatini (xatlari, kundaliklari, insho, bayon solgan suratlari, bajargan amaliy ishlari, namunalari, rajalari va hisobotlarini) o'rganishi va tahlil qilish pedagogik tadqiqotning samarali metodlaridan biridir. Bolalar ijodining ahamiyati shundaki, unda yosh avlodning tipik layoqati va xususiyatlari aniq ochib beriladi.

Bu metodni qo'llashdan asosiy maqsad hozirgi yosh avlod ijodining manbalari va faktorlarini chuqur bo'lishiga hamda rivojlantirish va takomillashtirishning to'g'ri yo'llarini ko'rsatib berishga qaratilgandir. Bizda bolalar ijodi shakllari turlichadir: olimpiadalar, tematik konkurslar, maktab ko'rgazmalari, turli xil musobaqalar, poxodlar, quvnoq startlar, ziyraklar va topqirlar, iste'dodlar va hokazolar.

Eksperiment metod. Bu so'z lotincha sinab tekshirib ko'rish, ilmiy maqsadga qaratilgan tajriba ma'nosini anglatadi. Ta'lim-tarbiya ishlarida qo'llaniladigan biror shakl, metod va vositaning foydaliligini aniqlash va tekshirish uchun o'quv yurtlarida o'tkaziladi.

Eksperiment metodlari sharoitiga qarab turli xil qo'llaniladi.

1. Tabiiy eksperiment (yaratuvchi, ixtiro qiluvchi eksperimentlar. Asl holicha ta'lim-tarbiya muammolari ma'lum, suhbat, kuzatish va anketa asosida o'quvchining o'qish jarayonida, o'z-o'zini nazorat qilish singarilar) aniqlanadi
2. O'quvchilarning ongliligini yaratuvchi eksperiment. (tadqiqotchi biror ma'no bo'yicha taxminiy reja asosida o'quvchi faoliyatining o'quv jarayonida o'zini-o'zi nazorat qilish usullarini, yo'llari tekshirilib ma'lum bir ilmiy pedagogik xulosa chiqariladigan tajriba deyish mumkin). Bu metoddan chiqarilgan xulosalar boshqa hamma maktablar hayotiga tadbiiq qilinishi uchun nazorat eksperimentidan o'tkazdiriladi. Chiqarilgan pedagogik xulosa esa o'z navbatida mazkur masalani hal qilishning nazariyasi va metodologiyasi bo'lib pedagogika yutug'i hisoblanadi.
3. Tabiiy eksperiment buning asoschisi rus psixologi A..F.Lazurskiy hisoblanadi. Bu metodda maktab faoliyati asl holda o'rganiladi. Masalan, maktab internatining tarbiyachilari o'quvchilarning o'zlari haqidagi g'amburligini tabiiy tekshirishda pechda yoqadigan ho'l va quruq o'tin vositasida aniqlangan. Bolalar yashaydigan binoda yaqin joyda ho'l o'tin borligi, uzoqroq joyda quruq o'tindan foydalanishning samarasini tekshirishni ko'rsatish mumkin. Shunday qilinsa natija haqiqiy bo'ladi.

Eksperiment metodlari o'z mazmuni, turi va xarakteriga ko'ra quyidagi turlarga bo'linish mumkin: didaktik, tarbiyaviy, maktabshunoslik, chog'ishtirma pedagogika va hokazo.

Ilg'or tajribani o'rganish va vovish metodi. Maktab ta'lim-tarbiyasida nazariy asoslanib, tajribada ilg'or o'qituvchilar faoliyatida sinalib o'rganishga tavsiya qilingan pedagogik xulosa deyish mumkin. Buyuk rus pedagogi K.D.Ushinskiy bu metod haqida "o'tkazilgan, xulosa qilingan asl tajriba to'Qhg'risida emas, balki kelingan, uzatilgan, qilingan fikrdadir" - degan edi. "Peredayetsya mysl, vyvedennaya iz op'ity, -no ne samyy op'yt".

Statistika ma'lumotlarini analiz va sintez qilish metodi.

Pedagogik tadqiqot kerakli statistika ma'lumotlarini ma'lum bir maqsad bilan sistemali o'rganish va umumlashtirishsiz amalga oshmaydi. Chunki bu ma'lumotlar jamiyatimizda madaniyat, fan, tarbiya va ta'limning barq urib taraqqiy etish qonunlarining rivojlanishida muhimdir. Xalq maorifi byudjetining oshishi, o'quv yurtlarida bolalar sonining ko'payishi, maktabdan tashqari tarmoqlarning kengayishi, darsliklar, ko'rgazmali qurollar, texnika vositalarining ortishi, o'qituvchi kadrlar tayyorlashi kabilar statistika ma'lumotlari bilan isbotlanadi.

Anketa metodi. Anketa fransuzcha so'z bo'lib, tekshirish degan ma'noni anglatadi. Anketa metodi o'quvchilardan so'rash metodi bo'lib, u o'quvchilar tarkibining sifati to'g'risida kerakli ma'lumotlarni olish uchun, ularning fikrlari va qarashlarini aniqlash uchun, shuningdek kasbga yo'llashni belgilash uchun ma'lum bir shaklda o'tkaziladi. Bu metodni qo'llashda quyidagi talablarga amal qilish kerak:

1. Anketalar o'quvchilarning pedagogik va ruhiy tavsifini tuzishning manbai va universal vositasiga aylantirmasligi kerak.
2. Anketalar juda katta va noaniq bo'lmasligi kerak.
3. Anketani o'tkazishda bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish va vaqt normada berilishi kerak va hokazo.

Kibernetika metodi. Kibernetika grekcha so'z bo'lib, rolni boshqaraman, idora etaman, boshqarish san'ati degan ma'noni anglatadi. Kibernetika ishlab chiqarishni, texnikani, tirik organizmlarni, kishilik faoliyatini boshqarishning umumiy prinsip va vositalarini ishlab chiqadi. Kibernetika mazmunini informasiya, dasturlashtirish, boshqaruvchi tizimlar, model yasash singari asosiy nazariyalar tashkil etadi.

Pedagogika kibernetika **o'quv jarayonini, o'qitish va bilim berish jarayonlarini boshqarishning alohida shakli sifatida o'ziga xos xususiyatga ega, chunki pedagogik jarayon bilan ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish o'rtasida juda katta farq bor.**

Sotsilogik metod. Yuqoridagi sanab ko'rsatilgan metodlar qo'llashda tadqiq qilinayotgan o'quvchilar soni chegaralangan ularning kamchiligi ham shunda ekanligini bilishimiz darkor. Bunday paytda o'quvchilarning ko'pchiligi bilan ommaviy ravishda pedagogika fanining u yoki bu muammosini hal etishda sosiologik metodini qo'llash talab qilinadi. Misol uchun maktab o'quvchilari o'zlarining bo'sh vaqtlarini qanday o'tkazishini aniqlash uchun tezlikda anketa savollari asosida so'rash ko'plab o'quvchilardan o'tkaziladi va aniq bir xulosaga kelinadi.

Keyingi yillarda pedagogika fanida matematik metod va xususan statistika materillarini ishlash metodlari keng qo'llanilmoqda. Masalan; maktablarning birida matematika fani bo'yicha o'quvchilarning uy ishlarini bajarilishi o'rganilganda IV sinfda uy vazifalarini mustaqil bajarish -80%, VI sinfda-75%, VIII sinfda-55% tashkil qilganligi aniqlangan. Buning asosiy sababi nimaligi aniqlash darkor. Buning sababi ikki tomonlama yuz berishi mumkin. Birinchidan, mazkur matematika fanining o'qua dasturi murakkablashganligidan yoki shu fanni o'qitish sifati pastligidan izlash kerak.

Pedagogika ilmiy tekshirishlari metodlaridan biri nazariy pedagogik g'oyalarni tahlil qilish metodidir. (Metod teoreticheskogo analiza pedagogicheskix idey). Bu metod ta'lim-tarbiyaning chuqur muhim masalalarini ilmiy umumlashtirish bilan emas. Balki uni amalga oshirishda yangi qonuniyatlarni tajribaga asoslangan (empirik metod) yordamida amalga oshiriladi. Buni quyidagi misol bilan isbotlash mumkin. Shaxsni umumiy maqsadli rivojlantirish, shaxsni har tomonlama rivojlantirish bilan o'zaro aloqadorlikda amalga oshadi. A.S. Makarenko ta'kidlaganidek, odam organizmi alohida-alohida holda rivojlanmaydi, balki barchalari o'zaro uzviy bog'liqlikda bir vaqtda rivojlanadi degan xulosaga kelgan.

Bundan shunday xulosa chiqarish to'g'ri bo'ladi. Tarbiya jarayoni shaxsni har tomonlama rivojlantirishini ta'minlamog'i kerak.

Modellashtirish - bu real mavjud pedagogika tizimiga aynan o'xshash maxsus andoza (model) ni yaratib, unda bu tizimni tashkil qilish va faoliyat ko'rsatish prinsiplarini takrorlagan holda uning moddiy yoki hayoliy tarazda ishlab ko'rish demakdir. Modellashtirish yordamida tizimning ushbu aniq holatda muhim bo'lmagan xususiyatlaridan chetga chiqish mumkin. Tadqiqotchi pedagog bu metoddan foydalanarkan, ayrim xususiyatlar, shakllari va jarayonlarni analitik tarzda o'rganish o'rniga nazort qiladigan sharoitlardagi yaxlit tizimlarni sintetik tarzda bilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Turli fanlardan dars beradigan o'qituvchilar o'quvchilar bilan ishlashda o'z maqsadlariga erishishda o'ziga xos ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanishdi. Masalan, matematika o'qituvchisi kibernetika metodidan, fizika o'qituvchisi o'quvchilar ijodini o'rganish metodidan, ximiya o'qituvchisi anketa metodidan boshlang'ich sinf o'qituvchisi suhbat metodidan foydalanib o'z maqsadiga erishdi.

1. Vaziyatni tahlil qiling va ularning ish usullariga baho bering?
2. Siz mutaxassis sifatida o'z maqsadingizga qanday ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalangan holda erishmoqchisiz?
3. Siz bu muammoni qanday ijodiy hal qilasiz?

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Mutaxassislar nima uchun ilmiy tadqiqot metodlarini bilishlari kerak?
2. Pedagogika fani nima uchun ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanadi va u qanday muammolarni hal etadi? Uning qanday metodologik asosi mavjud?
3. Fanning qanday ilmiy tadqiqot metodlari mavjud va ularni pedagogik asoslab tahlil qiling?
4. Har bir ilmiy tadqiqot metodi qanday maqsadni nazarda tutadi va uning boshqa metodlardan farqi nimada?
5. Ilmiy tadqiqot metodlaridan qanday foydalaniladi va ularga quyiladigan talablarni asoslang?
6. Ilmiy tadqiqot metodlarining pedagogikaning rivojlanishdagi amaliy ahamiyati qanday?

4-Mavzu: O'quvchi shaxsining rivojlanishi va tarbiya

Reja:

1. Shaxs rivojlanishining pedagogik asoslari haqida umumiy tushuncha.
2. Shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi biologik va ijtimoiy omillar.
3. Shaxs rivojlanishida muhit.
4. Shaxs rivojlanishida ta'lim tarbiyaning ta'siri.
5. Shaxsiy faollikning ahamiyati.
6. Shaxs rivojlanishining davrlarga ajratilishi va ularning mazmuni.

Tayan so'z va iboralar: Inson, shaxs, individ, shaxsning individualligi, o'z xususiyati va sifatleri, farq qilmog'i, ruhiy jihatdan taraqqiy etishi, o'zini ongli zot deb hisob qilmog'i, qiziqish, layoqat, xarakteri, munosabat, ijtimoiy-iqtisod, tarbiya, rivojlanish, kamolot, o'sish, tirik biologik mavjudod, o'zgarish, shakllanish, vazning oshishi, suyak-muskul tizimi, nerv funksional faoliyat, aql-zakovat, sharoit, xarakteri, tabiati, omil-faktor va hokazo. Tabiiy muhit (geografik), ijtimoiy, oilaviy muhit, "mudroq"ligicha qoladi, irsiy belgilar, yashash sharoiti, tarbiya, hayvonlar muhiti, hal qiluvchi omil, faktor, ta'lim-tarbiya, shaxsiy faollik, karta o'ynash, so'knish, chekish, tibbiyot, anatomiya, fiziologiya, ruhshunoslik, yosh xususiyat, go'dak, o'smir, o'spirinlik davrlari, jo'shqinlik, taqlid, intellektual bilish, mantiqiy fikrlash, foydali inson bo'lish va hokazo.

Odam shaxs bo'lmog'i uchun ruhiy jihatdan taraqqiy etgan o'z xususiyat va sifatleri bilan boshqalardan farq qilmog'i lozim. Har bir odam shaxs sifatida turlicha namoyon bo'ladi. U o'zining xarakter, qiziqishi va qobiliyati, aqliy rivojlanganlik darajasi, ehtiyoji va mehnat faoliyatiga munosabati bilan farqlanadi. Bular shaxsning o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, ana shu ruhiy xususiyatlar rivojlanib ma'lum bir bosqichga yetsagina u mukammal, kamol topgan inson bo'ladi. Shaxsning ijtimoiy voqyelikka, mehnatga, kishilarga, jamiyatga bo'lgan munosabati turlicha. Shaxs bo'lishi uchun nimalar zarur? Odam ijtimoiy mavjudod sifatida shaxs nomini olish uchun unga ijtimoiy iqtisodiy hayot va jamiyat kerak.

Rivojlanish nima? Inson tirik biologik mavjudoddir. Demak, uning rivojlanishida tabiat, biologik va ijtimoiy iqtisodiy qonuniyatlar o'zviy ta'sir etadi, insonni kamol toptiradi. Odamning mukammal inson bo'lib yetishuviga o'zining maqsad asosidagi xatti-harakati muhimligini esdan chiqarmaslik zarur.

Inson hayot faoliyati davomida o'zgarib, shakllanib, rivojlanib boradi. Bolalik, o'smirlik va o'spirinlik davrlarida rivojlanish nihoyatda kuchli bo'ladi. Inson bo'lib tug'ilgan har qanday odam ham shaxs bo'la oladimi? Shaxs bo'lishi uchun nimalar kerak? Odamning ijtimoiy mavjudod sifatida shaxsga aylanishi uchun ijtimoiy hayot sharoitlari va maqsadga qaratilgan tarbiya kerak bo'ladi. Ana shular ta'siri ostida odam inson sifatida rivojlanib boradi va shaxsga aylanadi.

Odam bolasing shaxs sifatida rivojlanishi, uning har tomonlama kamolga yetishishining samarali bo'lishini ta'minlash uchun pedagogika fani shaxs rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini, unga ta'sir etuvchi omillarini, rivojlanish jarayoniga taalluqli davrlarni aniqlash darkor. Shuningdek, bola shaxsining rivojlanishida ta'lim-tarbiya va bola faolligini rolini ham aniqlash lozim.

Shaxsning fazilatlarini to'g'ri ko'rish va bexato baholash uchun uni turli munosabatlar tizimiga qo'yib kuzatish zarur. Ana shundagina shaxsning ijtimoiy hulqi, ma'naviy qiyofasi, insoniy fazilatleri ruyobga chiqadi. Demak, shaxsni rivojlantirish vazifasini to'g'ri hal qilish uchun uning hulqiga ta'sir etuvchi omillarining (faktor) tabiatini, shaxsning xususiyatini yaxshi bilmoq kerak.

Yuqoridagi omillarga asoslanib rivojlanishga quyidagichi ta'rif berish mumkin: *Rivojlanish deb bola vaznining oshishi, suyak va muskul tizimining, jinsiy tanosil a'zolarining, nerv-funksional faoliyatining kamol topishi, aql-zakovatini shakllanishiga aytiladi.*

“Dunyoda mavjud bo’lgan jami borliq - deb yozgan edi Ibn Sino, - o’z tabiatiga ko’ra kamolot sari intiladi. Kamolot sari intilish esa o’z mohiyati e’tiborila yaxshilikdir”. Ayniqsa *inson tirik mavjudod* sifatida kamolotga yetishga doimo intiladi.

Mutafakkir A.R.Beruniyning da’vosicha, hamma odamlar o’z qiyofasi jihatidan bir-biriga o’xshaydi, ammo ayni choqda ular bir-biridan farq qilib turadi. Bu tafovut “ular temperamentining tabiat xususiyatlari va hokazolarining ziddiyatli bo’lishi tufayli ularning instentlari zamirida yotadi”, deb izohlangan. Haqiqatan ham insonlar bir-birlariga umumiy holda uxshaydi, ammo tabiati, tabiiy xususiyatlari, xarakteri bilan bir-birlaridan farq qiadi.

“**Odam** - deydi Beruniy -tabiati jihatidan bir-biriga zid a’zolar qo’shilmasidan tarkib topgan murakkab tanaga ega”... va shu boisdan “uning holati o’z xarakteriga ko’ra xilma-xil va turli-tuman bo’ladi”. Haqiqatan ham xatto egizak tug’ilgan chaqaloqlarning ham bir-biridan farq qiladigan xususiyatlari, sifatlari hayotda isbotlangan. Ayniqsa ularning xarakteri bir-birlaridan tubdan farq qiladi.

Individning *shaxs darajasiga ko’tarilishi uchun unga* ko’rsatiladigan ta’sirlar hal qiluvchi rol o’ynaydi. Uning rivojlanishi uchun eng avvalo inson sifatida tug’ilishi, sharoit, tarbiya singari ta’sirlar mavjud bo’lmog’i zarur. Agar bunday ta’sirlar ko’rsatilmasa u nobud bo’ladi. Uning rivojlanishi uchun vaqt, tabiiy qulay sharoit va unga ko’rsatiladigan tarbiya zarur bo’ladi.

Shaxsning kamol topishida va uning hulqida ijtimoiy va biologik omillarning kuchi doimo ham bir xil bo’lavermaydi. Chunki uning hulqiga munosabatlariga, aloqalariga, yoshi, bilimi, odatlari, tajribasi va nihoyat, vaziyat ham ta’sir etadi. Masalan, bir xildagi ta’sirga turli bola turlicha munosabatda bo’ladi, bu ayni paytda, bolaning ehtiyoji qandayligiga ham bog’liq. Berilib shaxmat uynayotgan bolaga endi bo’ldi qilinglar degan ta’sir ularga ta’sir qilmasligi mumkin.

Xo’sh, bolalardagi o’ziga xoslikni, ular ruhiy jarayonlarning turlicha bo’lishini, hulqidagi farqlarini qaysi omillar belgilaydi? Biologik omilmi?, Ijtimoiy omilmi?, Ta’lim-tarbiya omilimi?

Shaxs rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar.

Pedagogika fani shaxsning kamolatiga yetishning *murakkab va ziddiyatli jarayon deb beradi*. Shaxsning kamolga yetishishida nasl - irsiyat (biologik), *ijtimoiy muhit* ham, maqsadga muvofiq amalga oshiriladigan *ta’lim-tarbiya* va nihoyat *o’zining mustaqil faoliyati* ham muhim ahamiyatga ega.

Shaxs qanday jamiyatda yashasa o’sha jamiyat hayotidagi qonun-qoidalarga asosAn kamol topadi. Agar shu jamiyatning moddiy va *ma’naviy boyliklari yuksak* bo’lsa, u shaxsga shu qadar katta ta’sir ko’rsatadi yoki aksincha. Ikkinchi tomondan esa, shaxs faoliyati davomida mehnat orqali o’z moddiy va ma’naviy boyligini yaratish jarayonida ongini, hayotini, turmush sharoitini ham yaxshilab boradi.

Odam atrofni obyektiv borliqni ko’proq bilgani sari onglilik darajasi o’sadi, fikrlash doirasi kengayadi, yangi ong va ko’nikmalarni egallaydi va o’zini takomillashtirib boradi.

Demak, shaxsning kamolga yetishuvi jamiyat rivojiga chambarchas bog’liq.

Irsiyat

Irsiyat deganda, bolaga ota-ona va umuman yaqin ajdodlardan ya’ni nasldan-naslga o’tadigan biologik xususiyat va o’xshashliklar tushuniladi.

XVI asr falsafasida preformizm oqimi namoyondalarining fikricha, odam bolasi ona pushtidaligidayoq insonga xos barcha xususiyatlarga ega bo’ladi, rivojlanishi esa shu xususiyatlarning miqdoriy ko’payib borishidan iboratdir.

XX asrda **bixeviorizm** nazariyasini AQSh pedagogi va ruhshunosi E.Tridayk asos soldi.Uning fikricha, shaxsning barcha xususiyatlari, xususan ong va aqliy qobiliyati ham nasldan-naslga o’tadi, go’yo odamning ko’zi, tishlari va barmoqlari kabi aqliy qobiliyat ham tabiatan berilgandir. Ularning fikri to’g’ri bo’lsa, odam ham daraxt singari o’sishi yoki tabiiy holda tarbiyalanishi lozim edi.

Amerikalik pragmatik pedagogikasining otaxoni D.Dyun va hozirgi davomchisi A.Kombas va boshqalar ham shaxsning rivojlanishini biologik nuqtai nazardan asosladi.

“Haqiqiy tarbiya tashqaridan kiritiladigan narsa emas, u odam bilan dunyoga kelgan xususiyat va qobiliyatni o’stiradi”, deydi D.Dyun.

Biogenetiklar (Bolduin, Chamberlin, Stenli Xoll va boshqalar) XX asr boshlarida bolaning ruhiy jihatdan o’sishini, zoologlar F.Myuller va E.Gekkellar tomonidan kashf qilingan biogenetik qonun asosida boradi, degan fikrni ilgari suradilar. Biogenetik qonun “Ontogenez filogenezni takrorlaydi” deb ta’riflanadi. Ma’nosi -har bir organizm o’zining embrional taraqqiyotida o’zidan (oldingi) avvalgi barcha bosqichlarni takrorlaydi, ya’ni individual organizm o’zining tuxum xo’jayra holatidan mukammal holatga yetguncha boshidan kechiradigan qator shakllarni shu organizm ajdodlari bosib o’tgan juda ko’p shakllarining qisqa, ixcham takrorlanishi demakdir.

Avstraliyalik ruhshunos K.Byuller hatto bolaning aqliy jihatdan o’sishini ham *irsiyatga bog’laydi*. Boshqa chet el ruhshunoslari bolaning ruhiy taraqqiyotida tana tizimlaridagi endokrin apparati (ichki sekresiya bezlari) dagi o’zgarishlar va hokazolar katta ahamiyatga ega deb biladilar.

Ayrim pedagog va ruhshunoslar orasida bolaga boshqacha qarash ham mavjud. Ularning fikricha, insonning kamolati ikki omilga - irsiyat va ijtimoiy muhitga bog’liqdir. Irsiyat o’zgarmaydi, ijtimoiy muhit hamma davrlar uchun o’zgarmasdir.

Pedagogiya ta’limotiga ko’ra bolani kamol etishi hatto kelajagi faqat irsiyatga va o’zgarmas muhitga bog’liq.

Antropologiya fani yutuqlariga asoslanadigan bo’lsak, tarixiy, ijtimoiy taraqqiyot natijasida odamning anatomik, fiziologik belgilar (odamning kalla suyagi, qo’li, oyoqlari, aqliy qobiliyatlari ham) o’zgarishi mumkin.

Demak, bola shaxsining rivojlanishiga naslning ta’siri deganda, ota-onaga, avlod-ajdodlarga o’xshashlikni ifodalovchi biologik belgilarning takrorlanishini tushunmoq kerak.

Har bola ota-onasidan meros sifatida biologik ko’rinishlarga (tananing tuzilishi, sochining, ko’zining, terisining rangi, bo’yi-basti) ega bo’lib dunyoga keladi. Bular jismoniy xususiyatlardir. Bu haqda I.A.Karimov “Odam tabiiy omillarga - ko’ra o’zi mansub bo’ladigan irq va ellatni tanlay olmaydi. Ota-onani tanlay olmaydi. Lekin dunyoqarashni, axloqi, ma’naviyatini o’zi, hech kimning tazyiqimiz va ayniqsa zo’ravonliksiz tanlab olishi mumkin va lozim” - degan edi (36 bet). XXI asr. Shuningdek, oliy nerv faoliyatining ko’rinishlar (xolerik, sangvenik, flegmatik, melankolik) ham tug’ma bo’lib o’tadi, bu fiziologik xususiyatlardir.

Ayni vaqtda bolaga, insonlarga xos xususiyatlar ham irsiyat yo’li bilan tug’ma o’tadi. (Masalan, aqliy yoki jismoniy mehnat qilishi va nutqning rivojlanishi va hokazo). Ammo bular tug’ma imkoniyatlar bo’lib, ularning rivojlanishi uchun inson bolasi insoniy muhit, odamlar orasida yashab, ular bilan aloqa qilishi, ijtimoiy mehnatda ishtirok etmogi lozim. Chunki inson biologik mavjudod sifatida emas, balki ijtimoiy mavjudod sifatida rivojlanadi va kamolga yetadi.

Muhit

Fiziologiya va ruhshunoslik fanining ko’rsatishicha, inson bolasi tayyor qobiliyat bilan emas, balki biror - bir qobiliyatning ruyobga chiqishi va rivojlanishi manbai - layoqat bilan tug’iladi. Layoqat o’zicha rivojlana olmaydi, rivojlanishi uchun qulay muhit kerak.

Muhit deganda kishiga ta’sir etadigan tashqi voqyealarning yig’indisini tushunamiz.

Sa’diyning fikricha qobiliyatli va kam qobiliyatli bolalar bo’ladi. Ammo qobiliyat o’z-o’zidan rivojlanmaydi. Uning rivojlanishi uchun bolani tarbiyalash kerak, tarbiya bo’lmasa, boladagi bor qobiliyat ham yo’qoladi. Uning kamol topishi uchun kamolotga asos bo’ladigan qobiliyat negiz bo’lishi kerak. Sa’diy o’z fikrini isboti uchun “Guliston” asarida “Bir vazirning takasaltang o’g’li bor edi. Vazir o’g’lini bir donishmand huzuriga eltib: “Shuni tarbiya qil, shoyad aqli kirib, odam bo’lsa” - deydi. Donishmand vazirzodani uzoq muddat tarbiya qildi, foydasi bo’lmadi. Bolaning otasiga bir odam orqali: “O’g’ling odam bo’lmadi, meni ham aqldan ozdirdi” - deb xabar qildi. U bu voqyeadan shunday xulosa chiqaradi:”

Qobiliyat bo’lsa aslida,

Tarbiya unga qiladi asar.
Qancha urinsa bo'lmas sayqali,
Temir aslida bo'lmas gavhari (143 bet)

“Qobiliyatli odamni tarbiya qilmaslik - zulmkorlik va noqobil odamga tarbiya hayfdir. Tarbiyangni ayab unisini nobud qilma, tarbiyangni bunisiga zoye ketkazma”, - deb ta'kidlagan A.Navoiy. Bundan tarbiyaning natijasi odamni qobiyatlilik darajasiga bevosita bog'liqligi asoslanayapti. Masalan, qobiliyati bo'lmagan insonni aqlli mehnat qilishga yo'llash ijobiy natija bermasligini ta'kidlash kerak. Yoki biror kasblarni egallashga ham bu g'oyani tadbiq etish mumkin.

Bunga tabiiy muhit (geografik), ijtimoiy muhit, oila muhiti (mikromuhit) va boshqalar kiradi va ular bolaning rivojlanishiga alohida ta'sir ko'rsatadi.

Agar bola o'z tug'ma layoqatiga mos sharoitda o'sib, zarur faoliyat bilan shug'ullansa, layoqat erta ko'rinib rivojlanishi, aksincha, bunday muhit bo'lmasa, yo'q bo'lishi yoki “mudroq” ligicha qolib ketishi mumkin.

Demak, boladagi irsiy belgilarning o'sishi, kamol topishi insonlar muhiti, yashash sharoiti va tarbiyaga bog'liq desak bo'ladi. Bunga tarixda misollar juda ko'p. A.Navoiy onasidan-shoir, Eynshteyn-fizik, Ulug'bek-astronom, Ibn Sino-tabib bo'lib tug'ilmagan albatta.

Inson bolasi, agar ijtimoiy muhitga emas, boshqa muhit, aytaylik hayvonlar muhitiga tushib qolsa, odamlarga xos sifatlar shakllanmasligi mumkin.

Masalan: 1920 yili hindistonlik doktor Sing Kalkuttaning janubiy-Qarbidagi Midnapur shahri yaqinida bo'ri uyasidan ikkita bo'ri bolasi bilan ikkita qizchani topib olgan. Ularning biri 7-8 yoshda, ikkinchisi 2 yoshlar chamasida edi.

Amala (kichigi) bir yildan so'ng vafot etdi. Kamola esa 1930 yilgacha yashadi.

Odob, axloq, xulqiy sifatlar- shaxsning barcha ruhiy sifatлари faqat muhit va tarbiyaning o'zaro ta'siri asosida vujudga keladi. Shuning uchun irsiyat rivojlanishga ta'sir etadi, ammo hal qiluvchi omil bo'la olmaydi.

Ta'lim-tarbiyaning ta'siri.

Jamiyatning bolalar ongiga ta'sir o'tkazishi asosan ta'lim-tarbiya orqali amalga oshiriladi. Inson kamolotida ta'lim-tarbiya yetakchi rol o'ynaydi. Chunki:

1. Ta'lim-tarbiya jarayonida kishi organizmining o'sishi va muhitning stixiyali ta'siri bera olmaydigan narsalarni o'rganib oladi. Masalan, tilni odamlarning ta'sirida o'rganib olish mumkin. Lekin o'qish, yozishni maxsus ta'lim orqali o'rganadi.

2. Ta'lim-tarbiya yordamida hatto kishining ba'zi tug'ma kamchiliklari ham kerakli tomonga o'zgartirish mumkin. (ko'r, kar, soqov).

3. Ta'lim-tarbiya yordamida muhitning salbiy ta'siri natijasida yuz beradigan kamchiliklarini ham tugatish mumkin. (Bolalarning karta o'ynashi, so'kish, chekishi).

4. Ta'lim-tarbiya natijasida bolada bilimlar, ko'nikma va masalalar hosil bo'libgina qolmay, balki dunyo qarash ham shakllanadi, kamolotga yetib boradi. Bilmlarning egallanishi uning jismoniy va ma'naviy jihatdan o'sishiga yordam beradi. Masalan, Sarimsoqov 29 yoshida akademik, N. I. Lobachevskiy 14 yoshida Qozon universitetiga o'qishga kirgan, 23 yoshida professor darajasiga erishgan. O'zbek olimlaridan Shavkat Alimov, Shavkat Ayupov, va Rahim Hayitovlar ham shu yoshlarda professorlik nasib etgan.

Shaxsiy faollikning ahamiyati

Qobiliyat va iste'dodning ro'yobga chiqishida insonning muayyan faoliyatiga qiziqib qarshi bilan bir qatorda uning o'z uyida tinmay ishlashlari, mehnat qilishlari shart. Albatta bola buning mohiyatini dastlab yoshli paytida anglab yetmaydi, shuning uchun uni yo'naltirish bevosita tarbiya natijasida olib boriladi. Masalan, mashhur grek notig'i - Demosfenning (eramiedan oldingi IV asr) omma orasidagi dastlabki nutqlari muvaffaqiyatsizlikka uchragan, uni hatto masqara qilishgan. U duduq, ovozi xasta, qisqa-qisqa nafas oladigan kishi edi. Lekin u aktyor satirning maslahati bilan o'z nutqidagi kamchiliklarni tuzatdi. U o'z kamchiliklarini

tugatishda irodalilik va qat'iyatsizlik ko'rsatdi: u og'ziga mayda toshlar va sopol parchalarni solib, so'zlarni talaffuz qilishni mashq qildi, dengiz bo'yida to'lqinlar shovqinini nutq so'zladi, oyna oldida turib yuz harakatlarini bir maromga keltirdi. Uy shiftiga qilchini osib qo'ydi, u odati bo'yicha yelkasini har uchirganda, qilich sanchilardi. U haftalab uydan chiqmay notiqlikni o'rgandi. Uydan chiqmaslik uchun sochini yarimini qirdirib tashladi. Bunga o'xshash misollarni ko'plab keltirish mumkin. Masalan, Alisher Navoiy, Ibn Sino qund bilan kitob mutolla qilganlari, A. V. Suvorov, Amir Temurning harbiy san'atini egallash borasidagi mehnatlari fikrimizning dalilidir.

Bolalarning yosh davrlari xususiyatlari tavsifi

Bolalarni to'g'ri tarbiyalash, samarali o'qitish uchun bola rivojlanishiga doir o'zgarishlarni, yosh davrlariga xos xususiyatlarni bilish va hisobga olish lozim. Chunki ularning o'sishi, rivojlanishi, ruhiy jihatdan taraqqiy etishi turli yosh davrlarida turlicha bo'ladi. Agar o'qituvchi, tarbiyachi bolani har tomonlama tarbiyalashni maqsad qilgan bo'lsa, u holda bolani ham, har tomonlama bilishi lozim. O'qituvchi bolani yaxshi bilsa, unga pedagogik ta'sir ko'rsatish usullarini ham biladi.

Pedagogika, tibbiyot, bolalar anatomiyasi va fiziologiyasi, psixologiya fanlari yutuqlari va ularning tavsiyalariga ko'ra bolalarning yosh davrlarini quyidagicha guruhlantirish qabul qilingan.

1. Go'daklik davri – chaqaloqlik davri (tug'ilgandan to bir yoshgacha bo'lgan davr).
2. Yasli davri – 1 yoshdan 3 yoshgacha.
3. Maktabgacha tarbiya yoshi – 3 yoshdan 11-12 yoshgacha.
4. Maktab yoshidagi kichik o'quvchilar 6-7 yoshdan 11-12 yoshgacha.
5. O'rta maktab yoshidagi o'quvchilar (o'smirlar) – 12 yoshdan 15-16 yoshgacha.
6. O'spirinlik davri. (O'rta maxsus kasb-hunar yoshidagi) 15-16 yoshdan 18-19 yoshgacha.

Ma'lum bir yosh davriga xos bo'lgan anatomik, fiziologik va ruhiy xususiyatlari yosh xususiyatlar deb ataladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, yosh xususiyatlari va davrini ikkinchi bir xususiyatlaridan ajratuvchi chegara yo'q. Biz faqat boladagi o'zgarishlarga nisbatan qiyoslab davrlarga ajratamiz. Ularga qisqacha izoh beramiz. Bundan maqsad bo'lajak mutaxassislar har bir davrlar haqida ilmiy pedagogik ma'lumotga ega bo'lishi va tajribada qo'llashdan iborat.

1. Go'daklik davri.

Bola tug'ilgan paytda ta'omni (mazani) biladi, issiq va sovuqni sezadi. Asta-sekin uning boshqa sezgilari ham o'sa boradi. 3 oylik bo'lganda buyumlarni farqlaydi., o'ziga yaqin kishilarni ko'rsa xursand bo'ladi. 6-8 oylik bo'lganda rang va shakllarni ham farqlaydi. Rangli o'yinchoqlarni xush ko'radi.

11-12 oyligidayoq atrofdagi kishilarni tanishdan tashqari, aytilishi oson bo'lgan so'zlarni talaffuz qiladi, nutqi o'sa boshlaydi.

2. Yasli davri.

Bu davr jismoniy o'sish, yo'lga kirish-yurish davri ham deyiladi. 2 yoshida ancha murakkab o'yinlarni ham qiziqib kuzatadi. Bolalar o'yin orqali bir-birlari bilan aloqa bog'laydilar, tasavvur, fikrlash kuchayadi, nutqi o'sadi. Endi u jumla va undan gap tuzadi. Bolalarni tarbiya qiluvchi katta kishilarning yurish-turishi va odobi bolalar ruhiyatiga ta'sir qiladi. Bolani lozim bo'lgan vaqtda maqtash, diqqati ijobiy faoliyatga tortish, yomon ishlardan ehtiyot qilish, yomon so'zlarni eshitishdan uzoqlashtirish, urishmaslik yo'llarini o'rgatish, ularga ta'sir ko'rsatish usullaridan hisoblanadi.

3. Maktabgacha tarbiya yoshi.

Bu davr bolaning aqliy va jismoniy jihatdan tez o'sishi, dunyoni bilish, atrof muhitga o'z munosabatini bildirish istagi kuchayib borayotgandavrdir. Shu sababli ham ota-onalar va tarbiyachilarning bolalarni to'g'ri kamolga yetkazishga alohida e'tibor berishlari lozim. Ularni tarbiyalashda:

a) sog'lig'i haqida, tartib va gigiyena talablariga;

b) o'yin mashg'ulotlari, so'z, musiqa, ekskursiya, badiiy va jismoniy tarbiyaga;

v) o'zini tuta bilish, do'stlik-birodarlikni o'rniga qo'yish, kattalarga hurmat, o'yin qoidalarini buzmaslik, buyumlarni asrash va boshqalarga o'rgatish muhimdir.

Bu davrda bolalarning bo'yi har yili o'rtacha 6 sm, og'irligi 1-2 kg o'sadi. Suyak, muskul tizimi yumshoq, egiluvchan bo'ladi. Shu sababli ularni toliqtirmaslik kerak. Ularning asosiy faoliyati o'yin hisoblanadi. O'yinlar rang-barang bo'lishi va jamiyat maqsadlaridan kelib chiqib tashkil etilishi juda muhim.

4. Maktab yoshidagi kichik o'quvchilar.

Bolani qachondan boshlab maktabga berish muammosi pedagogikaning eng muhim masalalaridandir. Ota-onalar va o'qituvchilar maktabga keladigan bolalarni yaxshi o'rganishlari va to'g'ri xulosaga kelishi bag'oyat muhimdir. Endi bog'chadagi o'yin faoliyati o'rnin tizimli majburiy vaqt bilan bog'liq o'qish faoliyati egallaydi. Bu yoshdagi o'g'il va qiz bolalar jismoniy jihatdan tekis o'sadi. Bo'yi o'rtacha 120 sm, og'irligi 25 kg bo'ladi. Ko'krak qafasi va umurtqa pog'onachlari suyaklari qotmaganligi uchun, ular tez shikastlanadilar. Ular tez o'sadi. Ularning bosh miyasi kattalarnikiga tenglashsa ham, tuzilishi jihatdan farqlanadi. Nafas yo'li va diafragmasi bo'sh rivojlanagn bo'ladi, shu tufayli, ular harakatsiz qolsalar nafas olish sust bo'lib, tana a'zolarining kislorod bilan ta'minlanishi yomonlashadi. Ular yuragi ikki barovar qon chiqaradi. Yurak urishi minutiga 90-92 martaga to'g'ri keladi.

O'qish mehnatining ta'siri ostida bolaning barcha ruhiy faoliyati ixtiyoriy diqqat, ixtiyoriy xotira, ixtiyoriy idrok (ma'lum maqsad asosida voqeya va hodisalarni kuzatish), tafakkurni ixtiyoriy idora etish va u bilan bog'liq bo'lgan nutq, his-tuyg'u, iroda kabi ruhiy jarayonlar rivojlanadi.

Bolalarning xohishini 2 soatdan yoki 3 oydan keyin bajarishni va'da bersangiz ular ko'naveradi. Bolalarni vaqtning qadriga yetishiga, vaqtni aniqlash va uni bekor o'tkazmaslikka va darsdan kechikmaslikka o'rgatish ma'qul. Keyinchalik kunlik rejimga o'rgatish kerak. Bolalarni kuzatuvchanlikka o'rgatish orqali bilish qobiliyatini o'stirishga intilish kerak. Ularning tasavvuri o'qiganlarini ko'pincha harfma-harf, to'ppa-to'g'ri manoda anglaydilar. Bu yoshdagi bolalarning xotirasi juda kuchli taraqqiy etgan, xotiraga olish, o'qib olish ancha o'sgan bo'ladi. 1-4 sinf o'quvchilarining talab va qiziqishlari, odat va sezgilari, tasavvur va tushunchalari, hayoliy faoliyatlari, diqqat-e'tiborlari, tirishqoqliklari bir-biridan farq qiladilar.

Shu bilan birga ular orasida duduq, ko'zi yaxshi ko'rmaydigan, qulog'i yaxshi eshitmaydigan, ovozi xasta, xotirasi past o'quvchilar ham uchraydi. o'qituvyaining vazifasi bolalar hamma ijobiy intilishlarini o'z vaqtida anglash, ularni kamol toptirishdan iboratdir.

5. Maktab yoshidagi o'rta o'quvchilar (o'smirlar) davri.

Bu davrda bolaning jismoniy va ruhiy taraqqiyotida keskin o'zgarishlar ruy berishi sababli bu davr o'tish davri deb ataladi. Bu yosh balog'otga yetish davri deb ham ataladi. Qiz bolalar 13-15 yoshda, o'g'illar 16-17 yoshida balog'otga yetadilar. O'smirlar hulqida bir-biriga zid holatlar: goh jo'shqinlik, goh bo'shanglik, goho ishga kuchli havas paysalga solish, o'jarlik holatlari uchraydi.

O'smir ruhiy rivoji avvalgiga nisbatan ya'ni kichik o'quvchilarga nisbatan ilgari lab ketadi. O'qish ta'sirida o'smirning umumiy, abstrat tushunchalarni tobora ko'proq tushunib va bilishi tezlashadi.

O'smir o'zida katta kishilarning sifatlari paydo bo'layotganini sezadi. Ichki sekresiya bezlarining qayta qurilishiga bog'liq. Jinsiy yetilish davri boshlanadi. Ularda erkaklik va

ayollikning tashqi belgilari - ovozinig o'zgarishi (durillash, muylov chiqishi, ko'krak qafasi o'g'il va qizlar nafas olishidagi farqlar) paydo bo'la boshlaydi.

O'smirlar ruhiyatida qahramonona ishlarga, romantika, o'zini qahramonlar qatorida tasavvur etish kabilar juda kuchli bo'ladi. Ularda do'stlik va birodarlik xislari, sirdosh do'stlar topish juda kuchli.

U nima qilib bo'lsa ham jamoada obro' qozonishga, ma'lum mavqeyeni egallashga intiladi. Bunga yaxshilik bilan erishmasa, sho'xlik, ba'zan tartib buzish, o'qituvchining talabiga teskari ish tutishga ham boradi.

Demak, o'smir bilan munosabatda sabr-toqat, vazminlik, ma'lum holda unga mustaqillik berish, jamoa hayotiga doir ishlar yuzasidan maslahatlashishi, uning tashabbusidan, intilishi va imkoniyatlaridan foydalanishi-bularni to'g'ri tarbiyalashning garovi. Eng muhimi, ular shaxsini hurmat qilish, kamsitmaslik, katta bo'lib qolganini tan olishdir.

O'smirlik davri ayrim pedagog va psixologlar, vrachlar ta'kidlaganidek tarbiyaga berilmaydigan davr emas. O'z vaqtida Jan Jak Russo bu davrni "Ikkinchi marta tug'ilishi" deb atagan edi.

6. Maktab yoshidagi katta o'quvchilar (o'spirinlar).

O'spirinlik yoshidagi o'quvchilarda uzoq muddatli va tizimli ta'lim natijasini fikrlash, tanqidiy fikrlash rivojlanadi, intellektual qiziqish o'sadi, dunyoqarash shakllanadi. Uning tasavvur va *tafakkur doirasi* deyarli nihoyasiga yetgan va ijtimoiy hayotning biror sohasiga yo'naltirilgan bo'ladi. Endi gavda, qovmatlari to'lishib, *go'zallashib boradi*. Muskullarning kuchi va ishi, qobiliyati ortadi. Jinsiy yetilish asosan tugaydi. Umuman, o'spirinlik jismoniy o'sishning tinch davri bo'lib, kishi a'zolarining o'sishi, takomillashuvi nihoyasiga yetadi. Ular *jismoniy kuchli, xushbichim va sog'lom bo'lganliklari tufayli tetik va xo'shchaqchoq, har ishga qodir, mustaqil bo'ladilar*. Ular faoliyatining asosiy turi o'qish bo'lib, mantiqiy fikr yuritadilar va bilimlarini anglab, tushunib esda qoldiradilar.

Yana bir xususiyati o'spirin o'zining madaniy-ma'naviy oshirishga, o'zi ustida qunt bilan ishlaydi, radio, televideniya, barcha informasiya vositalaridan foydalanadi. Ular hayot haqida (shaxsiy turmush, sevgi, axloq-odob, hayotiy go'zallik kabi masalalar yuzasidan) fikr almashishiga ishtiyoqmand bo'ladi. O'zlarining aqliy va jismoniy yetukligini baholashadi, shunga asoslanib aniq bir kasb-korni egallash rejasini tuzadi.

Xarakterli xususiyatlardan yana biri shundaki - o'spirin o'ziga o'zi baho berishga intiladi, unda xushmumomalilik, odoblilik va vazminlik kabi axloqiy sifatlar qaror topadi. Ular Vatanga, xalqqa, jamiyatga, insoniyatga xizmat qilish va foydali inson bo'lishni hayotining oliy maqsadi deb biladi.

Pedagogik mashq

Pedagogning ish tajribasidagi ba'zi jihatlari bilan tanishing.

Pedagog sinf o'quvchilariga ta'lim-tarbiya berishda ularning rivojlanishini hisobga olib ish tutdi. Masalan, o'smir Mirqosim berilgan uy vazifalarni bajarishda loqaydlik, sustkashlik, mas'uliyatsizlik bilan yondoshishini biladi. Ammo pedagog Mirqosim keyinchalik o'zgarib o'zining bu nuqsonlarini yo'qotadi degan fikrda ish tutdi. Vaqt o'tishi bilan Mirqosimning uy vazifalarni bajarmaslikdagi mas'uliyatsizligi uning o'qishga bo'lgan qiziqish va harakatlariga ziyon yetkaza boshladi. Oqibatda Mirqosim dars mashg'ulotlariga kelmaslik, ko'chadagi o'rtoqlari bilan birgalikda o'zlaricha ish tutish kabi odatlarga o'rgandi. Pedagog endi Mirqosimning o'qishdagi va tarbiyasidagi nuqsonlarni bartaraf etishga ota-onalarni jalb qildi. Fan o'qituvchisining ota-onalar bilan hamkorligi asta-sekin o'z natijasini ko'rsata boshladi. Mirqosimning o'qishida ijobiy siljishi va xulq-atvorida o'zgarish sodir bo'ldi.

Vaziyatni tahlil qiling.

1. Pedagogning o'smir Mirqosim o'qishdagi munosabatiga befarqlik bilan ish tutishini Siz qanday izohlaysiz?

2. Fan o'qituvchisi dastlab o'smir Mirqosim rivojlanishining qanday omillariga tayanib ishlashi zarur?
3. Siz o'z tajribangizda o'smir Mirqosimdan o'quvchi bilan qanday ish tutgan bo'lardingiz?
4. Siz bunday pedagogik muammolarni amaliy hal etishning qanday omillarini ishga solasiz?

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Pedagogika shaxs rivojlanishi muammosi qanday asoslangan?
2. Shaxs rivojlanishi nima? Uni pedagogik jihatdan tahlil qiling va shaxs kamolatining sifatlarini sanab ko'rsating?
3. Individ, shaxs va shaxsning individual xususiyatlari va ularning mazmunini asoslab ko'rsating?
4. Shaxs rivojlanishida qanday omillar mavjud? Ularning mazmunini qanday tushunasiz?
5. Irsiyat shaxsning shakllanishida qanday rol o'ynaydi?
6. Muhit shaxsning shakllanishida qanday rol o'ynaydi?
7. Shaxs shakllanishida ta'lim-tarbiya qanday rol o'ynaydi?
8. Nima uchun o'quvchi shaxsining rivojlanishi davrlarga bo'linadi va uni o'rganishda qanday pedagogik muammolar mavjud?
9. Davrlarga bo'lishning qanday asoslari mavjud va o'qituvchilar uni bilishadimi?
10. O'quvchining rivojlanishi qanday davrlarga bo'linadi?
11. Maktab yoshidagi kichik o'quvchilar qanday xususiyatlarga ega?
12. O'smirlik davrining xususiyatlari nimalardan iborat?
13. O'spirinlik davrining xususiyatlarini sanab ko'rsating?
14. O'quvchi rivojlanishining xususiyatlarini o'qituvchi nima uchun bilishi darkor va bu sohada qanday muammolarni amaliy hal etishi kerak?

5-Mavzu: O'zbekistonda ta'lim tizimi

Reja:

1. Xalq ta'lim tizimi haqida tushuncha.
2. O'zbekistonda ta'lim tizimi tarixi haqida ma'lumot.
3. Ta'lim tizimining tuzilishi va uning ish mazmuni.
4. Ta'lim sohasida davlat siyosatining asosiy prinsiplari.
5. Maktabgacha va umumiy o'rta ta'lim.
6. O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi va oliy ta'lim mazmuni.
7. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim va kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash.
8. Maktabdan tashqari ta'lim.

Tayanch so'z va iboralar: Ta'lim-tarbiya, tizim, tarmoq, tuzilish, ichki va tashqi siyosat, ma'lum qoidalar asosida, muassasalar, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanish, Konstitutsiya, barcha fuqarolar, jinsi, millati, irqi, tili, e'tiqodidan qat'i nazar, Marko Polo, Nur sharqdan taraladi, Szyan, 5 yoshga to'lgach, odat, maktab, madrasa, masjid, qorixona, diniy va dunyoviy bilimlar, davlat standarti, davlat va nodavlat, faoliyat ko'rsatishi, ilmiy pedagogik muassasalar, boshqaruv organlari, korxonalar, uzluksiz, yagona, prinsiplar, dunyoviy xarakteri, majburiyligi,

iste'dodni rag'batlantirish va hakozi. Ta'lim turlari (xillari), uzluksiz ta'lim, maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar, oliy, maktabdan tashqari, boshlang'ich ta'lim, bilimlar hajmini beradi, kasbga yo'naltirish, ixtiyoriy, majburiy, kasb-hunarga moyilligi, uch yillik. Ishlash huquqi, intellektual qobiliyatlari, fanni chuqur o'rganish, mehnat faoliyatida ruyobga chiqarish. Ikki bosqich, bakalavriat, magistratura, tayanch, aspirantura, adyunktura, doktorantura, mustaqil tadqiqotchilik, diplom, mutaxassisliklar, mutaxassis, jamoat boshqaruvi, distansion ta'lim, texnologiya, ta'lim, fan va ishlab chiqarish, yangilash va chuqurlashtirish, davlat va nodavlat, yakka tartibda, o'quvchilar bo'sh vaqtini tashkil etish, davlat standartlari, akkredatsiya, moliyalash va hokazo.

Xalq ta'limi tizimi deb muayyan mamlakatning ichki va tashqi siyosatiga ta'sir ko'rsatuvchi hamda ma'lum bir qoidalar asosida tashkil etilgan barcha ta'lim-tarbiya muassasalarining tuzilishiga aytiladi. Xalq ta'limi tizimi respublikamizni ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanishining ustivor sohasi hisoblanadi. U O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risidagi qonunga muvofiq tashkil etildi va nazorat qilinadi. Konstitutsiyaning 18, 41-moddalarida ta'kidlanganidek jumhuriyatimizda yashovchi barcha fuqorolar jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar bilim olish huquqiga ega.

Sharq xalqlari, xususan o'zbek xalqi qadimdan ilmga, ma'rifatga chanqoq ekanligi ma'lum. Buni o'zbek xalqining tarixi bilan qiziqqan tarixshunoslarning esdaliklari, ilmiy mulohazalarida ham yaqqol ko'rish mumkin. Jumladan: "Xitoy ta'rifchisi (Syuan, Szyan, 630 yil) ning ma'lumotiga ko'ra o'sha zamonda O'rta Osiyoda bola besh to'lgach, uni o'qish, yozishga va hisobga o'rgatganlar. Eronda savodlilar kamdan-kam bo'lgani holda, O'rta Osiyoda hamma yoshlarni savodga o'rgatish odat bo'lgan" (40 bet. O'zbekiston xalq pedagogikasi. 1973 yil).

Umumiy ta'lim maktablari, o'rta va oliy ta'limda o'quvchilarga davlat tomonidan g'amxo'rlik ko'rsatiladi.

Yuqorida asoslangan barcha huquqlar yoshlardan Prezidentimiz I.A.Karimovning quyidagi "Faqatgina chinakam ma'rifatli odam inson qadrini, millat qadriyatlarini, bir so'z bilan aytganda, o'zligini anglash, erkin va ozod jamiyatda yashash, mustaqil davlatimizning jahon hamjamiyatida o'ziga munosib, obro'li o'rin egallashi uchun fidoyilik bilan kurashishi mumkin", -fikri asosida faoliyatlarini tashkil etmoqliklarini talab etadi. O'zbekiston respublikasi ta'lim tizimi ana shu g'oyani amalga tadbiq etishga qaratmog'i dardor.

Taniqli Venesiyalik sayyoh Marko Polo uzoq vaqt hozirgi O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston va qo'shni viloyatlar hududida yashagan xalqlarning an'alarini, urf-odatlarini o'rganadi. U o'z esdaliklarida yosh avlodni hayotga tayyorlashda ko'p asrlar davomida qo'llanilgan usul va vositalarga tayangan holda "Nur Sharqdan taraladi" degan edi. Qadimgi Ovro'puda keng tarqalgan mazkur xikmatda Sharq xalqlarining insoniyat madaniyat poydevorini yaratishdagi ulkan hissasi g'arb xalqlari tomonidan tan olingani ifodasidir.

Ota-bobolarimizning "O'tmishni unutmaganing kelajagi bo'lmaydi" degan hikmatli gap bor. Biz tariximizni qanchalik chuqur o'rgansak, madaniy merosimizga, qadriyat va an'alarimizga qaratsak, kelajak avlodga shunchalik to'g'ri ta'lim bergan bo'lamiz. Sharqda, xususan O'zbekistonda ta'lim-tarbiyaga juda katta e'tibor berilgan edi. Bolalarni kichik yoshidan ilmga qiziqtirish, axloqan pok, vijdonli, mehr-shafqatli qilib voyaga yetkazish, el-yurtga nafi tegadigan farzand qilib o'stirish masalalariga ota-bobolarimiz jiddiy e'tibor qilishgan.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, Markaziy Osiyo hududidagi madrasa va masjidlarda, eski usuldagi maktablarda diniy ta'lim-tarbiya, yetakchi o'rinni egallagan. Bu bejiz emas albatta. Inson, ayniqsa, yosh bola yuksak axloq va odob mezonini bilmay va uni puxta egallamay turib, boshqa ilmlarni egallashi qiyin. Bu asrlar davomida ota-bobolarimiz tomonidan qancha-qancha tajribalar asosida sinalgan haqiqatdir. Shu o'rinda eski o'quv yurtlarida tillar o'rganishga bo'lgan e'tiborni misol qilib ko'rsatish mumkin. Al-Xorazmiy, Al-Zamaxshariy, Al-Beruniy, Ibn Sino,

Ulug'bek, A.Navoiy, Muhammad Solih, Ogohiy kabi ulug' zotlar arab, fors va boshqa tillarni qunt bilan o'rganishgan va o'sha tillarda erkin ijod qilishgan.

Musulmon maktablarida ta'lim-tarbiya tizimi ikki bosqichdan iborat bo'lgani ko'pgina manbalarda qayd etilgan. Chunonchi: ibtidoiy va o'rta asrlar davri madrasalar ta'limi. Shu o'rinda o'z ustida tinmay ishlagan iqtidorli peshqadam mullavachchalar tengdoshlaridan o'zib ketib, ilm cho'qqilarini egallaganini va yuqori darajaga erishganliklarini ta'kidlash lozim.

O'tmishda maktabga qabul qilinadigan o'quvchilarning yoshi aniq belgilanmas, ba'zi otanonalar farzandlarini 5 yoshda, ayrimlari esa 6-8 yoshda, shaharlarda o'g'il bolalar 15-17 yoshgacha, qishloq joylarda esa 13-15 yoshgacha o'qitilardi.

O'quv dasturlari va dars jadvali muntazam bo'lmasdan, o'quvchilar sinflarga ajratilmas, edi. O'quvchilar o'qitilayotgan fanning xarakteri va sohasiga qarab guruhlanadi. Masalan: "taxtaxonlar" domla tomonidan taxtachaga yozilgan harflarni yozishni o'rganar edi va hokazo.

VII-VIII asrlarda Markaziy Osiyoni arablar fath etgach, islom dini asosidagi sifat jihatidan yangi tizimga ega bo'lgan ta'lim-tarbiya muassasalari vujudga keldi. Arab bo'lmagan bolalarga islom dini asoslarini o'rganish maqsadida Markaziy Osiyo maktablarida "Haftiyak", "Chor kitob" kabi darsliklar keng tarqaldi. XII asrdan boshlab islom dinini turkiy tillarda yozilgan asarlarda ham ommalashtirish boshlandi. Masalan, A.Yassaviyning "Xikmat" asari.

Maktab, madrasa, masjidlar faqat ibodatxona emas, tarbiya o'chog'i vazifasini bajargan. U davrda savod chiqarish harf va so'zlarni yozishni o'rganishdan boshlanar edi. Maktab so'zi arabcha "yozuv o'rgatadigan fan" deb nomlanishi ham ana shundandir.

Maktablarda bolalarga yozish va hisoblash o'rgatilgan, yana o'smirlarga savdo san'ati, arab tili, mantiq, nomaqlik, husni xat va arifmetikadan savod berilgan. Har bir maktabda talabalar soni 30-40 tadan oshmagan, bundan tashqari masjid qoshidagi maktablarda ham 15-20 talaba o'qigan.

Maktab, madrasalar bilan birga qorixonalar ham mavjud bo'lib, ularda yozuv o'rgatilmagan. "Qur'on" ni yod olishgan xolos.

"Madrasa" so'zi - arabcha "dars o'qitiladigan joy", "ma'ruza tinglanadigan joy" ma'nosini bildiradi. "Mudarris" - dars beruvchi o'qituvchidir.

Madrasalar 15-20, 30-40 va xatto 100-150 talabani o'qitgan bo'lib, diniy bilimlar bilan birga dunyoviy bilimlar ham berilgan. Qobiliyati, qiziqishi bo'lmagan bolalar shogirdlikka tushish, dehqonchilik bilan shug'ullanishini maslahat bergan.

1917 yilgacha har bir musulmon farzandini savodli qilishni savod deb bilgan.

Arxiv ma'lumotlariga qaraganda, 1885 yilda qo'qon xonligida (o'sha davrda taxminan 1 millionga yaqin aholi yashagan) madrasa, maktab, qorixonalar va ularda o'qiydiganlar talabalar, shuningdek masjidlar soni quyidagicha bo'lgan.

Madrasa va talabalar soni

	Madrasa va talabalar soni	Maktab va o'quvchilar soni	Qorixona va o'quvchilar soni	Jami qorixona	O'quvchi
Marg'ilon	57-838	428-7340	21-395	229	1701
Qo'qon	45-6929	301-4210	100-604		
Namangan	40-1324	371-7121	50-306		
Andijon	30-996	428-6756	44-320		
O'sh viloyatida	10-304	176-2851	14-76		

Bulardan tashqari 6154 masjid mavjud edi. Bizning xalqning 2% gina savodli degan fikr bo'htondan boshqa narsa emas. Fikrimizning isboti uchun Turkiston o'lkasidagi xalq bilim yurtlari 3-inspektori V.Navkinning chor xukumatining maorif vaziri D.A.Tolstoyga 1896 yil 8 mayda yo'llagan maktubdan ayrim satrlarini keltiramiz: "E'tiboringiz uchun ushbu xabarni yetkazishni lozim deb bilamanki, ayni paytda Turkiston o'lkasidagi oliy maktab madrasalargina

xalq bilim yurtlari 3-inspektorning rahbarligidadir. Quyi maktablar bu inspektorning rahbarligi doirasidan tashqarida, ularning nihoyatda ko'pligi sababli hali sonini olishga muvaffaq bo'linmadi, menga topshirilgan inspeksiya ishlarida maktablarning soni haqida aniq ma'lumot yo'qligining boisi shunda". S.Grameniskiy ta'kidlaganidek: "O'lka bosib olingach ruslar bu yerda juda ko'p maktablar kitoblar borligini ko'rdilar, ularda arab alfavitida ona tili o'qitilishiga, xat-savodni egallash musulmon dini bilan uyg'unlashib ketishiga guvoh bo'ldilar"

Ta'lim tizimi deb muayyan mamlakatning ichki va tashqi siyosatiga ta'sir ko'rsatuvchi hamda ma'lum bir qoidalar asosida tashkil etilgan barcha ta'lim-tarbiya muassasalarining tuzilishiga aytiladi. O'zbekistonda ta'lim tizimi mamlakatning barcha fuqarolariga ta'lim, tarbiya berish kasb-hunar o'rgatishning asoslarini belgilaydi hamda har kimning bilim olishdan iborat konstitusiyaviy huquqlarini ta'minlashga qaratilgan.

Ta'lim tizimi asosida barcha fuqarolar o'zlarining xohishlariga qarab, umumiy, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'lim va mutaxassisliklarni egallashlari uchun keng imkoniyatlar yaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Davlat ta'limi standartlariga muvofiq ta'lim dasturini amalga oshiruvchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalari;

Ta'lim tizimining faoliyat ko'rsatishini va rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan tadqiqot ishlarini bajaruvchi ilmiy pedagogik muassasalar;

Ta'lim sohasidagi davlat boshqaruv organlari, shuningdek, ularga qarashli korxonalar, muassasalar va tashkilotlar.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimi yagona va uzluksizdir.

I. Barcha ta'lim muassasalari davlat ta'lim standartlari asosida tashkil etiladi va nazorat qilinadi. Ta'lim standartlariga muvofiq ta'lim dasturlarini amalga oshiruvchi davlat va nodavlat muassasalari shaklida olib boriladi. Davlat muassasalari O'zbekiston xukumatining mablag'i hisobidan tashkil qilinadi ya'ni barcha amalga oshiriladigan o'quv ishlari, amaliyotlar, o'quv-moddiy baza, kadrlarga tulanadigan va boshqa mablag'lar davlat tomonidan ta'minlanadi. O'qiydigan o'quvchi talabalarga stipendiya, yotoqxon va boshqa tomondan ijtimoiy himoyalanaadi.

Nodavlat ta'lim muassasalari esa nodavlat tashkilotlar, xo'jaliklar, dehqon-fermer, qo'shma korxonalar, fuqaro, homiylar yoki xorijiy tashkilotlari tomonidan tashkil etaladi. Barcha o'quv-tarbiyaviy ishlar, kadrlar tayyorlash o'sha homiylarning mablag'i hisobidan tashkil qilinadi. Ammao ta'lim mazmuni davlat ta'lim standartlari talabalariga javob berishi talab etiladi.

II. Ta'lim tizimining faoliyat ko'rsatish va rivojlanishni ta'minlash uchun zarur bo'lgan tadqiqot ishlarini bajaruvchi ilmiy-pedagogik muassasalarga esa quyidagilar: ta'lim tizimining rivojlanishini ta'minlovchi ilmiy tadqiqot institutlari, laboratoriyalar, oliy o'quv yurtlarining ilmiy ishlarini muvofiqlovchi xodimlar, ilmiy-pedagogik faoliyat bilan shug'ullanuvchi pedagoglar, professorlar va boshqalar kiradi. Masalan, Pedagogika, psixologiya, kimyo, matematika, fizika va hokazo. Bu muassasalarxalq xo'jaligining qaysi sohalar bo'lishidan qat'iy nazar shu sohalar bo'yicha tadqiqot ishlari bilan shug'ullanadi. Oqibatda ta'lim tizimi rivojlanadi va davlatga, jamiyatga naf keltiradi.

III. Ta'lim sohasidagi davlat boshqaruv organlari, shuningdek ularga qarashli korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga esa quyidagilar kiradi: Tarmoq sohalaridagi vazirliklar, viloyat xokimiyat boshqaruv organlari, tuman xalq ta'limi bo'limi, maktablarning rahbarlari, maktablar, bolalar bog'chalari, uylari, dam olish sanatoriyalar, kutubxona, texniklar, tabiatshunoslar, temiryo'l stansiyalar va hokazo.

IV. O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimi yagona va uzluksizdir talabi esa O'zbekistonda ta'lim tizimi bitta, o'ziga xos, mos shuning uchun u yagona degan ma'no tushunilishi kerak. O'zbekiston ta'lim tizimi boshqa davlatlardan nusxa olmasdan, o'z tajribasi va boshqa rivojlangan mamlakatlar tajribasidan foydalangan holda ishlab chiqilgan va hayotda qo'llanilmoqda. O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimining uzluksizligi deyilganda barcha

fuqarolarga ma'lumot ixtisoslik berilishida uzluksizlik, o'zaro bog'liklik saqlangan bo'lib u darajasiga qarab biror mutaxassislikni tayyorlashni nazarda tutadi. Barcha ta'lim muassasalari o'zaro uzviy uyg'unlikda bog'langan. Masalan, Umumiy o'rta ta'lim bilan o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limning bog'lanishini ko'rsatish mumkin. O'quvchi avval umumiy o'rta ta'limni oladi, so'ng esa o'rta maxsus kasb-hunar ta'limida davom ettiradi va hokazo.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari

Ta'lim O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ustvor deb e'lon qilinadi.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;

ta'limning uzluksizligi va izchilligi;

umumiy o'rta, shuningdek o'rta maxsus kasb-hunar ta'limining majburiyligi;

o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi yo'nalishini: akademik lisey yoki kasb-hunar kolleжда o'qishni tanlashning ixtiyoriyligi;

ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;

davlat ta'limi standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;

ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv;

bilimli bo'lishni va iste'dodni rag'batlantirish;

ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish.

O'zbekistonda ta'lim o'zbekistonning ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlovchi ustvor sohasi deb e'lon qilingan. Haqiqatan ham davlatning rivojlanishida ta'lim sohasi ustuvordir. Chunki O'zbekistonning jahon hamjamiyatida o'z obro'li o'rnini egallash vazifasini faqat ta'lim sohasi hal etadi. Xalq xo'jaligining qaysi yo'nalishida faoliyat ko'rsatuvchi kadr ta'lim olmog'i shart. Shuning uchun u kim, qayerda, qanday sohada ishlashidan qat'iy nazar ta'lim olish orqaligina shunday mutaxassislikni egallashi mumkin. Shuning uchun hukumatimiz ta'lim tizimiga milliy daromadning 10% ni sarflamoqda. Bu haqda bobomiz M. Behbudiyning "Dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdir, zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga paymol bo'lur", - deb aytgan so'zlari bag'oyat qimmatli. Ta'limning inson, jamiyat rivojlanishidagi ahamiyati haqida Imom Al-Buxoriy "Dunyoda ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lmag'ay", - deb bejiz ta'kidlamagan.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining har bir prinsipi barkamol insonni shakllantirishda ta'lim xodimlari, muassasalar oldiga oshirilgan talablar quyiladi, oqibatda malakali kadrlar tayyorlash maqsadi uchun xizmat qiladi. Ularning har birini qisqacha tahlil qilib o'rganamiz.

Birinchi prinsipda ta'lim-tarbiyada insonparvarlik ya'ni u odamning manfaati uchun tashkil qilinadi, uning huquqlarini demokratik qoidalarga rioya qilgan holda amalga oshirish nazarda tutiladi.

Ikkinchi prinsipda barcha ta'lim turlarining uzluksizligi va izchil olib borilishi nazarda tutilgan. Ta'limda maqsad asosida o'zi tanlagan sohani u yoki bu darajaga erishishda bu prinsipga amal qilib erishish mumkinligi nazard tutilgan.

Uchinchi prinsipda har bir fuqaroning umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi olishda majburiyligi qonun bilan asoslangan va uni bajarishi ta'minlangan.

To'rtinchi prinsipda yuqoridagi ta'limda ta'lim olishni tanlashning ixtiyoriyligi belgilangan. Hyech kim birovning qistovi bilan emas, balki o'z ixtiyori bilan tanlash huquqi kafolatlangan.

Beshinchi prinsipda ta'lim tizimining dunyoviy bilimlarni o'qitish, o'rgatish g'oyasi ilgari surilgan. Faqat inson manfaati uchun kerakli dunyoviy bilimlar o'quvchilarg o'qitilishi asoslangan.

Oltinchi prinsipda o'rgatiladigan ta'lim davlat standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi huquqiy kafolatlangan. Fuqarolarga foydasi tegmaydigan bilimlar o'qitish cheklangan.

Yettinchi prinsipda o'quvchilarga ta'lim berishda dasturlarni tanlashga yagona yondashuv nazarda tutilgan. Masalan, umumiy o'rta ta'lim yoki oliy ta'lim dasturlari bir yagona

maqsadni nazarda tutadi, ya'ni o'qish vaqti, mazmuni, soatlari, yagona tarzda belgilangan. Yana mazkur ta'limni amalga oshirishda tabaqalashtirilgan yondashuv deyilganda ba'zan o'quvchilarning xohishlari hisobga olinib kuchaytirib o'qitiladigan muassasalar faoliyati asoslanib shunday imkoniyat yaratish nazarda tutilgan. Yuqoridagi har ikki talab O'zbekistonning barcha shu tipdagi muassasalarida yagona tartibda amalga oshirishi ta'minlanadi.

Sakkizinchi prinsipda ta'lim olishda qatnashuvchi o'quvchilarning bilimli bo'lishi va iste'dodini taraqqiy ettirishi, rag'batlantirishi nazarda tutilgan. Masalan, a'lo bahoga o'qiydigan o'quvchilar, talabalar xukumat tomonidan moddiy va ma'naviy rag'batlantirishi amalga oshirilishi belgilab berilgan. Stipendiya, yo'llanmalar va boshqa mukofot shakllari asoslab ko'rsatilgan. Uni bajarishi davlat siyosatligi belgilangan.

To'qqizinchi prinsipda tizimini boshqaruvining davlat va jamoat tajribasi uyg'un uzviy bog'liq holda joriy etilishi nazarda tutilgan. Bu prinsip o'z navbatida davlatni demokratik tamoyillar asosida huquqiy boshqarishga fuqarolarni tayyorlashni nazarda tutadi.

Umuman, ta'lim sohasidagi barcha prinsiplar inson, jamiyat, umumbashariy manfaatlarini birlashtirib, barkamol malakali mutaxassilarni tayyorlashni nazarda tutgan. Bunday kadrlar O'zbekistonning bundan keyingi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanishni ta'minlashga yo'naltirilgan deb xulosalash mumkin.

Uzluksiz ta'lim tizimi va turlari.

Uzluksiz ta'lim tizimining faoliyat olib borishi davlat ta'lim standartlari asosida, turli darajadagi ta'lim dasturlarining izchilligi asosida ta'minlanadi va quyidagi turlarini o'z ichiga oladi:

- Maktabgacha ta'lim;
- Umumiy o'rta ta'lim;
- O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi;
- Oliy ta'lim;
- Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim;
- Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash;
- Maktabdan tashqari ta'lim;

Biz faqat ta'lim turlarinigina bilib qolmasdan, balki har bir turining mazmuni, maqsadi va vazifalari haqida ilmiy pedagogik ma'lumotga ega bo'lishimiz darkor.

Kadrlar tayyorlash milliy modelining o'ziga xos xususiyati mustaqil ravishdagi to'qqiz yillik umumiy o'rta hamda uch yillik o'rtamaxsus, kasb-hunar ta'limini joriy etishdan iboratdir. Bu esa, umumiy o'rta ta'lim dasturidan o'rta maxsus, kasb-hunar dasturlariga izchil o'tilishini ta'minlaydi. Umumiy ta'lim dasturlari: maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim (I-IV sinflar), umumiy o'rta ta'lim (I-IX sinflar), o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini qamrab oladi.

Kasb-hunar ta'limi dasturlari o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy (bakalavriant, magistratura) ta'lim va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashni qamrab oladi.

Maktabgacha ta'lim.

Mazkur ta'lim bola shaxsini sog'lom va yetuk, maktabda o'qishga tayyorlangan tarzda shakllantirish maqsadini ko'zlaydi. U o'quvchilikka intilish hisi uyg'otiladi va uni muntazam ta'lim olishga tayyorlaydi. Maktabgacha ta'limga oilada, bolalar bog'chasida, mulk shaklidan qat'iy nazar boshqa ta'lim muassasalarida olib boriladi. Maktabgacha ta'limning maqsadi va vazifalarini ro'yobga chiqarishda mahallalar, jamoat va hayriya tashkilotlari, xalqaro fondlar va har qanday jismoniy shaxslar faol ishtirok etishi mumkin.

Maktabgacha ta'limi yaxshilash uchun tarbiyachi, pedagog kadrlarni tayyorlash, maktabgacha ta'limning samarali pedagogik - psixologik uslublarini izlash, bolani oilada tarbiyalashda psixologik, pedagogik va uslubiy jihatdan ta'minlash; zamonaviy o'quv uslubiy qo'llanmalar, texnik vositalar, o'yinchoqlar maydonlar yaratish va hayotga tadbiq qilish;

maktabgacha yoshdagi bolalarni halqning boy madaniy - tarixiy merosi asosida tarbiyalashga shart-sharoit yaratish hamda ularning sog'ligini ta'minlash va chiniqtirish bo'yicha qulay sharoit yaratish kabilarni nazarda tutadi. Eng asosiy vazifasi bolalarning hayotini rejimga solish, axloq-odob xulq-atvor tarbiyalash, rasm chizish, harf elementlarini mashq qilish, sanash, hisoblash, nutq, organizmni chiniqtirish, dam olishlarni tashkil etish kabi vazifalar amalga oshiriladi. Ulardan madaniy xulq-atvor, sodda mehnat ko'nikmalari, gigiyena qoidalari o'rgatiladi.

Umumiy o'rta ta'lim.

Umumiy o'rta ta'lim bosqichlari quyidagilar:

Boshlang'ich ta'lim(I-IV sinflar). Umumiy o'rta ta'lim(I-IX sinflar). Bu ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma asoslarini, savodxonlik tartib toptirishga qaratilganidir. Boshlang'ich ta'limga bolalar 6-7 yoshdan qabul qilinadi. Bu masalani tibbiyot, ruxshunos va o'qituvchilardan tashkil topgan hay'at hal qiladi. Agar bolaning jismoniy, aqliy va ruxiy tomondan rivojlanishi o'qish faoliyatini davom ettirishga imkoni bo'lsa, unday bolani 6 yoshdan qabul qilinadi. Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarni maktabda o'qishning ilk tayyorgarligini amalga oshiradi.

Umumiy o'rta ta'lim bilimlarning zarur hajmini (boshlang'ich ta'limda o'qish, yozish, hisoblash, hikoya qilish, rasm chizish, ko'nikmalarini bajarishga o'rgatish bilan umumiy ta'limda o'qishga tayyorlaydi) beradi, mustaqil fikrlash, tashkilotchilik qobiliyati va amaliy tajriba ko'nikmalarini rivojlantiradi, dastabki tarzda kasbga yo'naltirishda va talimning navbatdagi o'rta maxsus, kasb-hunar bosqichini tanlashga yordam beradi. To'qqiz yiliik (I-IX sinflar) o'qishdan iborat umumiy o'rta ta'lim majburiydir.

Bolalarning qobiliyatini rivojlantirish uchun ixtisoslashtirilgan maktablar tashkil etilishi mumkin. Masalan: sport, san'at, musiqa va boshqa fanlar bo'yicha ham maktablar tashkil etilish mumkin.

Umumiy o'rta ta'limning vazifalari:

O'quvchilar tomonidan muntazam bilimlar olinishini ta'minlash, ularda bilim olish ehtiyojini rivojlantirish, tarbiyalash, kasb tanlashga va atrof-olamga ongli munosabat hosil qilish; milliy va umubashariy qadriyatlarni uzviy birlashtirish asosida o'quvchilarda yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarni tarbiyalash, o'z Vataniga va xalqiga sodiq fuqarolarni shakllantirish;

ta'limning uzluksizligini va izchilligini, maktab o'quv dasturining keyingi bosqichdagi o'quv dasturlari bilan uzviy o'zaro bog'lanishni ta'minlash va hokazo.

Davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash hamda shaxsning ta'lim olish huquqini ro'yobga chiqarish umumiy o'rta ta'limning maqsadi hisoblanadi.

Umumiy o'rta ta'lim bilimlar zarur hajmiga asos soladi, o'quvchilarda tashkilotchilik qobiliyatlari va amaliy tajriba ko'nikmalarini rivojlantiradi, dastlabki kasb yo'nalishiniva ta'limning keyingi bosqichini tanlashga ko'maklashadi. Umumiy o'rta ta'lim tugallagandan keyin ta'lim fanlari va ular bo'yicha olgan baholar ko'rsatilgan holda davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi attestat beriladi.

Umumiy o'rta ta'limning yangi tizimi va mazmunini shakllantirish uchun quyidagilar zarur:

yuqori malakali pedagogik va kadrlar tayyorlash;

hududlarning jo'g'rofiy va demografik xususiyatlariga mos ta'lim muassalari tarmoqlarini rivojlantirish;

o'quvchilarning qobiliyat imkoniyatlariga muvofiq ravishda tabaqalashtirilgan yondoshuvni joriy qilish;

ilg'or pedogog texnologiyalarini, o'quv-uslubiy majmualarni didaktik talablar asosida yaratish;

o'quvchilar kasb-hunar tanlaydigan va psixologik-pedagogik maslahatlar oladigan markazlar tarmog'ini tashkil etish va hokazo.

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi olish maqsadida har kim umumiy o'rta ta'lim asosida akademik liseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishning yo'nalishini ixtiyoriy ravishda tanlash huquqiga ega.

Akademik liseylar va kasb-hunar kollejlari egallangan kasb-hunar bo'yicha ishlash huquqini beradigan hamda bunday ish yoki ta'limning navbatdagi bosqichida davom ettirish uchun asos bo'ladigan o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi beradi.

Akademik lisey o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini o'stirishni, ularning chuqur, tabaqalashtirilgan va kasb-hunarga yo'naltirilgan bilim olishlarini ta'minlaydigan uch yillik o'rta maxsus yurtidir.

Kasb-hunar kolleji o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, mahorat va malakasini chuqur rivojlantirishni, tanlagan kasblar bo'yicha bir yoki bir necha ixtisos olishni ta'minlaydigan uch yillik o'rta kasb-hunar o'quv yurtidir. Akademik lisey davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'rta maxsus ta'lim beradi. O'quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olib, ularning jadal intellektual rivojlanishi chuqur, sohalashtirilgan, tabaqalashtirilgan kasbga yo'naltirilgan ta'lim olishini ta'minlaydi.

Akademik liseylarda o'quvchilar o'zlarini tanlagan yo'nalishi bo'yicha (gumanitar, texnika, agrar va boshqa sohalar) bilim saviyalarini oshirish hamda fanni chuqur o'rganishga qaratilgan maxsus kasb-hunar ko'nikmalarini o'zlarida shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu ko'nikmalarni o'qishni muayyan oliy ta'lim muassalarida davom ettirish yoki mehnat faoliyatida ro'yobga chiqarishlari mumkin.

Kasb-hunar kolleji davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi beradi.

Kasb-hunar kollejlari jihozlanganlik darajasi, pedagogik tarkibning tanlanganligi, o'quv jarayonining tashkil etilishi jihatidan yangi tipdagi ta'lim muassalari hisoblanadi. Ular bir yoki bir necha zamonaviy kasb-hunarni egallash hamda tegishli o'quv fanlaridan chuqur nazariy bilim olish imkonini beradi.

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining vazifalari quyidagilardan iborat:

davlat ta'lim standartlari doirasida umumta'lim va kasb-hunar dasturlarini bajarish;

o'quvchilarning uzluksiz ta'limining keyingi bosqichida o'qishni davom ettirishni tanlagan mutaxassisliklar bo'yicha mehnat faoliyati bilan shug'ullanishi uchun zarur va yetarli bo'lgan bilimlar hamda kasb tayyorgarligi darajasini chuqurlashtirish;

respublika iqtisodiyotining malakali kichik mutaxassis kadrlarga bo'lgan ehtiyojini qondirish.

Akademik lisey va kasb-hunar kollejlarning bitiruvchilariga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplomlar beriladi. U ta'limning keyingi bosqichlarida o'qishni davom ettirish va egallagan kasb-hunar bo'yicha mehnat faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradi.

Oliy ta'lim

Oliy ta'lim yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashni ta'minlaydi. Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash oliy o'quv yurtlarida (universitetlar, akademiyalar, institutlar va oliy maktabning boshqa ta'lim muassasalarida) o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi asosida amalga oshiriladi. Oliy ta'lim ikki bosqichga bo'linadi: davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi oliy ma'lumot to'g'risidagi hujjatlar bilan dalillanuvchi bakalavriat va magistraturaga ega.

Bakalavriat oliy ta'lim yo'nalishlaridan biri bo'yicha puxta bilim beradigan o'qish muddati kamida 4 yil bo'lgan tayanch oliy ta'limidir.

Magistratura aniq mutaxassislik bo'yicha bakalavriyat negizida kamida 2 yil davom etadigan oliy ta'limdir. Fuqarolar ikkinchi va undan keyingi oliy ma'lumotni shartnoma asosida olishga haqlidirlar.

Oliy o'quv yurtlariga talabalar qabul qilish davlat grantlari negizida va pullik shartnomaviy asosda amalga oshiriladi.

Bakalavriat dasturi tugallangandan so'ng bitiruvchilarga davlat attestasiyasi yakunlariga binoan kasb bo'yicha "bakalavr" darajasi beriladi va davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

Magistr darajasini beradigan davlat malaka attestasiyasi magistrlik dasturining intihsidir.

Oliy ta'limni rivojlantirish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak: bakalavr va magistr darajasi uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish;

professor-o'qituvchi kadrlar tayyorlashni chet ellardagi yetakchi o'quv yurtlarida tashkil etish;

oliy ta'limda tarkibiy o'zgarishlar o'tkazish;

oliy ta'lim boshqaruvini takomillashtirish, mustaqilligini kuchaytirish, jamoat nazorat kengashlari shaklidagi jamoat boshqaruvini tashkil etish;

ta'limning fan va ishlab chiqarish bilan integrasiyasini ta'minlash va joriy etish;

o'qishni individuallashtirish va distansion ta'lim texnologiyasi vositalarini ishlab chiqish;

xalqning boy ma'naviy va intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida ta'limning insonparvarlik yo'nalishini ta'minlash va hokazo.

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim jamiyatning yuqori malakali ilmiy va ilmiy pedagogik kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarni ta'minlashga qaratilgan. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim oliy o'quv yurtlari va ilmiy tadqiqot muassasalarida (aspirantura, adyunktura, doktorantura, mustaqil tadqiqotchilik) olinishi mumkin.

U jamiyatning oliy malakali ilmiy va ilmiy pedagogik kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. Oliy o'quv yurtidan keyinga ta'lim bosqichlari (aspirantura, doktorantura) dissertasiya himoyasi bilan yakunlanadi.

Yakuniy davlat attestasiyasi natijalariga ko'ra fan nomzodi va fan doktori ilmiy darajasi berilib, davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplomlar topshiriladi. Bu ishni takomillashtirish uchun: kasb ta'limi tizimi uchun oliy malakali ilmiy pedagogik kadrlarni ustivor tayyorlash; chet ellar tajribasidan foydalanishga sharoit yaratish; fan, texnologiya va ta'lim sohasida rivojlangan mamlakatlar bilan halqaro hamkorlikni chuqurlashtirish va hokazo.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash kasb bilimlari va ko'nikmalarini chuqurlashtirish hamda yangilashni ta'minlaydi. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash mutaxassislarining kasb bilimlarini va ko'nikmalarini yangilash va chuqurlashtirishga qaratilgan. Uni bitirganlarga guvohnoma yoki sertifikat topshiriladi. Uni rivojlantirish uchun:

kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimi faoliyatida yangicha tarkib, mazmun va boshqarishni shakllantirish;

kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ta'lim muassasalarini davlat attestasiyasi va akkreditasiyasidan o'tkazish;

iqtisodiyotning davlat va nodavlat sektorlarida kadrlar tayyorlash va malaka oshirish bo'yicha raqobat muhitini yaratish va joriy etish va hokazo.

Maktabdan tashqari ta'lim

Bolalar va o'smirlar yakka tartibdagi ehtiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, jamoat birlashmalari, shuningdek, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda maktabdan tashqari ta'lim muassasalarini tashkil etishlari mumkin. Maktabdan tashqari muassasalariga bolalar ijodiyoti saroylari, uylar, klublar, markazlar, bolalar o'smirlar sport maktablari, san'at

maktablari, musiqa maktablari, studiyalar, kutubxonalar, sog'lomlashtirish muassasalari va boshqa muassasalar kiradi.

Bolalar va o'smirlarning ta'limga bo'lgan, yakka tartibda talab ehtiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqtini va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, jamoat tashkilotlari, shuningdek boshqa yuridik va jismoniy shaxslar, madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda maktabdan tashqari davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etadilar. Uni takomillashtirish uchun:

ta'lim berish va kamol toptirishga yo'naltirilgan xizmatlar ko'rsatuvchi muassasalar tarmog'ini kengaytirish va bunday xizmat turlarini ko'paytirish;

o'quvchilar bo'sh vaqtini tashkil etishning; ommaviy sport, sog'lomlashtirish tadbirlarining, bolalar turizmining, xalq hunarmandchiligining mavjud turlari va shakllarini takomillashtirish, milliy turlari va shakllarini tiklash hamda amaliyotga joriy qilish va hokazo.

Oilada ta'lim va mustaqil ravishda ta'lim olish.

Davlat oilada ta'lim olishga va mustaqil ravishda ta'lim olishga ko'maklashadi. Bolalarni oilada o'qitish va mustaqil ravishda ta'lim tegishli ta'lim muassasalarining dasturlari bo'yicha amalga oshiriladi. Ta'lim oluvchilarga vakolatli davlat muassasalari tomonidan uslubiy, maslahat va boshqa yo'sinda yordam ko'rsatiladi.

Bo'lajak bakalavr va magistr mutaxassislar O'zbekistonda ta'lim tizimi turlari va ularning ish mazmuni haqida ilmiy ma'lumotga ega bo'lishlari darkor. Chunki bo'lajak mutaxassislar har bir ta'lim turining tuzilishi, mazmuni, maqsad va vazifalarini aniq tasavvur etishlari shart. Bunday mas'uliyat egallayotgan ixtisosligi bo'yicha kasb ko'nikmalarini o'z vaqtida tarkib toptirishga yo'naltiradi. O'z ixtisosliklari yuzasidan chuqur ilmiy pedagog ma'lumot olishga da'vat etadi. Eng muhimi har bir ta'lim tizimi haqida ilmiy ma'lumotga ega bo'lmay shu sohadagi vazifalarni bajarish mumkin emasligini tushunib yetmoqlari lozim. Shuning uchun bo'lajak mutaxassislar ta'lim tizimi va uning ish mazmuni to'g'risida ham nazariy, ham amaliy bilimlar zahirasini o'zlarida shakllantirmog'i zarur bo'ladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Ta'lim tizimi nima?
2. O'zbekistonda ta'lim tizimi qaysi muassasalardan tashkil topgan?
3. Ta'lim tizimi qanday maqsad va vazifalarni amalga oshiradi va u sohada qanday pedagogik muammolar mavjud?
4. Ilgari O'zbekiston hududida ta'lim tizimi qanday yo'lga qo'yilgan va uning mazmunini pedagogik asoslab ko'rsating? O'zbekiston aholisi savodsiz bo'lganmi?
5. Ta'lim to'g'risidagi Qonunda ta'lim tizimi nimalardan iborat?
6. Davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini qanday tushunasiz va ular faoliyatida qanday muammolar hal etilishi darkor?
7. Ta'lim tizimining rivojlanishini ta'minlovchi ilmiy-pedagogik muassasalarga qaysilari kiradi va ular faoliyatida qanaqa muammolar mavjud?
8. Boshqaruv organlari qaysi muassasalardan tashkil topgan?
9. Nima uchun ta'lim tizimi yagona va uzluksiz?
10. Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining qanday asosiy prinsiplari mavjud va ularni qanday tushunasiz?
11. Maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limlarini amalga oshirishda qanday pedagogik muammolar mavjud? Sizningcha bu muammolarni qanday hal etish mumkin?
12. Maktabgacha va umumiy o'rta ta'limi qanday maqsad va vazifalarni nazarda tutadi?

13. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi mazmuni nimalardan iborat va u qaysi shakllarda hamda qanday maqsad va vazifalarni amalga oshiradi?
14. Umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limlarining uzviyligi va aloqadorligini qanday asoslaysiz?
15. Oliy ta'lim ta'lim tizimida qanday o'rin egallaydi?
16. Oliy ta'lim mazmuni, maqsadi va vazifalari nimadan iborat?
17. Oliy ta'limdan keyingi kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash nima maqsadda va nima uchun tashkil qilinadi?
18. Maktabdan tashqari ta'lim qanday maqsadda va nima uchun tashkil qilinadi?
19. Mutaxassislar nima uchun uzluksiz ta'lim tizimi turlari va ularning ish mazmunini bilishlari darkor?
20. Sizningcha oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim va maktabdan tashqari ta'lim sohalarida qanday pedagogik muammolar mavjud hamda ularni qay tarzda hal etish mumkin?
21. Ta'lim tizimi boshqaruvi nima va u qanday vazifalarni bajaradi?

6-Mavzu: O'qituvchi

Reja :

1. O'qituvchining jamiyatdagi o'rni va ahamiyati.
2. O'qituvchi yoshlarga ta'li-tarbiya beruvchi kishi.
3. O'qituvchining pedagogik faoliyati.
4. Pedagogik qobiliyat va maqsad haqida tushuncha.
5. O'qituvchining kasb sifatleri.

Tayanch so'z va iboralar: Kasbni va bolani sevish, mas'uliyat, ta'lim-tarbiya, shakllantirish, qiyin, sharafli, fidoiy, muallimga, muhtojlik, ota-onasi singari, qobiliyati, faol, ijodkor, pedagogik-psixologik bilimlar, jamiyat manfaati, madaniy boylik, xazinalar, mafkura, ma'naviyat sohibi, kasb mahorati, pedagogik faoliyat, tayyorgarlik, metodik, siyosiy, talabchan, kasbiy layoqatlilik, tez fikrlay olish va hokazo. Faoliyat, qobiliyat, layoqat, bilish, tashkilotchilik, nutq, obru orttirish, ta'sir ko'rsata olish, nodir dunyo, ko'ra bilish qobiliyati, sahovatli, ijtimoiy mas'uliyat, odob, jamiyat manfaati, izlanuvchan, tanqidiy nazar bilan yondashish, mehr, sabr-toqat. Maxsus bilimlar, insonparvarlik, burchga sadoqat, mulohazali, o'ziga va boshqalarga talabchan, ziyolilik, birovlarni tinglash, ichki va tashqi go'zallik, so'z va ish birligi, fidoiylik va hokazo.

Respublikamiz hukumati xalq ta'limi sohasida o'rta qo'yayotgan vazifalarni bajarish ko'p jihatdan o'qituvchiga bog'liq. Yangi iqtisodiy siyosatga o'tish sharoitida ta'lim-tarbiyadan ko'zda tutilayotgan maqsadlarga erishish, o'quvchilarning xilma-xil faoliyatini uyushtirish, ularni bilimli, odobli, e'tiqodli, mehnatsevar, ma'naviy barkamol inson qilib o'stirish o'qituvchi zimmasiga yuklatilgan. Bu haqda I. A. Karimov "Barkamol avlod orzusi" asarida: "Bilimga chanqoq, iste'dodli yoshlarni topib, ularni Vatanga fidoiy insonlar qilib tarbiyalash muqaddas vazifamizdir", - deb ta'kidlangani bag'oyat o'rinli.

O'zining fidokorona mehnati bilan yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash sifatini oshirishga katta hissa qo'shayotgan ijodkor o'qituvchilar soni yil sayin ortib borayapti. Maktablarda "metodist o'qituvchi", "katta o'qituvchi", "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi", "O'zbekiston xalq o'qituvchisi", "O'zbekiston qahramoni" unvonlariga sazovor bo'lgan o'qituvchilar soni ortib bormoqda. O'qituvchilarning sharafli qiyin ishining e'tirofi sifatida I.A.Karimovning "O'z-o'ziga, el ishiga bag'ishlagan, inson tarbiyasiga jon tikkan olijanob

o'qituvchilarni, mo'tabar muallimlarni bundan buyon ham boshimizga ko'taramiz", deb bildirgan e'tirofi, hurmati har bir o'qituvchini to'lqinlantiradi.

O'zbekistonning istiqboli ko'p jihatdan o'qituvchiga, uning saviyasiga, tayyorgarligi, fidoyiligiga, yosh avlodni o'qitishi va tarbiyalash ishiga bo'lgan munosabatiga bog'liq.

So'nggi yillarda pedagogika kollejlari o'qituvchilar tayyorlashni takomillashtirishga qaratilgan ko'plab amaliy ishlar olib borilmoqda.

Chunonchi bo'lajak o'qituvchilarning kasb tayyorgarligini kuchaytirish, ixtisosiga doir fanlar chuqur o'rganish va pedagogik mahoratni egallash maqsadida "Pedagogik mahorat" kursini fan sifatida o'rganilishi, nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llashga o'tish masalasiga e'tibor kuchaydi. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarga pedagogik, ruxshunoslik, metodikasiga doir fanlarni o'rgatish ko'lami yanada kengayadi.

O'zbekiston respublikasining kadrlar tayyorlash milliy dasturida uzluksiz ta'limni amalga oshirish g'oyasi o'qituvchi kadrlar tayyorlashga amaliy yordam ko'rsatmoqda. Shu munosabat bilan o'qituvchilar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ishi davlat siyosati darajasida ko'tariladi. Bu tadbirlar universitet va pedagogik insitutlarning maxsus fakul'tetlarida, malaka oshirish insitutlarida samarali amalga oshirilmoqda.

O'qituvchilik sharaflidir, lekin juda murakkab kasb hisoblanadi. Bu to'g'risida o'qituvchilik kasbining yosh avlodni shakllantirishdagi o'rni va ahamiyatiga bobomiz A.N.Farobiy shunday fikrni "Baxt-saodatga erishuv va tug'ma qobiliyatlarining rivojlanishi o'z- o'zicha bo'lavermaydi, balki bu masalada qandaydir bir muallim yoki raxbarga muxtojlik seziladi." Haqiqatdan ham o'qituvchilardagi qobiliyatlarni rivojlantirishda va tarbiyalashda muallimning xizmatlari beqiyosdir. Yaxshi o'qituvchi bo'lish uchun pedagogik nazariyani egallashning o'zi yetarli emas. Chunki pedagogik nazariyadan bolalarni o'qitish va tarbiyalash haqida umumiy qoidalar, umumlashirilgan metodlar bayon etiladi. Bu to'g'rida rus mashhur pedagogi A.N.Tolstoy "Agar o'qituvchi faqat ishiga havas qo'ygan bo'lsa, u yaxshi o'qituvchi bo'ladi. Agar o'qituvchi faqat ota, onasi kabi havas qo'ygan bo'lsa, u oldingi o'qituvchidan yaxshiroq bo'ladi. Bordi-yu, ikkala xislatni o'zida mujassamlashtirsa, u holda u mukammal o'qituvchi bo'ladi," deb juda o'rinli ta'kidlab o'tgan. Haqiqatdan ham ana shu ikki fazilatni o'zida mujassamlashtira olgan o'qituvchi barkamol insonni tarbiyalay oladi. Afsuski hamma o'qituvchilardan ana shu qimmatli sifat ba'zan shakllanmagan bo'ladi. Shuning uchun ham O'zbekiston davlatining barcha maktablarda ishlaydigan o'qituvchi:

Pedagogik faoliyatning obro' e'tiborini va ijtimoiy maqomini oshirish yuzasidan davlat siyosati ro'yobga chiqariladi. Ta'lim oluvchilarning va pedagoglarning o'qishi sog'lig'i va dam olishi zarur sharoitlar yaratiladi;

4.2 Pedagog va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish.

Pedagog kadrlarning malakasini oshirish va ularning qayta tayyorlashning zamon talablariga moslashuvchan, ta'limning yuqori sifati va barqaror rivojlanishni ko'zlovchi tizimi vujudga keltirildi. Pedagog kadrlarni ildam qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, raqobatbardosh darajada ularning kasb sifatini qo'llab-quvvatlash ta'minlanadi, va hokazo.

Pedagog faoliyati

O'zbekiston respublikasining ta'lim to'g'risidagi Qonunida: "Tegishli ma'lumoti, kasb tayyorgarligi bor va yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo'lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega",-deb ta'kidlanadi. Haqiqatdan ham tegishli ma'lumotga ega bo'lgan, kasb tayyorgarligi bor, yuksak axloqiy fazilat sohibi bo'lgan sabr-toqatli, mehnatsevar, tinib-tinchimas kishi pedagogik faoliyati bilan shug'ullanadi. Bu haqda mashhur pedagog K.D.Ushinskiyning tarbiyachilik san'ati shunday xususiyatga egaki deyarli barcha tanish va tushunarli, ba'zilarga esa juda oson ish bo'lib tuyuladi-odam bu ish bilan nazariy va amaliy jihatdan qanchalik kam tanish bo'lsa, unga bu shanchalik tushunarli va oson bo'lib ko'rinadi.

Deyarli hamma tarbiya sabr toqatni talab etishni e'tirof etishadi, ayrimlar buning uchun tug'ma qobiliyat bilan malaka, ya'ni ko'nikma kerak deb o'ylaydilar; lekin juda kam odam sabr-toqat, tug'ma qobiliyat va malakadan tashqari yana maxsus bilimlar kerakligi haqida ishonch hosil qilishdi", - deb ta'rif berishi o'qituvchi mehnatining mashaqqatligidanligini anglatadi.

Pedagogik faoliyat yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun xalq oldida javob beradigan, o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishga maxsus tayyorlangan odamlarning mehnat faoliyatidir. O'qituvchi faoliyati inson shaxsini shakllantirishga qaratilgan. O'qituvchilikni o'rganayotgan yoshlar avvalo o'qituvchining o'ziga xos xususiyatlarini bilishi kerak. U quyidagilardan tashkil topadi:

1. o'qituvchi shaxsining xususiyatlari;
2. o'qituvchining ruhiy pedagogik tayyorgarligiga quyiladigan talablar;
3. maxsus tayyorgarlikning mazmuni va hajmi (amaliy);
4. ixtisosiga doir metodik tayyorgarlik.

O'qituvchi shaxsining xususiyatlari:

g'oyaviy sohada: mafkura, ilmiy dunyoqarash va e'tiqod; ijtimoiy ehtiyoj va axloqiy-ma'naviy boylikni tushunish; ijtimoiy va fuqaroli burchi va mas'uliyatini anglash; ijtimoiy-siyosiy-kasbiy faollik.

Pedagogik kasbi sohasida: o'quvchilarni sevish va ular bilan ishlashga qiziqish, kasbni sevish, ruhiy-pedagogik bilimdonlik, ziyraklik va kuzatuvchanlik; pedagogik nazokatlilik (xushmuomilalik); pedagogik tasavvur, tafakkur; tashkilotchilik qobiliyati; haqqoniylik, halollik, samimiylik, haromdan xazar qilishlik, vazminlik, o'zini tuta bilishlik, kasbga layoqatlilik, qat'iyatlilik, maqsadga intiluvchanlik, kurashuvchanlilik va mehnatsevarlik va hokazo.

O'qituvchining pedagogik mahoratga ega bo'lishi

Muvaffaqiyatli ishlash uchun har bir o'qituvchi pedagogik mahoratga ega bo'lishi zarur. Pedagog mahorat egasi oz mehnat sarflab, katta natijaga erishadi. Pedagogik qobiliyat faoliyat natijasida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Malaka va uddaburonlik mashq, o'qish natijasi hisoblansa, qobiliyatning rivojlanishi uchun esa yana iste'dod, layoqat, zehn va inson asab tizimida anatomik- fiziologik jihatdan uni tashkil qiladigan bosh miya bo'lmog'i zarur. albatta bu har bir insonda mavjud. Ana shu tabiiy borliqda, zaminda qobiliyat deb deb ataluvchi ruhiy xususiyat taraqqiy etadi. Pedagog faoliyatning samarali bo'lishi uchun o'qituvchida qobiliyatning quyidagi turlari mavjud bo'lmoqi va tarbiyalanmog'i darkor: bilish qobiliyati, tushuntira olish qobiliyati, tashkilotchilik qobiliyati, nutq qobiliyati, obru orttirish qobiliyati, to'g'ri muomila qobiliyati, kelajakni yoki mo'ljalni ola bilish qobiliyati, diqqatni taqsimlay olish, madaniyatli va ma'naviyatli bo'la olish qobiliyati, o'quvchilarni seva olish qobiliyati, ta'sir ko'rsata olish qobiliyati, ishontira olish qobiliyati, o'zini tuta olish va boshqarish qobiliyati va hokazo.

Bilish qobiliyati - fanning tegishli sohalariga oid (matematika, ona-tili, kimyo va hokazo) qobiliyat. Bunday qobiliyatga ega o'qituvchi fanni hajmda emas, balki ancha keng va chuqur, mukammal biladi, unga bu fan qiziq, u ilmiy tadqiqot ishlarini ham biladi.

Tushuntira olish qobiliyati-o'qituvchining eng muhim qobiliyatidir. U o'quvchilarga tushunarli qilib bayon eta olish, umuman ta'sir ko'rsata olishdir. Unda o'quvchilar ruhiyatini, qiziqishini, harakatini, kechinmalarini, holatini, nima bilishini yoki bilmasligini, uni yuzaga keltiruvchi sabablarini, uni bartaraf etish yo'llarini, charchaganganini, dam olishga imkon yaratishni va bilishga da'vat etishi shoshmasligi kabi ko'nikmalarni vaqtida, joyida xatosiz bajara olishi nazarda tutiladi.

Kuzatuvchanlik qobiliyati-o'quvchining ichki dunyosiga kira olish qobiliyatidir. Bunday o'qituvchining o'quvchining psixologiyasidagi ko'z ilQamas o'zgarishlarni ham tez payqay oladi. Bu haqda V.A. Suxomlinskiy "har bir bola-nodir bir dunyodir", - deganda haq edi.

Nutq qobiliyati - nutq yordamida o'zining ta'lim-tarbiyasi maqsadini o'quvchilarga anglatishda o'z fikr va tuyg'ularini aniq, ravshan, sodda adabiy tilda (sof) ifodali olishi

tushiniladi. O'qituvchi o'rgatayotgan materialni o'zlashtirishda asosan qaysi iboralarga, g'oyalarga, eng muhim qoida va yo'nalishlarga o'quvchilar e'tiborini o'z so'zlari bilan rom eta olish nihoyatda muhim. O'qituvchining nutqi aniq, jonli obrazli, ta'sirchan, talaffuzi yorqin, ifodali, his-hayojonli, unda stilistik va fonetik nuqsonlar bo'lmasligi shart.

Tashkilotchilik qobiliyati-birinchidan, o'quvchilar jamoasini uyushtira olish, jipslashtirish, muhim vazifalarini bajarishga ruxlantirish, yo'l-yo'riq ko'rsata olish, ikkinchidan o'z ishini (darsini, tarbiyaviy ishini) maqsadga muvofiq tashkil etishni nazarda tutish. Eng muhim vaqtdan unumli foydalana olishi juda muhim.

Obro' orttira olish qobiliyati - o'quvchilarga bevosita emosional - irodaviy ta'sir ko'rsatishdir. Obro' uning fanni yaxshi bilishi, tushuntira olishi, rag'batlantira olishi, jazolay olishi(odil), mexribonligi, o'quvchini tushunishi, muomalasi va mexnati bilan shakllanadi. Uning qalbi samimiy, pok, halol bo'lmog'i shart.

To'g'ri muomala qila olish qobiliyati - o'quvchilar qalbiga to'g'ri yo'l topa olishini belgilovchi muomala, munosabatlar yig'indisi deyish mumkin. Undan o'qituvchining muomalasi samarasini o'quvchi shaxsiga hurmati belgilaydi desak to'g'ri bo'ladi.

Oldindan ko'ra bilish qobiliyati - o'z va o'quvchilar harakatining, faoliyatining oqibatini ko'ra bilishni, oldindan ilg'ay olishi, bilishi, ya'ni pedagogik ko'ra bilishi nazarda tutiladi. Masalan, ikki o'quvchi janjallashgan paytda qaysi birining aybdorligini aniqlash va hokazo.

Diqqatni taqsimlay olish qobiliyati-o'qituvchi uchun diqqatning barcha xususiyatlari - hajmi, kuchi, kuchuvchanligi, safarbarligi, tezligi kabilarning taraqqiy etishi bilan izohlanadi. Eng muhimi o'qituvchi doimo pedagogik faoliyatida o'zi bajarayotgan (bayon qilayotgan fikr, so'z, g'oya) ishiga va uni tinglayotgan o'quvchilarning butun hatti-harakatlari, holatlariga o'z diqqatini taqsimlay olishga e'tiborini qaratmog'i shart. Buning uddasidan chiqa olmasa, haqiqiy o'qituvchi bo'la olmaydi. U xohlagan vaqtda to'xtashi va xohlagan vaqtda o'z faoliyatini davom etishi shart.

Ta'sir ko'rsata olishi qobiliyati-bu qobiliyat o'qituvchining eng asosiy qobiliyatidir. U ta'sir ko'rsatishi uchun o'quvchisini va o'sha paytdagi o'quvchining holatini, qalbini yaxshi bilmog'i darkor. O'qituvchi o'quvchiga ta'limiy-tarbiyaviy ta'sir ko'rsata olmasa, uning barcha harakatlari zoya ketadi. O'qituvchi iloji boricha ijobiy tomondan o'quvchiga ta'sir ko'rsatsin. Yomon ta'sir ko'rsatsa, albatta uni yo'qotishni keyinchalik amalga oshirishi kerak bo'ladi.

Yuqoridan ta'kidlab ko'rsatilgan boshqa qobiliyatlarni ham o'qituvchi o'zida shakllantirishi uning pedagogik faoliyatini samarali olib borishni ta'minlovchi shartlardan sanaladi. Bu shartlarni o'qituvchi nazariy jihatdan anglashi hamda amaliyotda kamchiliklarsiz ya'ni pedagogik qoidalar asosida qo'llay olishi nihoyatda muhim.

Tarbiyachining mahoratini (mukammalligini) tubandagilar tashkil etadi: Turli pedagogik sharoitda (vaziyat) jamoa va ayrim o'quvchilar dunyosida sodir bo'lgan voqyealarni to'g'ri qabul qilish ko'nikmasi; "maqsad-vosita-natija" larni taqqoslab tahlil qilish ko'nikmasi; talab qilish va ishontira olish ko'nikmasi; tezda mo'ljalni olish va diqqatni yo'naltira olish ko'nikmasi; bolalar bilan o'ynay olish qobiliyati; vaziyatga har tomonlama to'g'ri baho berish ko'nikmasi; rang-barang pedagogik asoslaridan (dalillar) eng muhimlarini ajrata olish ko'nikmasi; tasodif dalildan asosiysini aniqlash ko'nikmasi; bir va har xil vaziyatlarda ta'sir ko'rsatishning turli-tuman usullaridan foydalanish ko'nikmasi; o'z kayfiyati, hissiyoti, gapi (harakatlari), yuz (aft), harakatlarini aniq ko'rsata olish malakasi.

O'qituvchining kasbiy sifatlari

“Eskini o'zlashtirgan va yangini tushunishga qodir insongina tarbiyachi bo'la oladi”.

E'tiqod odob, fuqarolik burchini anglash o'quvchining asosiy sifatlaridan biridir. Bolalarga mehr-muhabbat uning eng muhim fazilatidir. Uning muhim fazilati ko'pchilik bilan muomila qila olishdir.

O'qituvchining odobi, madaniyati yuksak bo'lsagina odamlarga nisbatan mehribon, sahovatli bo'la oladi, uni hamma hurmat qiladi. U pedagogik etikaning normalarini o'zlashtirib olishi, tajribada qo'llashi, o'zining dunyoqarashi va axloqiy tajribasi bilan taqqoslash lozim.

Bu axloqiy e'tiqod o'qituvchining dars berish jarayonida, tarbiyaviy ishlarda, o'quvchilar va boshqalar bilan munosabatlarda, muomilasida, kundalik turmushda o'zining shaxsiy namunasi bilan axloqiy (barcha tarkiblar bo'yicha) ta'sir o'tkazish ko'zga tashlanadi.

Axloq nazariyasida yaxshilik eng muhim kategoriya hisoblanadi. Unda o'qituvchi va o'quvchilar jamoasi manfaatlarining birligi, muallim va o'quvchi maqsadining birligi aks etadi.

Yaxshilik fazilati ikkala tomonning ham yaxshi niyatli, xayrihoh, mehribon bo'lishini taqozo qiladi.

Shaxs axloqini xarakterlaydigan belgilaridan biri mas'uliyatdir. Uning mas'uliyati - mas'uliyat tushunchasining butun mazmunini saqlagan holda muallimning faoliyati va ta'lim-tarbiya jarayonining aniq vazifalarini ham o'z ichiga oladi. O'qituvchi zimmasiga bola shaxsini har tomonlama kamol toptirish mas'uliyati yuklanadi.

Muallim sinfda jamiyatning vakili sifatida o'quvchilar jamoasi bilan yolg'iz o'zi ish olib boradi.

Pedagogik odobga ega bo'lgan o'qituvchi, o'quvchilar orasida obro' qozonadi. U qanchalik ko'p obro' qozonsa, ta'lim-tarbiya mohiyatan shunchalik, samarali ta'sir ko'rsatadi.

Xullas obro' o'qituvchilik faoliyati uchun zarur xususiyatdir. Obro' uning chuqur bilimi, yuksak axloqiy sifatlari, hayot tajribasi, ilmiy tadqiqot va jamoat ishlarida faol ishtirok etishi tufayli orttirilgan, ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan ta'siri, nufuzidir.

V.A.Suxomlinskiy "...faqat insonparvarlik, erkalatish, mehribonlik orqaligina... haqiqiy insonni tarbiyalash mumkinligiga ishonchim komil", - degan.

Pedagogik faoliyat o'z mohiyatiga ko'ra ijobiy xarakterga ega. Ma'lumki, inson oldida bular muammo turgandagina ijodkorlikka ehtiyoj tug'iladi.

Pedagogik ijodkorlik manbai - bu pedagogik tajriba va izlanuvchanlikdir. U muammoli vaziyatlarga boydir. Ilg'or pedagogik tajriba deganda biz o'qituvchining o'z pedagogik vazifasiga ijobiy yondashishni, o'quvchilarning ta'lim-tarbiyasida yangi, samarali yo'l va vositalarni qidirib topishni tushunamiz. Ilg'or pedagogik tajribani o'rganish, unga asoslanib yangi pedagogik hodisa va qonuniyatlarni ochish o'quv-tarbiya jarayoniga yaxshi sifatli o'zgarishlar kiritadi.

Hozirgi zamon fan va texnika taraqqiyoti o'qituvchining ijodkor bo'lishini, fanning muhim muammolari yuzasidan erkin fikr yurita olish, fan yutuqlarini o'quvchilarga yetkaza olishi va nihoyat o'quvchilarni ham ijobiy fikrlashga, tadqiqot ishlariga o'rgata olishini talab qiladi.

Kasb madaniyatining eng zarur sifatlari:

xushmuomilalik, e'tiborli bo'lish, mehribonlik, o'z-o'ziga talabchanlik, donolik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, o'z kasbi va burchiga sadoqat, ziyolilik, munozaraga kirisha olish, mulohazali bo'lish, baynalminallik, tejamkorlik, yaxshi va yomonni tez farqlash, go'zallik va xunuklikni ajrata olish, mustaqillik, o'zgalarga g'amxo'rlik qila olish, birovlarini tinglash, fikrini bo'lmaslik, iboli, iymonli bo'lish, to'g'ri, pok, tashqi va ichki go'zallik, bilimdonlik va hokazo.

Pedagogik mashq

Maktab amaliyoti tajribasida pedagogik faoliyatdagi ba'zi jihatlarni baholang. Bunday holatni tipik hol deb hisoblash mumkinmi?

Maktab amaliyotida o'qituvchilar mehnatining natijasi o'quvchilarga ta'lim tarbiya berish va ularni ijtimoiy hayotga tayyorlash bilan hal etiladi. Ammo maktab faoliyatida ba'zan faqat nomigagina ishlaydigan o'qituvchilar mavjudligi umumiy maqsadni amalga oshirishga xalal beradi. Bu toifadagi o'qituvchilar o'z iste'dod va qobiliyatlarini ishga solishga harakat qilishmaydi. Hamda ularning mehnat natijalari ham shunga yarasha bo'ladi.

Vaziyatni tahlil qiling

1. Nomigagina pedagogik faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchilar ish uslubi umumiy maqsadni amalga oshirishga imkon beradimi?

2. O'qituvchi pedagogik faoliyatda samarali natijalarga erishishi uchun qanday pedagogik kasb sifatlarini o'zida shakllantirmog'i zarur?
3. Siz kelajakda qanday ish uslubida ishlaydigan o'qituvchi bo'lmoqchisiz?
4. Sizningcha nomigagina ishlaydigan o'qituvchilarni bartaraf etish muammosini amalda qanday hal etsa bo'ladi?

Mustahkamlash uchun savollar:

1. O'qituvchilik kasbiga qanday vazifalar yuklatilgan?
2. Nima uchun o'qituvchilik kasbi qiyin, murakkab va shu bilan birga sharaflidir?
3. O'qituvchilik kasbini qanday tasavvur qilasiz?
4. Siz kelgusida qanday o'qituvchi bo'lmoqchisiz?
5. Pedagogik faoliyatni qanday tushunasiz va uni samarali tashkil etishda qanday muammolar mavjud hamda ularni qay tarzda hal etish mumkin?
6. Nima uchun o'qituvchi yoshlarga ta'lim-tarbiya beruvchi kishi?
7. Pedagogik faoliyatning samarasi nimalardan tashkil topadi?
8. Pedagogik qobiliyat nima va uning qanday turlari mavjud?
9. Pedagogik mahorat qanday elementlardan tashkil topgan va pedagogik faoliyatida qanday ahamiyat kasb etadi?
10. O'qituvchining kasb sifatleri nima va u qaysi elementlardan tashkil topadi?
11. Kasb sifatleri qanday shakllanadi va uni tarkib toptirishda qanaqa muammolar mavjud?
12. Sizningcha o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlashda qanday muammolar bor va ular qanday hal etilishi mumkin?

IKKINCHI BO'LIM: TA'LIM NAZARIYASI

7-Mavzu: *Didaktikaning predmeti va vazifalari*

Reja:

1. Didaktika haqida tushuncha. Didaktikaning paydo bo'lish va rivojlanishi.
2. Umumiy va xususiy didaktikalar va ularning o'zaro aloqalari.
3. Didaktikaning asosiy kategoriyalari: bilim, ko'nikma, malaka, ta'lim, tarbiya, ma'lumot va shaxsni shakllantirish.
4. Hozirgi davrda ta'limning dolzarb muammolari.
5. Ta'lim, o'qitish va mustaqil bilim olish maktab o'quvchilar shaxsini tarbiyalash va rivojlantirishga qaratilgan bir - biri bilan bog'liq jarayon.

Tayanch so'z va iboralar: **didaktika, "didasko", "didaskae", ta'lim jarayoni, saboq berish, o'rganish, qoida, rivojlanish, o'quvchi, umumiy, xususiy, ilm, ko'nikma, ta'lim va h.k.**

Didaktika pedagogikaning ta'lim jarayonining umumiy qonuniyatlarini o'rganadigan bo'limdir. Didaktika grekcha so'z bo'lib, "didasko"- o'qitish, "didaskal" - o'rgatuvchi, degan ma'noni bildiradi. Didaktikaning so'zma - so'z tarjimasida ta'lim, o'qitish nazariyasini anglatadi. Ta'lim nazariyasi quyidagi masalalarni: ta'lim jarayonining mohiyati, ta'lim mazmuni, ta'lim qoidalari, ta'lim metodlari, ta'limni tashkil etish shakllari hamda ta'limda o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malakalarini hisobga olish va baholash kabilarni o'z ichiga oladi. Bu masalalarning har birini alohida mavzu sifatida keyingi darslarda o'rganamiz. Didaktikaning asosiy maqsadi, vazifasi o'qituvchini o'qitishga doir ma'lumot, mahorat bilan, o'quvchilarni esa ilmiy bilimlar ko'nikma va malakalar tizimi bilan qurollantirishdan iboratdir.

Didaktika termini qadimgi Gresiyada Afina va Sparta shaharlarida eramizdan avvalgi IV - V asrda paydo bo'lgan. Keyinchalik Xitoy, Misir va Markaziy Osiyo davlatlarida rivoj topgan.

O'zbek didaktikasiga Al-Xorazmiy, A.R.Beruniy, Ibn Sino, A.Navoiy, M.Ulug'bek, A.Avloniy, M.Behbudiy, H.H.Niyoziy, Muhammadrasul Rasuliy, Q.Niyoziy va boshqa mutafakkirlar hamda hozirgi mashhur pedagoglar, olimlar munosib hissa qo'shmoqda.

Didaktikaga oid materiallar mashhur pedagog Ya.A.Komenskiy, Ushinskiy va boshqalar tomonidan boyitildi.

Didaktikaning asoslari hikmatlar, hadislar va xalq og'zaki ijodining boshqa manbalarida o'z aksini topgan. Ayniqsa vatandoshimiz B.Zarnudjiyning "O'quvchiga ta'lim yo'lida qo'llanma" asari bag'oyat qimmatlidir.

Men ushbu kitobni "O'quvchiga bilim olish yo'lida qo'llanma" deb atab, uni quyidagi bo'limlardan iborat deb tuzdim. Ular: "Bilimning mohiyati va ularni takomillashtirish haqida", "Ta'lim yo'lida ongli istaklar haqida", "O'qituvchi, o'rtoq, fanlarni tanlash haqida", "Olimlar va fanning sharafi haqida", "Dars vaqti haqida qo'llanma", "Bilimlarni egallash haqida", "O'lohdan qo'rqish va ta'lim olish", "Bilimlarni xotirada saqlash, esdan chiqarish turlari", "Ummni uzaytiruvchi va qisqartiruvchi kuchlar haqida va boshqalardan iborat". Inson tarbiyasida va shakllanishida bilim, ta'lim, ma'lumot eng muhim rol o'ynaydi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilish qobiliyatlari o'qituvchi rahbarligida zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarini egallash bilan ularda ilmiy dunyoqarash va shaxsning asosiy sifatleri: axloq, estetik qarashlar hamda kasb - hunarga bo'lgan qiziqishlar tarbiyalanadi.

Ma'lumot va ta'lim o'zaro yaqin aloqada bo'ladi. Ma'lumot - bu ta'limning natijasi ta'lim esa ma'lumot olishning asosiy shartlaridan biridir.

Didaktika ma'lumotning ilmiy asoslanishi bilan shug'ullanish bilan birga yuksak darajada bilimlar zarur bo'lgan ko'nikma, malakalarni tarixiy bir jarayonida beradi va hozirgi fan, texnika taraqqiyoti davrida o'quvchilarni muayyan darajada shaxsni tarkib topdiradi.

Didaktika faqat ma'lumot mazmunini belgilabgina qolmay, balki qanday o'qitish kerakligini ham belgilaydi.

Didaktika pedagogikaning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lish bilan birga boshqa bir qancha fanlar bilan uzviy bog'langan: Filosofiya, sosiologiya, logika, psixologiya, fiziologiya oliy nerv faoliyati, kibernetika, matematika va h.k.

Hozirgi zamon didaktikasining taraqqiyoti ijtimoiy hayot, fan va texnikaning ishlab chiqarish darajasi bilan asoslanadi. Didaktikaning hozirgi davrida vazifalaridan biri oldingidek har tomonlama kamol topgan barkamol shaxsni shakllantirish bo'lib qolmoqda va shunday bo'lib qolaveradi.

Didaktika oldidagi eng muhim vazifalardan biri o'sib boruvchi ta'limni keng yoyish, shu asosda shaxsning eng asosiy sifatlarini ya'ni ilmiy bilishini ta'minlash, ijodiy fikrlashga o'rgatish hamda doimiy ravishda o'z ma'lumotini takomillashtirib borish kabilarni talab etmoqda.

Ta'lim va ma'lumotning birligi asosida ta'limning tarbiyalovchi metodikasini takomillashtirish, bilish qobiliyatlarini, dunyoqarshni va yuksak ma'naviy - axlaqiy sifatlarni tarkib toptirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Didaktika asosan pedagogika fanining ilmiy tekshirish metodlaridan foydalanadi.

Bular: 1. Ilmiy kuzatish:

2. Ilg'or pedagogik tajribalarni o'rganish va yoyish.
3. Didaktik eksperiment.
4. O'quv hujjatlarni o'rganish va h.k.

Pedagogika fanida didaktika ikki turga ajratilib o'rganiladi. Birinchisi umumiy didaktika ya'ni o'qitishning umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Ana shu o'rganish asosida o'qitish jarayonining yangi - yangi qirralari ochiladi va amaliyotga tadbiiq etiladi. Masalan EHM yoki ta'limning texnika vositalari yordamida o'quvchilarning bilish qobiliyatlari o'stiriladi. Yuqoridagi o'qitish sohasida yutuqlar umumiy didaktikaning rivojlanib borayotganligi ko'rsatadi.

Shu bilan bir qatorda xususiy didaktika ya'ni bir fanni o'qitishining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadigan tarmog'i hisoblanadi. Fanda xususiy didaktikani metodika ham deb yuritiladi. Masalan, ona tili o'qitish metodikasi, ximiya o'qitish metodikasi, boshlang'ich ta'lim metodikasi singarilar.

Umumiy didaktika bilan xususiy didaktikalar o'zaro uzviy aloqadorlikda, bog'liqlikda ish olib boradi. Ular bir - birlarining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi va yagona maqsadni ya'ni barkamol insonni shakllantirish vazifasini amalga oshiradi.

Xususiy didaktika rivojlanib qo'lga kiritgan yutuqlari umumiy didaktikaning hamda xususiy didaktikaning, vazifalarini hal qilishga yo'naltiradi. Yoki aksincha. Shuning uchun ular o'zaro hamkorlikda, aloqadorlikda bir - biriga tayangan holda ish tutadi.

Dunyoda ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lmag'ay. imom Al Buxoriy. Muhammad payg'ambar:

“Ilm egallang! Ilm - sahroda do'st, hayot yo'llarida tayanch, yolg'izlik damlarida yo'ldosh, baxtli daqiqalarda rahbar, qayg'uli onlada madadkor, odamlar orasida zebu - ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda quoldir”.(Axloq odobga oid hadislardan).

O'quv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lar. Bilim qayda bo'lsa, buyuklik bo'lar. Yusuf Xos Xojib.

Ilm inson uchun g'oyat oliy va muqaddas bir fazilatdir. Idmsiz inson mevasiz daraxt kabidir. Abdullo Avloniy.

Didaktikaning maqsadi va vazifasi haqida “Avesto”da: odamlarga va ularning avlodlariga baxt - saodat keltiradigan ta'limni amalga oshirsinlar hamda tarbiya hayotning eng muhim tirgagi (tayanchi) bo'lib hisoblanishi lozim. Har bir yoshni shunday tarbiyalash kerakki, u avvalo yaxshi o'qishni va so'ngra esa yozishni o'rganish bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin, deb ta'kidlangan. O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi Qonun 3- moddasida: “Ta'lim O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ustivor deb e'lon qilinadi”. (20 - bet) Barcha turdagi ta'lim muassasalarida o'quvchilarga beriladigan ta'lim ana shu hujjat asosida tashkil etiladi.

O'qituvchi didaktikani ilmiy o'zlashtirmasdan, o'quvchilarni talab darajasida o'qita olmaydi. Buning uchun didaktika haqida maxsus ilmiy didaktika ma'lumotiga ega bo'lishi shart.

Didaktikaning tushunchasi, kategoriyasi ya'ni predmeti bilim, ko'nikma, malaka va ma'lumotlarni tashkil etadi.

Bilimlar - odamlarning ijtimoiy - tarixiy amaliyoti jarayonida to'plangan, umumlashgan tajribasidir. Yoki Bilimlar - bu ijtimoiy - tarixiy ong, insoniyatning ijtimoiy - tarixiy amaliyoti hosilasidir. Bilimlar, insoniyat tomonidan ishlab chiqarish faoliyatini faol o'zlashtirish jarayonida to'plagan, amalda sinovdan o'tgan va obyektiv dunyoni chuqurroq anglashga hamda o'zgartirishga yo'naltirilgan tabiat, jamiyat, inson tafakkuri va faoliyat usullari qonuniyatlari haqidagi ilmiy tushunchalarning yaxlit va tizimlangan majmuasidir.

Ta'lim jarayonida o'quvchilar bilimlar tizimini egallabgina qolmaydilar, balki bir qancha ko'nikma va malakalarni hosil qiladilar. Kishida bilim qanchalik boy va muntazam tarzda olingan bo'lsa, uning kelajakda mustaqil bilim olish imkoniyati ham shuncha katta bo'ladi. (V.V.Davidov va boshqalar)

Ko'nikmalar maktab o'quvchilarining olgan bilimlariga asoslanib (qo'yilgan vazifalar va shartlarga binoan) bajariladigan harakatlarning yig'indisidir.

Ko'nikma bilimlar kabi harakatda, kishi biror harakatga erishish uchun har xil faoliyat turida izchil bajariladigan uslublar tizimi kabi bilgilanadi. Ko'nikmalarni kishi faoliyati turlariga ko'ra bir necha turlarga ajratib ko'rsatish mumkin.

1. O'quv faoliyatiga oid ko'nikmalar - bular o'qituvchini tinglash va eshitganini tushunish, uning ko'rsatmalariga qarab harakat qilish, kuzatish, idroki yo'naltirilgan narsalarni ko'ra olish: turli masalarni yecha olish; sanay, o'qiy, yoza olish va h.k.

2. Nutqiy faoliyat ko'nikmalari - nutqni tinglash, uni tushunish, o'z fikrini aniq bayon qilish, leksik, fonetik va grammatik normalarga amal qilish.

3. Badiiy faoliyatga oid ko'nikmalar - musiqiy, rang - tasvir, harakatli.

4. Kishining jamiyatda muomala va o'zini tutish ko'nikmalari.

5. Mehnat ko'nikmalari.

Malaka - ongli xatti - harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi. Yoki Malaka - bu faoliyat jarayonida uning biror bir elementini (ongning eng kam nazorati ostida) bajarish qobiliyatidir.

Ko'nikma va malakalar maqsadga yo'naltirilgan faoliyat jarayonida shakillanadi. Ularni mutahkamlash uchun uzoq vaqt bilim olish bilan bog'liq bo'lgan maxsus mashqlar talab qilinadi.

Ta'lim mazmunidagi asosiy narsa - zarur bilim va ko'nikmalarni mustaqil egallash, egallangan bilimlar haqida avval hosil qilingan ko'nikma va malakalar asosida vujudga keladigan amaliy va nazariy masalalarni hal etish qobiliyatini shakllantirishdan iboratdir.

Ta'lim jarayonida, bilimlar, ko'nikma va malakalar bir - biri bilan o'zaro uzviy bog'lansada, avvalgidek bilimlar yetakchi rol o'ynayveradi. Chunki o'quvchilar bilimlar asosidagina ko'nikma va malakalarning ma'lum doirasini egallaydilar. Bolalarga matematikaning to'rt amalini mashq qildirishdan oldin ularga sanoqni o'rgatish lozim. Lekin ko'nikma va malakalar ham o'z navbatida bilimlar egallash jarayoniga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ma'lumot - olingan, hosil qilingan bilimlar, tarkib topgan ko'nikma, malakalar hamda tarkib topgan dunyoqarashlar majmuasi. Didaktikaning dolzarb muammolari:

1. Davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish, yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va rivojlantirish.

2. Lotin alifbosi asosida o'zbek tiliga o'tish.

3. Mukammal o'quv darsliklari yaratish.

4. Ta'limning texnika vositalari. O'quv - moddiy baza, kompyuter bilan ta'minlash, ta'limda internet tizimini joriy etish.

5. Malakali ilmiy va pedagogik xodimlar tayyorlash.

6. Ta'lim jarayonida ommaviy axborot vositalarining mavqiyeni oshirish, televideniya va radioning ta'lim dasturlari intellektuallashuvini ta'minlash.

Haqiqatdan ham ta'lim, o'qish va mustaqil bilim olish inson shaxsini tarbiyalash va rivojlantirishga qaratilgan bir - biri bilan uzviy bog'liq jarayondir. Inson shaxsini shakllantirish uchun unga ta'lim ya'ni ilm, bilim, saboq berish darkor. Ilmsiz bu jarayonni ro'yobga chiqarish mumkin emas. Inson shakllanishi, rivojlanishi uchun esa o'qishi, o'rganishi, mustaqil harakat qilishi shart. Buning uchun o'qituvchi insonning rivojlanishini ta'minlash uchun unga ta'lim berish, o'qitish, mustaqil harakatni amalga oshirish zarur. Bu vazifa pedagog tomonidan o'quvchining rivojlanish davrining ma'lum yillarida amalga oshirilib uning o'qishga bo'lgan ishtiyoqini hosil qilishi, kerakli ko'nikma, malakalar bilan qurollantirishi va nihoyat uning mustaqil bilim olishini tashkil etishi talab etiladi. Bu mas'uliyatli vazifa o'qituvchi tomonidan mohirona olib boriladi. Shuning uchun ta'lim, o'qish va mustaqil bilim olish o'quvchi shaxsini tarbiyalash va rivojlantirishga, kamol toptirishga qaratilgan ijtimoiy jarayondir. Bu ishlarni tashkil qilmasdan hayotni, jamiyatni rivojlantirish mumkin emas. Shuning uchun ta'lim, o'qish va mustaqil bilim olish o'quvchi shaxsini rivojlantirishning obyektiv zaruriy sharti hisoblanadi. Buni har bir o'qituvchi bilishi va amalda qo'llashi shartdir.

Pedagogik mashq

Maktab tajribasida uchraydigan ba'zi jihatlarga baho bering.

Aksariyat o'qituvchilar pedagogik faoliyatda didaktikaning umumiy asoslarini nazariy-ilmiy jihatdan puxta o'zlashtiradi va o'z navbatida fanni o'qitishning usullarini maktab amaliyotida o'z o'rnida tadbiq etadi. Natijada o'quvchilar ta'lim tarbiyasida samarali natijalarni qo'lga kiritadi. Ba'zi o'qituvchilar esa didaktikaning umumiy asoslarini ilmiy o'zlashtirishiga qaramasdan shu fanni o'qitish usullarini yaxshi tadbiq qila olishmaydi. O'quvchilarning o'zlashtirishi talab darajasida bo'lmaydi.

Vaziyatni tahlil qiling:

1. Pedagogik faoliyatda samarali natijalarni qo'lga kiritgan o'qituvchilar qanday didaktik talablarga tayanib ish yuritgan?

2. O'zlashtirishi past darajada bo'lgan o'qituvchilar nima sabablarga ko'ra bunday natijaga erishadi? Siz uni qanday izohlaysiz?

3. Sizningcha o'quvchilar o'zlashtirmasligini bartaraf qilishning qanday muammolari mavjud va ularni amalda qanaqa shaklda hal etsa bo'ladi?

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Didaktika nima haqida bahs qiladi, maqsadi va vazifasi nimalardan iborat hamda biz didaktikani nega o'rganamiz?

2. Didaktika qachon va qayerda paydo bo'lgan hamda qanday rivojlanmoqda?

3. Didaktika qanday turlarga ajratib o'rganiladi va ularni izohlang.

4. Didaktikaning asosiy kategoriyalari nimalardan tashkil topgan va ta'limning qanday muammolarini hal etishda yordam beradi?

5. Hozirgi davrda didaktikaning qanday dolzarb muammolari mavjud?

6. Nima uchun ta'lim, o'qitish, mustaqil bilim olish maktab o'quvchilar shaxsini tarbiyalash va rivojlantirishga qaratilgan bir - biri bilan bog'liq jarayon?

7. O'zbek didaktikasi g'oyalari darsliklarga kiritish bo'yicha qanday muammolar mavjud va ularni qanday hal etish mumkin?

8. Nima uchun amaliyotchi o'qituvchilar didaktika nazariyasini ilmiy bilishmaydi va bu sohada qanaqa muammolar mavjud?

8-Mavzu: Ta'lim jarayonining mohiyati

Reja:

1. Ta'lim jarayoni haqida tushuncha. Ta'lim inson bilish faoliyati turi. Nima uchun o'qituvchi ta'lim jarayonining mohiyati mavzusini o'rganadi?

2. Bilish nazariyasi ta'lim jarayonining metodologik asosi. A.N.Farobiy bilish jarayoni haqida.

3. Ta'limning ikki yoqlama harakteri. Ta'lim o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati jarayonidir.

4. Ta'limning ma'lumot beruvchi tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi vazifalari. Ta'limda ziddiyatlar.

Tayanch so'z va iboralar: **Bilish jarayoni, nazariya, amaliyot, metodologik asos, bosqich, ikki tomonlama, ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi funksiyalari, bilish qobiliyati va h.k.**

“Har qanday mushkul ish aql egalari tufayli isloh qilinur”, degan Az-Zamahshariy. XI arsdan sharqning buyuk allomalaridan bir Yusuf Xos Xojib “Qutadg'u - bilig” dostonida shunday degan edi: “Kishi ikki xil bo'ladi: biri o'rgatuvchi, ikkinchisi o'rganuvchi. Bu ikkisifatdan mahrum bo'lgan kishi hayvon qatoridandir. Xohlasang buni, xohlasang uni qabul qil”.

“Bilimga eltuvchi yagona yo'l, bu faoliyatdir,” degan Bernard-Shou.

“Dunyoda ilmdan boshqa najod yo'q va bo'lmag'ay,”-deb ta'kidlagan Al-Buxoriy.

Behbudiy “Dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdir, zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga paymol bo'lur”, degan.

Bilim takrorlash va qaytarish mevasidir degan A.R.Beruniy. Takrorlashning ikki turi mavjud: kundalik takrorlash, maxsus takrorlash A.R. Beruniy bilish cheksiz, uzluksiz davom etadigan jarayon, ta'lim jarayonida o'quvchilarga muayyan ilmiy bilimlar berish, ularni yangi-yangi bilimlar olishga undash kerak deb hisoblaydi.

A.N. Farobiy inson hayvondan aqli bilan ajralib turadi. “Inson aqli bilan atrofni o'rab turgan dunyoni anglaydi, buyum va hodisalarga ilmiy baho beradi.”

Bilish jarayoni kabi ta'lim jarayonida ham o'quvchi bilmaslikdan bilishga, noto'g'ri va noaniq bilishdan tobora to'liqroq va aniqroq, chuqurroq bilishgacha yo'lni bosib o'tadi. Bu jarayonda hissiy idrok etish ham, abstrant tafakkur ham, amalda sinab ko'rish ham bo'ladi.

Bilish ikki pallaga - nazariya va amaliyotga bo'linadi. Nazariya yangi bilimni, yangicha bilishni, ifodolovchi tizimli fikrdir. Nazariya har xil shakllarda ifodalanadi: aksioma, teorema, qonun, raqam va boshqa. Nazariyada g'oya shakllanadi.

Amaliyot bilimlarning haqqoniyligini ko'rsatuvchi mezondir. Kuzatish, tajriba, o'zgartirish, yaratish-bular amaliyot shakllariga kiradi.

Amaliyot - ijtimoiy hayot va tabiatning murakkab jarayonlarini bilib olishda inson uchun asosiy qurol bo'lib xizmat qiladi.

Ilmiy bilishning vazifasi hodisalarning mohiyatini, ularning rivojlanish qanuniyatlarini ochishdagina emas, balki biron - bir qonunning qay tariqa namoyon bo'lish sabablarini ham ko'rsatib berishdan iborat.

Bilish sezishdan boshlanadi. Sezish tevarak - atrofda voqeya, narsa va hodisalarning sezgi orgalariga ta'sir etuvchi ayrim sifatlarining ongimizda aks etishidir. Bunda har bir organ, har bir analizator, I.P.Pavlov ta'kidlaganidek, narsalarning ayrim sifatlarini idrok qiladi. Olimlar ilgari fanda ma'lum bo'lmagan yangi haqiqatlarni kashf etadilar. O'quvchilar esa ta'lim jarayonida olamni bila borib, o'zlari uchun ilgari no'malum bo'lgan, biron fan kashf etgan va odamlarning hayotida tekshirib ko'rilgan yangi bir narsani bilib oladilar. O'qituvchi o'quvchilarni olimlar tomonidan yaratilgan bu qonunni bilishga to'g'ri, yengillashtirilgan, vaqt jihatidan qisqa yo'ldan olib boradi.

Ta'lim bilish faoliyatining turi sifatida bir necha asosiy ma'noni anglatadi. Ya'ni bu: o'quvchilarda bilim, malaka va ko'nikmalarni hosil qilish; ularda dunyoqarash, fikr va e'tiqodlarni shakllantirish; o'quvchilarning o'qimishli, madaniyatli, ma'naviyatli bo'lishga erishish; ularning bilish qobiliyatlarini o'stiradigan jarayondir iborat.

Ta'lim jarayoninig ikki tomonlama harakteri. O'qitish jarayoni ikki faoliyatni ya'ni o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini o'z ichiga oladi. O'qituvchi faoliyati o'quv materiallarini bayon qilishdan, o'quvchilarda fanga qiziqishni tarkib topdirishdan, ularning mustaqil ishlariga,

ko'nikmalarni hosil qildirish, ularni tekshirish, o'qishga xohishini uyg'otish, rag'batlantirish kabi butun faoliyatini xolis baholashdan iboratdir.

O'qitish jarayonining ikkinchi tomoni o'quvchining faoliyati bo'lib, u o'quv fani materiallarini o'zlashtirishdan iborat. Ta'limning asosiy maqsadi o'quvchilarni ilmiy bilimlar, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishdan iboratdir. Bular asosan o'quvchilarda kuzatuvchanlik, tafakkur, xotira kabi bilish qobiliyalari o'stirib boradi, ularda e'tiqod tarbiyalanadi.

Maktabda ta'limi uchta funksiyani bajaradi. Ya'ni: birinchi funksiyasi o'quvchilarga biror-bir fandan tegishli ma'lumot beradi. Bu har bir fanning xususiyati va mazmunidan kelib chiqadi. Ikkinchi funksiyasi o'rgatayotgan, berayotgan ma'lumot mazmuniga mos tarzda o'quvchilarni tarbiyalaydi ya'ni, ilmning amaldagi ahamiyatini, unga o'quvchining munosabatini, kishilarga xos insoniy fazilatlarini tarkib toptiradi, xullas inson shaxsini shakllantiradi. Uchinchi funksiyasi, ta'limning ma'lumot va tarbiyalovchi funksiyalari o'quvchi shaxsini rivojlantiradi, umuman yetuk shaxsni shakllantirishga yo'naltiradi.

Maktablarda ta'lim uchta funksiyani bajaradi: Birinchidan o'qitayotgan fandan o'quvchilar uchun hali noma'lum bo'lgan ilmiy bilimlar bilan tanish-tiradi. Har bir o'qituvchi o'zi o'qitadigan fan bo'yicha o'quvchilarni ilmiy bilimlar berish vazifasini amalga oshiradi. Ana shu vazifa ta'limning o'rgatuvchi funksiyasi deyiladi. Masalan, matematika fanidan hisob kitobga oid bilimlar berib boriladi.

Shu bilan bir vaqtda dars jarayonida shu fanning ilmiy bilimlariga asoslanib o'quvchiga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, oldingi misolimizdagi matematika fanining inson hayotidagi ahamiyati, o'rni muhimligini tarbiyalaydi. Ana shu funksiyasi ta'limning tarbiyalovchi vazifasini yuzaga keltiradi.

Yuqoridagi funksiyalar har bir fanning mazmuni, harakteri va xususiyatlaridan kelib chiqib amalga oshiriladi. Bu funksiyalarni har qanday mutaxassislar bilishlari va amalda tadbiiq etishlari darkor. Bu funksiyalar ta'limda o'zaro uzviy bog'liqlikda amalga oshiriladi. Buni quyidagi ko'rinishda tasavvur qilish mumkin:

Ta'lim + tarbiya = rivojlantirish.

Ta'limning o'sib boruvchi funksiyasi.

Ta'lim va tarbiya jarayonlari inson shaxsini o'stiradi. Shunday ekan pedagogikada ta'limning o'sib borishi to'g'risida gapirimaslik mumkin emas. Hayot shu narsani isbot qilyaptiki, ta'lim jarayonining maxsus o'sib boruvchi yo'nalishi samarali bo'lgandagina o'quvchilar faoliyatining hissiy idrok, harakat, intellektual, irodaviy, emosional motivlari sifatlarining rivojlanishi mumkin. Shu sabablarga ko'ra pedagogikada 1960 yillarda maxsus ta'limning o'sib boruvchi funksiyasi degan termen paydo bo'ldi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilimlarini tarkib toptirib, ko'nikmalarni shakllantirib, umumiy rivojlanishi ta'minlanadi.

Ta'lim jarayoning o'sib borishni alohida ta'kidlab ko'rsatish kerak. Bunda o'quvchilarning o'qish faoliyatlariga ta'limning o'sib boruvchi ijodiy elementlarini kiritish bilan ta'lim mazmuni va metodlarini kengaytirib borishimiz talab etiladi.

O'sib boruvchi ta'limning turli muammolarini taraqqiy ettirishda, uning turli - tuman prinsiplarini va vositalarini rivojlantirishda didaktlar L.V.Zankov, N.A.Menchinskaya, D.B.Elkonin, V.V.Davidov, M.A. Danilov, M.N.Skatkin munosib hissa qo'shdilar.

Inson kamoloti taffakursiz bo'lmaydi. Yuqorida biz ko'rib o'tganimizdek inson shaxsining hamma tomonlarini qamrab olmog'i kerak. Shuning uchun ham hozirgi zamon didaktikasi ta'limning o'sib boruvchi funksiyasini takomillashtirish yo'llarini qidirmoqda. Bular hammasi ta'lim va tarbiyaning hal etilishiga bog'liq.

Ilmiy axborot oqimining shiddat bilan o'sib borayotganligi shunga olib kelmoqdaki, yil sayin ilmiy bilimlarning umumiy miqdori bilan ularning maktab yoki oliy o'quv yurtida o'zlashtirilayotgan qismi o'rtasidagi farq ortib bormoqda. Birorta ham o'quv yurti kishiga uning ishlashi uchun zarur bo'ladigan bilimlarning hatto kichik bo'lagini ham berishga qodir emas.

Hayotning jo'shqin sur'atidan orqada qolmaslik uchun umr bo'yi o'sish, o'sib - o'rganish, o'z bilimlarini to'ldirib borish zarur.

Ikkinchi vazifa ta'limning harakterini qayta qurish bilan bog'langan.

Tahlilni ta'limni intensivlashtirish muammosidan boshlaymiz. L.V.Zankov ancha mashhur yangi didaktika ta'lim tizimini (kichik maktab yoshdagi o'quvchilar uchun) ishlab chiqqan.

Bu tizimiga quyidagi prinsiplar asos qilib olingan: 1. Ta'limni yuqori darajadagi qiyinchilik asosida (qiyinchilik mezoniga qat'iy rioya qilgan holda) qurish. Faqat ana shunday ta'lim, deb ko'rsatib o'tadi L.V.Zankov, jiddiy aqliy ish olib borish uchun oziq berishi hamda o'quvchilarning tez va ildam tez ravishda rivojlanishiga ko'maklashuvi mumkin; 2. Materialni tez sur'at bilan o'tish (yana aqlga to'g'ri keladigan chegarada); ta'limning bilishga ta'lluqli tomonining, nazariy bilimlarning salmog'ini keskin tarzda oshirish. Materialni egallashga olib boradigan yo'l olingan ma'lumotlarni uzviy o'zaro bog'liq holda, o'qituvchining savollariga mustaqil ravishda javob izlash, o'z - o'zini nazorat qilish, o'z - o'zini tekshirish yordamida chuqur anglab olishdir. Ko'rsatib o'tilgan prinsiplarga muvofiq ravishda tashkil etilgan eksperimental ta'lim shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar ancha chuqur va mazmunli bilim olibgina qolmay, balki ularning aqliy aktivligi ortadi, yuqori darajadagi intellektual rivojlanishi ta'minlanadi, o'qishga ijobiy munosabati tarbiyalanadi.

Pedagogik mashq

Maktab tajribasida ba'zan uchraydigan pedagogik jarayonni baholang. Bunday holni odatiy holat deb izohlash mumkinmi?

Ba'zan sinfda o'qituvchi faol, o'quvchilar esa faolsiz bo'lishadi. Natijada o'qituvchi ko'p vaqt, kuch sarflaydi. Ammo o'quvchilarning o'zlashtirishi o'rtacha darajani tashkil etadi. Aksincha ba'zi holatlarda sinf o'quvchilari bilimga intilishda harakatchan o'qituvchi esa sust ya'ni faolsiz harakat qiladi. Oqibatda o'quvchilarning o'zlashtirishida yuqori natijalarga erishishida muammolarga duch kelinadi.

Vaziyatni tahlil qiling.

1. Sinfda o'qituvchining faol bo'lishi va aksincha o'quvchilar faolsizligi qanday pedagogik sabablarga ko'ra sodir bo'ladi?

2. Darsda o'qituvchi va o'quvchilarning faolligi – o'quvchilar o'zlashtirishining samaradorligini belgilovchi omilligini Siz qanday izohlaysiz?

3. Darsda o'quvchilar faolligini ta'minlash o'qituvchining asosiy vazifasi ekanligini Siz qanday izohlaysiz? Sizningcha uni amalda qanday hal etish mumkin?

Mustahkamlash uchun savollar.

1. Nima uchun ta'lim inson bilish faoliyatining asosiy bir turi?

2. Nima uchun bilish nazariyasi ta'lim jarayonining metodologik asosi?

3. Ta'lim nima uchun ikki yoqlama harakteriga ega?

4. Ta'limning qanday funksiyalari mavjud va ularni o'qituvchilarning o'zlashtirishda qanday muammolar bor?

5. Ta'limdagi ziddiyatlarni bartaraf etishda qanaqa muammolar mavjud?

9-Mavzu: O'quvchilar bilim egallashning asosiy bosqichlari

Reja:

1. Bilim egallash haqida umumiy tushuncha. Bilim olishning asosiy bosqichlari: sezgi, idrok, tasavvur, hissiy bilish, anglash (fikrlash) va amalda qo'llash. Esda saqlashning asosiy yo'llari.

2. Ta'limda bilimga qiziqishning o'rni.

3. O'quvchilar bilish faolligini va mustaqilligini rivojlantirish muammolari.

Tayanch so'z va iboralar: **bosqich, hissiy bilish, tafakkur, ruhlanish, og'ir yuk, qanoatli bo'lish, nomutanosiblik, vaqtni yo'qotish va h.k.**

O'qitish kishilik jamiyatida uning ilk rivojlanish bosqichlarida paydo bo'ladi. Bolalar katta yoshlarga taqlid qilib, ularning ish - harakatlarini, mehnat qurollarini yasash va ishlatish jarayonini takrorlashar, ularning xulq - atvoridan andoza olishardi, so'zlashuv terminlarini va ularning ma'nolarini eslab qolishardi.

O'qitish o'sib kelayotgan avlodga insoniyat tajribasining ayrim jihatlarini mehnat, madaniyat, fan, san'at, axloq va boshqalarni o'zlashtirish imkoniyatini ta'min etadigan va maqsadga yo'naltirilgan jarayondir.

O'qitish dars o'tish va o'qishdan iborat ikki tomonlama jarayon sifatida.

O'qitish o'qituvchi bilan o'quvchining birgalikdagi faoliyati sifatida o'zaro bog'liq ikkita jarayonga - o'qituvchi faoliyati sifatida dars berishga va o'quvchining faoliyati sifatida o'qishga ajraladi.

Dars berish bir qancha jihatlaridan: o'qituvchining o'z fanini bilishdan, o'quv - tarbiya jarayonini uyushtira olishdan, o'qitishning zamonaviy metodlarini egallab olishidan, o'quvchining aqliy rivojlanishini uning bilish imkoniyatlarini bilishdan, uning shaxsiy fazilatlarini shakllantirish yo'llarini bilishdan tarkib topadi. Dars berish va o'qish - maktabda yagona o'quv tarbiya jarayonining ikki jihatidir. O'quvchilar to'g'risida o'ylamasdan, ularning aktivligiga, rivojlanishiga, imkoniyatlariga bilimi va malakasiga tayanmasdan o'qituvchilik faoliyatini amalga oshirib bo'lmaydi.

O'qitish kishi bilish faoliyatining bir turi sifatida.

O'qitish jarayonining mohiyati nima? Dars berish, bu o'qituvchi uchun tafakkur faoliyati hamdir. U o'quvchining ma'naviy dunyosini, uning qiziqishlarini, ehtiyojlarini, ishtiyoqini, imkoniyatlarini yildan - yilga tabora chuqurroq bila boradi.

Ammo har qanday bilish faoliyati ham o'qish va dars berishga taalluqli bo'lavermaydi. Masalan, bilishning fan, san'at, o'yin, mehnat kabi boshqa shakllari ham borki, odam ular orqali ham, o'zini qurshab turgan olamni biladi.

O'qitish o'quvchilar uchun ham, o'qituvchi uchun ham o'zini qurshab turgan olamni bilishning bir turi hisoblanadi. O'qitish bilish faoliyatining bir turi sifatida dastlabki bosqich bo'lib, butun o'quv faoliyatini ta'riflaydigan eng muhim belgisi hisoblanadi. O'qitish bilishning filosofiyada ochib beriladigan umumiy qonuniyatlariga asoslanadi.

Taqqoslanishtirish - har qanday tushunish va har qanday fikirlashning asosidir. Olamdagi hamma narsani biz taqqoslash orqali bilamiz va biror yangi narsa ro'para kelsa, uni biz biror narsaga tenglashtira olmasak, bunda biz shu narsa to'g'risida biror fikr hosil qila olmas edik va uning to'g'risida biror fikr ayta olmas edik, - degan edi mashhur rus pedagogi K.D.Ushinskiy. "Sezgilar beshta bo'lib,..." quloq bilan eshitish, ko'z bilan ko'rish, burun bilan hidlash, til bilan ta'tish va teri bilan tegizib bilishdan iboratdir... ilm va ma'rifat faqatgina o'shalar orqali hosil bo'ladi degan A.R.Beruniy.

Bilish jarayoni dialektikasini, fikrning bir bosqichdan ikkinchisi tomon harakatini ochib beradigan dialektik materializm bilish nazariyasi o'qitish jarayonining metodologik, falsafiy negizi hisoblanadi.

Dialektik materializm cheksiz dunyo moddiydir va adabiy harakatda, rivojlanishda, barcha hodisalarning, predmetlarining o'zaro bog'liqligidadir, deb ta'lim beradi.

Odamning bilishi qator bosqichlarda yuz beradi. Birinchidan; Oldiniga hissiy bilish ro'y beradi, u bolaning tevarak - atrofida yuz beradigan: hodisalar, voqyealar, predmetlar to'g'risidagi tasavvurlarining rang - barangligiga olib keladi. Bu hissiy obrazlar qanchalik ko'proq darajada tizimlashtirsa va umumlashsa, bola maktabga shu qadar ko'proq darajada tayyorlangan bo'ladi.

Ikkinchi bosqich - mavhum bilish, tushunchalar tizimini egallab olish bosqichidir. Bunda maktabda o'qitish zarur bo'ladi. U o'zini qurshab turgan olamning ma'lum bir jihatlarini o'quv predmetlari (matematika, ximiya, fizika, tarix) mazmuni orqali o'rganadi. Son, ta'rif, ifoda tushunchalari paydo bo'ladi.

Kichik o'quvchi bilishning konkretlikdan mavhumlikka o'tish bosqichini boshdan kechirayotgan bo'ladi. U fikrlashning tushuncha tarzidagi shaklini egallay boshlaydi. Talaba bilishi ham tushuncha shaklida bo'ladi..

Bilishning oliy bosqichi va mavjud fikrlash negizida qurshab turgan olam haqida nuqtai nazarlar, e'tiqodlar, dunyoqarashlar shakllanishiga olib keluvchi umumlashgan tasavvurlar hosil qiladi.

Maktabdagi ta'lim bolani ilmiy bilimlar, tushunchalar, qonuniyatlar olamiga olib kiradi. O'quvchi qisqa vaqtda insoniyat tarixida asrlar davomida o'rganilishi mumkin bo'lgan narsalarni bilib oladi. Masalan tilning gramatik shakllari, minglab yillar davomida tarkib topadi, o'quvchi esa ularni bir necha yillik o'qish jarayonidayoq o'rgana oladi.

Bilimlarni egallash bosqichlari. O'quvchilarning o'quv yordamida bilish faoliyatiga rahbarlik qilishga o'rgatish uchun o'quvchining bilimlarini egallashning asosiy bosqichlarini yaxshi bilishi kerak.

Birinchi bosqich - bu idrok etishdir. Psixologiyadan ma'lumki, idrok etish - bu maqsadga yo'naltirilgan tarzidagi bilish jarayoni demakdir. Shuning uchun ham o'quvchilarga avval mavzu haqida xabar berish, ya'ni ular oliygohda ham nimani o'rganajagini aytish zarur. Vazifa qo'yish va uni tushuntirish shart. So'ngra o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida tayyorgarlik ishlarini bajaradi. U real yoki tasviri tushurilgan narsalar, hodisalar, vaziyatlarni kuzatishdan, sodda tajribalar o'tkazishdan iborat bo'ladi.

Ikkinchi bosqich - bu o'quv materiallarini idrok etish bosqichi hisoblanadi. U bilimlarning nazariy tomonini alohida ajratib ko'rsatishdan va tahlil qilishdan iboratdir. Asosiy fikrni topish, tushunchalarni ajratib ko'rsatish, ularning belgilarini asoslab berish, misollar va tushuntiruvchi faktlar yig'indisini o'rganish kerak.

Agar o'quvchilar o'quv vazifasini hal etish usullarini tushunib yetib va bilimlardagi tizimni anglab olgan bo'lsalar, u holda mazkur bosqichni o'tilgan deb hisoblash mumkin.

Uchinchi bosqich - bu yod olish (tushunish A.U) yoki mustahkamlashdir. Vazifa olingan bilimlarni uzoq vaqt davomida esda saqlab qolishdan iboratdir. Bu borada bilish faoliyati asosan mashqlar, mustaqil ravishda reproduktiv (so'zlab borish, tushuntirish) va ijodiy ish qilish tarzida yuz beradi. Nazariy material tushunchalari, qoidalar, isbotlar har xil mashqlarda takrorlanadi.

Uchunchi bosqich yakunida o'quvchilar nazariy materialni biladigan va uni mashqlarni bajarishda, masalalarni yechishda, isbotlashda va hokazolarda qo'llay oladigan bo'lishlari kerak. Ularda o'quv ko'nikmalari va malakasi shakllangan bo'ladi.

To'rtinchi bosqich bilimlar, ko'nikma va malakalarni amaliy faoliyatda, ayniqsa maktab qoshidagi uchastkada, o'quv ustaxonalarida, laboratoriyalarda ishlatish chog'ida, mashinalarda ishlashga o'rganish jarayonida qo'llanishdan iboratdir.

Burxoniddin Zarnudji "O'quvchiga ta'lim yo'lida qo'llanma" asarida shunday g'oyani ilgari surgan:

"Har biringiz muruvvatni egallashga hayrixohlik bilan intiling, biroq bulardan eng dolzarbi, bu kishilarda bilimlarni takrorlamoqdir". Bilimga bo'lgan qiziqish shuni talab etadiki, u (o'quvchi) o'qituvchisiga va o'rganayotgan fani, kitobiga nisbatan to'la qanoatli bo'lsin, toki muvaffaqiyatsizlikni o'zidan yiroqlashtirsin, bilimning maxsus bo'limiga nisbatan ham shunday ish tutmoq kerak. Bularning aksi esa, o'qituvchiga nisbatan nomunosiblikka, vaqtini yo'qotishga mashg'ulotlarning tartibsizligiga sabab bo'ladi.

Bolaning o'qish istagi bo'lmasa, bizlarning butun rejalarimiz, izlanishlarimiz va mo'ljallarimiz yer bilan yakson bo'ladi.

Bunday xohish esa o'qishdagi yutuq bilan birga hosil bo'ladi... Bilim olishdagi muvaffaqiyatdan yuzaga keladigan ruhlanish bo'lgan taqdirdagina o'qishga qiziqish paydo bo'ladi; ruhlanish bo'lmasa, ta'lim bolalar uchun og'ir yukka aylanib qoladi: - degan mashhur pedagog Suxomlinskiy.

O'qishga havas qiziqish uyg'otish.

Agar hamma bolalar o'z oldilariga qo'yilgan vazifani udda qilishsa, bir - birlariga yordam bergan holda berilib, zavq - shavq bilan ishlasa, o'tgan o'quv kunidan ko'ngillari to'lib uyga

qaytishsa va ertangi kunni sabrsizlik bilan kutsa, o'qishga bo'lgan havasi ortadi. Bu esa muallimlik mehnatining ham muvaffaqiyatlaridan biridir. Biz o'qituvchilar, V.A.Suxomlinskiyning quyidagi so'zlarini unitmasligimiz kerak: "Mehnatdagi muvaffaqiyat - bu muvaffaqiyat qozongan kishining faxri. O'z mehnatidan faxrlanmaydigan haqiqiy insonning o'zi yo'q", - "O'qishdagi yutuq - bolalarga qiyinchiliklarni yengib o'tadigan energiya, ta'lim olish istagini hosil qiladigan ichki kuchni beradigan yagona manba".

O'qishdagi muvaffaqiyatlar uchun kurashish - bolalarni o'qishga o'rgatish, har birini o'z imkoniyatlariga ishonishga yordam berish, uyushqoqlik, mustaqillik mas'uliyatlilik mehnat intizomini tarbiyalash demakdir.

Darsda barchaning o'quv aktivligini saqlab turish uchun esa o'qituvchi o'z o'quvchilarini yaxshi bilishi, ularga e'tiborli (mehribon) bo'lishi, charchaganini o'z vaqtida payqashi, ish qobiliyatini saqlab qolish uchun diqqatini boshqa narsaga ko'chirishi zarur. Yana bilim olish jarayonida ularga albatta ko'maklashishi lozim: bolalar o'z faoliyatini, o'z o'quv mehnatini o'zlari tartibga solish yo'llarini asta - sekin egallaydigan qilib o'qishga yetakchilik qilishi kerak.

Darsda o'quvchilarning bilish faolligini orttirish uchun ularning o'rganadigan bilish sohasiga qiziqtirish va mustaqilligini rivojlantirish ta'limdagi asosiy muammodir. Bu muammoni amaliy hal etish uchun o'quvchilarga xushmuomila, shirinso'z, mehribon bo'lish va bilishdagi harakatlarini qo'llab-quvvatlash, kerakli ko'nikmalarni shakllantirishga erishish hamda rag'batlantirish usullaridan o'rnida foydalanishi ta'limning samarali o'zlashtirilishini ta'minlaydi. O'qituvchi darsda qator didaktik muammolarni o'z o'rnida, vaqtida bajarishga erishishi ta'limning samarali o'zlashtirishiga amaliy yordam beradi. Masalan, avval o'quvchilarga ilmiy tushuncha, bilimlar berishni amalga oshirish keyinchalik esa shu bilimlarni harakatda, vazifani, topshiriqni, ishni bajarishga o'rgatib borishi va nihoyat hosil bo'lgan bilimlar asosida bajariladigan ishdagi harakatlar sifatini oshirishga intilishi darkor. Shundan keyingina o'quvchilarning bilishga bo'lgan faolligi va mustaqilligitarkib topadi. Natijada o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan intilishi yanada rivojlantiriladi. Shuning uchun o'qituvchi birinchi muammoni to'g'ri hal etish bilan ikkinchi, uchinchi va boshqa muammolarni bosqichma-bosqich amalga oshirib borishi darkor. Bunday vaziyatda o'qituvchi o'quvchining bilim imkoniyatini muammoli ta'lim asosida tashkil etsa, ya'ni: yo'naltirsa, xatolarini ko'rsatsa, to'g'ri izlanish ma'qullasa uning bilishga bo'lgan faolligi va mustaqilligi yanada ortadi. O'quvchi musaqil fikr yuritadi va aniq, to'g'ri xulosaga keladi.

Mustahkamlash uchun savollar.

1. O'quvchilar bilim olishning qanday bosqichlari mavjud va o'qituvchilar nima uchun ularni bilishlari kerak?
2. Ta'limda bilimga qiziqishning o'rni qanday va uni samarali tashkil qilishda qanday muammolar mavjud?
3. Nima uchun o'quvchilar bilish faolligi va mustaqilligi rivojlantiriladi. Uni qanday izohlaysiz?
4. Sizningcha o'quvchilar bilish faolligi va mustaqilligini rivojlantirishda qanday muammolar mavjud hamda ular qanday hal etilishi mumkin?

10-Mavzu: Ta'lim mazmuni

Reja:

1. Ta'lim mazmuni haqida tushuncha va uning ilmiy pedagogik asoslari.
2. Maktabda umumiy, mahnat va kasb ma'lumotlarining o'zaro bog'liqligi va birligi.
3. Maktabning o'quv rejalari va uning ish mazmuni, o'ziga xos xususiyatlari.
4. O'quv dasturi mazmuni. Uning tuzilish prinsiplari va unga qo'yiladigan pedagogik talablar.
5. Darsliklar va ularga qo'yiladigan pedagogik talablar hamda o'quvchilar mustaqil ishlarini tashkil etishdagi o'rni, ahamiyati.

6. Hozirgi zamon darsliklarni va o'quv qo'llanmalarni tayyorlashdagi muammolar.

Tayanch so'z va iboralar: Ta'lim qonuni, milliy dastur, istiqbol, ehtiyoj, fan, texnika, madaniyat, texnologiya, ta'lim mazmuni, ijtimoiy taraqqiyot va h.k. O'quv dastur, ilmiy bilim, ko'nikmalar hajmi, izchillik, bog'liqlik, ketma-ket, konsentrik, (markazlashgan), o'qtirish xati, internet va h.k.

O'zbekiston Respublikasida milliy dasturning maqsadi va vazifalarida:

- kadrlar tayyorlash tizimi va mazmuni mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti istiqbollardan, jamiyat ehtiyojlaridan, fan, madaniyat, texnika va texnologiyaning zamonaviy yutuqlaridan kelib chiqqan holda qayta qurish zarurligi alohida ta'kidlangan. Shunga asoslanib maktab ta'limining mazmuni jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti ehtiyojlaridan, fan, madaniyat, texnika va texnologiyaning talabalardan kelib chiqqan holda tashkil etiladi. Yuqoridagi ijtimoiy taraqqiyot yo'nalishlari shu jamiyat uchun qanday tarbiyalangan mutaxassislariga bo'lgan talablarga asoslanadi. Buni quyidagicha ifodalash mumkin: jamiyatning ijtimoiy rivojlanishi, shu jamiyat a'zolarini tarbiyalashning maqsadini, tarbiyaning maqsadi esa o'z navbatida maktab ta'limning mazmunini belgilashga asos bo'ladi. Buni sodda etib tubandagicha izohlash mumkin:

jamiyatni ijtimoiy rivojlantirish → tarbiyaning maqsad va vazifasini va u o'z navbatida → maktab ta'lim mazmunini belgilashga asos bo'ladi.

Yoki bu tuzilishning aks holda ko'z oldimizga keltirib tasavvur etsak yanada ravshanroq anglaymiz.

maktab va ta'limi (ma'lumot) mazmuni → tarbiyaning maqsadi va vazifasini u o'z navbatida → jamiyatning ijtimoiy rivojlanishini jadallashtiradi, takomillashtiradi.

Maktab ta'limining mazmuni deganda, o'quvchilarning o'qish jarayonida barcha o'rganiladigan fanlardan egallab olishi lozim bo'lgan hamda tizimga solingan bilimlar, ko'nikmalar va dunyoqarashlarning aniq belgilangan doirasi tushuniladi. Bu jarayon maktab o'quv rejasida ko'rsatilgan har bir o'quv dasturida asoslangan barcha o'rganiladigan fanlari asoslari asosida tarkib topadi.

Ta'limning mazmun bir qator ehtiyojlarni hisobga olish bilan belgilanadi:

a) ijtimoiy ishlab chiqarishning eng zarur ehtiyojlari ijtimoiy tuzumning xususiyatlari, yo'nalishlari;

b) davlatning xalq ta'limi va muayyan turdagi o'quv yurti oldiga qo'yadigan maqsad va vazifalari;

c) o'qitish qoidalaridan kelib chiqadigan va o'quvchilarining imkoniyatlarini (yosh imkoniyatlari, rivojlanish darajasi, tarbiyalanganligi va boshqalar) e'tiborga oluvchi didaktik talablar. Maktablarda beriladigan ta'limning mazmuni tarixiy va ijtimoiy xususiyatga egadir. Jamiyat tarixiy taraqqiyotining hamma bosqichlarida maktablarda yoshlarga beriladigan ta'limning mazmuni, hajmi ijtimoiy tuzumning iqtisodiy talab va ehtiyojlari fan va texnika taraqqiyoti darajasi bilan belgilab kelingan. Inqilob to'ntarishgacha bo'lgan davrida O'zbekiston xududida VII -VIII asrlardan beri kelgan eski - "usuli qadmiya", XIX asr oxiri va XX asr boshlarida paydo bo'lgan - "usuli savtiya" maktablari, xad - savod o'rgatadigan diniy maktablar bo'lgan. 1905 yildan so'ng, o'lkaning ba'zi yirik shaharlarida "jadid" maktablari paydo bo'lib unda savdo - sotiq ishlari uchun zarur bo'lgan ayrim fanlar (hisob, tibbiyot, geografiya va boshqa) o'qitilar edi.

Hozirgi bizning maktablarimizda yoshlarga quriq ilmiy bilimlar berilmasdan ularga turmushda zarur bo'lgan xalq hunarmandchiligi tabobat asoslari, iqtisod asoslari, odabnoma "Konstitusion huquq asoslari, kabi fanlari o'qitilishi ma'qul".

Hozirgi bizning maktablarimizda ta'lim mazmuni O'zbekiston respublikasining Ta'lim to'g'risidagi Qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi singari xujjatlarida ko'zda tutilgan maqsad va vazifalar bilan belgilanadi. Bular quyidagilardir:

7- modda. Davlat ta'lim standartlari umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb - hunar va oliy ta'lim mazmuniga hamda sifatiga qo'yiladigan talablarni belgilaydi. Uni bajarish O'zbekiston Respublikasining barcha ta'lim muassasalari uchun majburiydir deb qayd etilgan.

Yuqorida asoslangan talablardan kelib chiqib umumiy o'rta maktablarda o'quvchilarga umumiy ma'lumot amalga oshiriladi. Albatta u mehnat ta'limi, kasb ta'limi bilan uzviy aloqadorlikda olib boriladi. Bu qoida o'quvchilarni ijtimoiy hayotda o'z o'rnini topishga bevosita yordam beradi.

Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi Nizomda Davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash hamda shaxsning ta'lim olish huquqini ro'yobga chiqarish umumiy o'rta ta'limning maqsadi xisoblanadi. Umumiy o'rta ta'lim bilimlar zarur hajmiga asos soladi, o'quvchilarda tashkilotchilik qobiliyatlari va amaliy tajriba ko'nikmalarini rivojlantiradi, kasb yo'nalishini va ta'limning keyingi bosqichini tanlashga ko'maklashadi.

O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlashning Milliy Dasturi 4 Kadrlar tayyorlash tizimi rivojlantirishining asosiy yo'nalishlari 4,3. Ta'lim jarayonini mazmunan isloh qilishda kadrlarni o'qitish va tarbiyalash milliy tiklanish prinsplari va mutaqqillik yutuqlari, xalqning boy milliy, ma'naviy intellektual salohiyati hamda umumbashariy qadriyatlariga tayangan, insonparvarlikka yo'naltirilgan ta'limning mazmuni davlat ta'lim standartlari asosida isloh qilinadi deb takidlanadi.

Yuqoridagi pedagogik g'oyalar turli shakldagi ta'lim muassasalari ta'lim mazmunini belgilashning asosiy yo'nalishlarni belgilab beradi.

O'quv reja

Maktablarning o'quv rejasi davlat - hujjatidir. O'quv rejasi - barcha tipdagi maktablarda amal qilinishi lozim bo'ladigan davlat hujjatidir. Unda sinflar bo'yicha o'rganilishi lozim bo'lgan o'quv fanlari va o'sha fanlar uchun ajratilgan barcha o'quv soatlari miqdori ko'rsatilgan bo'ladi. Maktablarning o'quv rejalari xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlanadi.

O'quv rejasi deb, o'qitiladigan fanlar, o'qitilish uchun ajratilgan o'quv soatlar va o'quv yilining tuzilishini belgilab beruvchi davlat hujjatiga aytiladi. O'quv reja tuzishda quyidagi omillarga asoslanadi:

1. O'quv rejasi o'quv - tarbiya ishining maqsad va vazifalariga asoslanadi. Maqsad - ilmiy bilimlar berish, olgan bilimlarini hayotda qo'llay olishga va mutaxassisliklarni mukammal egallashga o'rgatishdan iboratdir.

2. Maktablarning birligi ya'ni uzluksiz ta'lim qoidalariga asoslanadi. Bular: (quyi ta'lim, boshlang'ich ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus ta'lim, kasb hunar ta'lim, oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'lim, maktabgacha ta'lim va oilada ta'limning o'zaro bog'liqligi) tarzda amalga oshirishni ko'zlaydi.

3. O'quv rejasiga kiritilgan fanlarning hajmi, qaysi sinfda o'qitilishi, ajratilgan soati, bolalarning yosh va bilim saviyasiga qarab belgilanadi. Fanning hajmi, og'ir - yengilligi, didaktik ahamiyati ham e'tiborga olinadi. O'quv rejasiga kiritilgan fanlar, birinchi navbatda, umum insoniy, milliy tarbiyaning maqsadi va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgandir. Unda ta'limning ilmiyligi, g'oyaviyligi, amaliy qimmatini hamda O'zbekiston kelajagiga munosib barkamol insonni tarbiyalab, voyaga yetkazish nazarda tutiladi. Shuning uchun ham unda tabiat va jamiyat haqidagi ilmiy bilimlar, ishlab chiqarish asoslari, san'at va jismoniy tarbiya, sog'lom avlodning ma'naviy qiyofasi asosiy o'rinni egallaydi. O'quv rejasida tabiiy fanlar - tabiiy jo'g'rofiya, biologiya, fizika, astronomiya, ximiya, matematika va informatika markaziy o'rinni egallaydi. Ijtimoiy fanlar - tarix, til haqidagi ilmiy bilimlar - ona tili, xorijiy tillari, badiiy va san'at asoslari - adabiyot, tas'viriy san'at, musiqa va ashulla; jismoniy tarbiya asoslari bilan bir qatorda mehnat ta'limni o'qitish uchun soatlar ajratiladi. Bulardan tashqari, o'quv rejasida ayrim tabiiy fanlar, ayniqsa matematika, informatika, fizika fanlari, ayrim gumanitar fanlar bo'yicha ham o'quvchilarning qiziqishlarini qoniqtirishi, qobiliyatlarini rivojlantirish maqsadida o'tkaziladigan fakultativ mashg'ulotlar ko'rsatilgan bo'ladi

O'quv rejasi bazi bir maxsus o'quv maktablarida o'ziga xos ixtisoslikni mukammal o'rgatishga yo'naltirilgan fanlarning xususiyatlaridan kelib chiqib, ajratilgan soatlarning faqlanishi bilan ajralib turadi. O'quv rejasida amaliy mashg'ulotlar, ishlab chiqarish amaliyoti va boshqa amaliy faoliyatga tayyorlashga yo'naltirilgan o'quv - tarbiyaviy ishlar o'z aksini topadi. O'quv rejasi o'quv yilini choraklarga bo'ladi va ular orasidagi ta'til muddatlarini belgilovchi hujjatdir.

O'quv dasturi

Dasturda o'quv yili davomida har bir sinfda alohida fanlar bo'yicha o'quvchilarga beriladigan ilmiy bilim, ko'nikma va malakalarning hajmi belgilab beriladi. Dasturda har bir fanning mazmuni izchillik bilan yoritiladi va ma'lum mavzular orqali ko'rsatiladi.

O'quv dastur quyidagi bir qator qoidalarga amal qilgan holda tuziladi.

1. Dasturning qat'iyligi. Jamiyat taraqqiyotini ilmiy asoslab beradigan ya'ni fan, texnika, ishlab chiqarish hamda ijtimoiy munosabatlar sohasida erishgan darajani aks ettirgan, uzoq vaqtga mo'ljallangan darsliklar yaratishni nazarda tutadi.

2. O'quv dasturida ilmiylik.

3. O'quv materiallari mazmunini to'g'ri tanlashda unda isbot, mantiqiy umumlashmaga alohida e'tibor beriladi.

4. Nazariyaning amaliyoti bilan birligi qoidasi.

5. Dastur ikki usul bilan, ketma - ket (muntazam) konsentrik (markazlashgan) tarzda joylashtirilishi mumkin.

Markazlashtirilganda o'quv materiali o'qitishning keyingi bosqichida murakkablashgan ko'rinishda takrorlanadi.

Dastur uch bo'limda iborat:

1. Uqtirish xati. Yo'l - yo'riqlar.

2. O'quv materiallarining mazmuni.

3. Asosiy va qo'shimcha ravshanda o'rganiladigan adabiyotlar ro'yxati.

Darslik

Darslik o'quv jarayonining zarur qismidir. U o'qitishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

Darslik - o'quvchilarning ikkinchi "muallimi". Chunki u, avvalo, o'quvchi uchun zarar qo'llanmadir.

Har bir o'quv fanining mazmuni darslikda batafsil yoritiladi. Darslik tegishli fanga oid ilmiy bilim asoslarini dasturga va didaktika talabalariga muvofiq ravishda bayon qiluvchi kitobdir.

Darsliklar bilan bir qatorda, ayrim o'quv fanlari yuzasidan o'quv qo'llanmalari ham tuziladi. Masalalar va mashqlar to'plami, xrestomatiyalar, atlaslar, lug'at kitoblari va h.k.

O'quvchilar darslik va o'quv qo'llanmalari bilan ham darsda, ham uy sharoitlarida mustaqil ish olib boradilar. U bilan ishlash o'quvchilarning aqliy tarbiyasiga, ularda ilmiy dunyoqarashning, axloq - odobning shakillanishiga, tafakkuri va nutqining, ishdagi mustaqilligining rivojlanishiga yordam beradi.

Darslikka quyidagi pedagogik talablar qo'yiladi:

1. Darslik ilmiy bilimlar tizimi va uning mazmuni, hajmi dastur talablariga va shu sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga mos kelishi.

2. Darslikda ilmiy bilimlarning nazariy asoslari va g'oyaviy yo'nalish tizimi izchil bo'lishi, dalillarning ishonchli bo'lishi, ular to'g'ri tahlil etilishi, aniq ta'rif etilishi, tegishli xulosalar chiqarilishi va shu orqali o'quvchilarda ilmiy dunyoarash va insoniy fazilatlar tarbiyalanadi.

3. Nazariy bilimlar ishlab chiqarish amaliyoti bilan bog'langan bo'lishi.

4. Darslikda bayon qilinayotgan materialning harakteriga bog'liq holda tegishli qoida va ta'riflar berilishi, dalillar keltirilishi, yaxshi bezatilgan bo'lishi, ba'zi materiallar rasm, sxema, diagramma va boshqa illyustrasiyalar bilan boyitilishi talab etiladi.

5. Darslik o'quvchilar tushunishi oson bo'lgan jonli tilda yozilishi va fikrlar aniq va qisqa bo'lishi kerak.

6. Darslikning tashqi ko'rinishi, bezagi o'sha sinf o'quvchilari estetik didlariga mos kelishi lozim.

Darsliklar bilan bir qatorda maktab ta'limi jarayonida o'quvchilar o'quv materiali ustida tizimli, uzluksiz, maqsadli ishlashlari hamda o'zlarida ilmiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda quyidagi kitob va qo'llanmalardan ham foydalanadi. Bular: badiiy, ilmiy, ijtimoiy siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ilmiy - ommabop adabiyotlar, lug'atlar, atlaslar va kartalar, masala va mashqlar to'plami xrestomatiyalar, kundalik axborot, ensinlopediya, kinofilmlar hamda internet axborotlari va h.k.

Darsliklar va o'quv qo'llanmalar

Maxsus ravshanda o'quvchilar uchun yozilgan kitob darslik deb ataladi. Unda o'quv dasturining hamma materiali batafsil va izchillik bilan ochib beriladi.

Boshqa kitoblarga qaraganda darslikka oshirilgan talabalar qo'yiladi. Darslikdagi fikrlar lo'nda qilib ifodalanishi, material esa tushunish uchun oson shaklda bayon qilinishi kerak. Darslik har doim yaxshi qog'ozda bosiladi, uning shrifti yetarlicha katta, bosmasi aniq bo'lishi lozim. Quyi sinflarga mo'ljallangan darsliklarda rangli illyustrasiyalardan foydalaniladi. Eslab qolishi talab etiladigan asosiy o'rinlar va qoidalar qalin shrift bilan ajratiladi yoki ramka ichiga olinadi. Har bir mavzu va bobning oxirida takrorlash uchun savollari beriladi.

Darsliklar o'quv materialini tezroq, to'laroq va chuqurroq egallab olishga yordam beruvchi o'quv qo'llanmalari bilan to'ldiriladi.

Yo'nalishi va hal qilinadigan vazifalarga ko'ra o'quv qo'llanmalarni quyidagilarga bo'lish mumkin.

- o'quv materialini chuqurlashtiruvchi va uning eslab qolishiga yordam beruvchi qo'llanmalar (xrestomatiyalar, mashqlar to'plami, ma'lum predmet bo'yicha o'qish kitobi, kontur kartalar);

- o'rganilgan masalalarni illyustrasiyalovchi va bu bilan ancha aniq tasavvur hosil qilishga yordam beruvchi qo'llanmalar: (mulyajlar, rasmlar, plakatlar, diogrammlar, atlaslar),

- ko'nikma va malakalarni hosil qilishga yordam beruvchi ko'lanmalar (Bosma asosdagi daftarlar, topshiriqlar kartochkasi);

- ma'noni tushunishni yengillashtiruvchi qo'llanmalar (lug'atlar);

- ko'p maqsadda ishlatuvchi qo'llanmalar: kinofilmlar, ensiklopediyalar va h.k.

Hozirgi davrda umumiy o'rta ta'lim, akademik lisey, kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun darsliklar tayyorlashda anchagina muammolar mavjud. Bu muammolar O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi» hamda uzluksiz ta'lim dasturi mazmuni tizimi uchun o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi talablaridan kelib chiqib hal etishni taqozo etadi. Davlat ta'lim standartlari asosida ilmiy, o'quv darsliklar, o'quv qo'llanmalar hamda zamonaviy elektron darsliklar, masofaviy o'qitish, internet tizimi bilan bog'liq axborot texnologiyalarini yaratish, tayyorlash kabi pedagogik muammolar amalga oshirilishi darkor. Darsliklar yaratishda mualliflararo raqobat sog'lom muhitni yuzaga keltirish ularning sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Ta'limning o'quv moddiy, nashriyot bazasini rivojlantirishda muammolar hal etilsa, darsliklarning barqaror tizimi yaratiladi. Oqibatda barcha tipdagi ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchilarning bilim darajalarini takomillashtirib borishga erishiladi.

Elektron darsliklar.

Xozirgi kunda jaxon ta'lim xizmatlari axborot-komunikasiyalar texnologiyalariga tayangan xolda yo'lga qo'yilmoqda.

ELEKTRON DARSLIKLARNI loyixalash, ishlab chiqarish o'quv jarayonida keng foydalanish haqiqatdan ham dolzarb masalaga aylanmoqda. O'qkv jarayonida qo'llanadigan elektron darsliklarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- matnni elektron versiyasi;
- kitobning giper matnli elektron versiyasi;
- grafik, jadval, rasmlar va giper matnlar mavjud darslik;
- animasiya, ovoz, jadval, rasm, gipermatnli va test tizimlari mavjud darsliklar.

Elektron darslikning matn usulida o'quv materiali gipermatn ko'rinishida taqdim etilib, unda grafik, chizma, diagramma, fotografiya, animasiya va video qo'llaniladi.

Elektron darslik materiali o'quvchiga diktor ovozi bilan yetkazib, slayd-shou ko'rinishdagi material bilan beriladi. Audio va videoaxborotlarning o'zaro birgalikda qo'llanishi o'qitish samaradorligini keskin yuksaltiradi.

Elektron darslik o'quvchini bilim olishini vaqt bo'yicha chegaralamaydi. Shuning uchun ham o'quv materialini o'zlashtirish vaqti o'quvchining xoxishiga ko'ra qisqarishi yoki uzayishi mumkin.

Pedagogik mashq

Maktab tajribasidagi darsning ba'zi jihatlarini baholang.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'qish darsida «Bog'» mavzusini o'rganishni quyidagi tarzda tashkil qildi. Bog'ning tasviri tushirilgan rangli rasmni sinf doskasiga osib qo'ydi. O'quvchilar mana bu rasmda bog' va unda bajariladigan ishlar tasvirlangan. «Bog'» matnini tushuntirishni o'quvchilarga «Bog'» o'z o'zicha bog' bo'ladimi? tarzda muammoli savol bilan murojaat qildi. Va o'quvchilarga bog'dagi mevali, mevasiz daraxtlar parvarish qilinayotganligi, mevalar: olma, uzum, nok, gilos, shaftoli, behi kabilar pishib yetilganligi, ularni terib olishdan odamlarning bajarayotgan yumushlari va kasblari haqida atroflicha hikoya qilib, tushuntirdi. Bog' bo'lish uchun kishilar albatta qattiq mehnat qilishi darkorligiga o'qituvchilar diqqatini qaratdi. Rasmdagi tasvirlarga tayanib o'qituvchilarga bilishga dori savollar asosida javob olishga harakat qildi. Umuman o'qituvchi dars mazmunini o'qituvchilarga ilmiy umumiy ma'lumot, mehnat va kasb ta'limlarini uzviy bog'lab o'rgatishga intildi. Natijada o'quvchilarda mavzu haqida umumiy ma'lumot, mehnat va kasb haqida ilk tasavvurlarini shakllantirishga erishdi.

Vaziyatni tahlil qiling.

1. O'qituvchi darsdan ta'limning qaysi yo'nalishlari haqida ma'lumot berdi?
2. Nima uchun o'qituvchi darsda o'quvchilarga umumiy ma'lumot, mehnat va kasb ta'limini uzviy bog'lab o'rgatishga harakat qildi?
3. Siz «Bog'» mavzusini o'rganishda ta'lim mazmunini tarbiyaning maqsadi hamda jamiyatning ijtimoiy rivojlanishi bilan qay tarzda bog'lab o'quvchilarga tushuntirardingiz?
4. Sizningcha bog' mavzusi mazmunini qanday tashkil etsa darsning samaradorligi yanada ortadi?

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Maktab ta'lim mazmuni nima va u qanday asoslarga ko'ra belgilanadi hamda amaliyotga joriy qilishda qanaqa muammolar mavjud?
2. Nima uchun umumiy, mehnat va kasb ta'limlari o'zaro bog'liq olib boriladi hamda ularning aloqalarini yaxshilash sohasida qanday muammolarni hal etish darkor?
3. Maktabning o'quv rejasi nima va uning mazmunini qanday tushunasiz?
4. O'qituvchilarning o'quv rejani o'zlashtirishida qanday muammolar mavjud va ular qanday hal etilishi mumkin?
5. Maktabning o'quv dasturini qanday tushunasiz?
6. Dastur tuzishda qanday qoidalarga amal qilinadi?

Reja:

1. Ta'lim qoidalari, qonuniyatlari haqida tushuncha va ularning pedagogik asoslari. Nima uchun o'qituvchi ta'lim qoidalarini bilishi kerak.
2. Ta'limning ilmiylik, izchillik, ongli, faol, mustaqillik, ta'lim - tarbiya, hamda nazariyaning amaliyot bilan birligi qoidalarini tavsiflash.
3. Ta'limning ko'rsatmali qoidasi.
4. Ta'limning tushunarli, puxta va mustahkam o'zlashtirish qoidasi.
5. Ta'limda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish va boshqa qoidalari.

Tayanch so'z va iboralar: qoida, qonun, o'qish, o'qitish faoliyati, tarbiya, ta'lim maqsadi, vazifasi, tabiat, jamiyat, inson tafakkuri, zo'rlab o'qitish va h.k. Ko'rsatmali, tushunarli, puhta, mustahkam, yosh. individual, xususiyat, klassik, didaktik qoidalar, quruq yodlash, kundalik, maxsus takrorlash va h.k.

Ta'lim qoidalari - o'qituvchining darsdagi faoliyatini va o'quvchilar tomonidan ilmiy bilimlarning o'zlashtirishini, tegishli ko'nikma va malakalar, dunyoqarash, mafkura hosil qilishning asosiy qonun va yo'l - yo'riqlarini o'z ichiga oladi. Ta'lim qoidalari o'qitishning, o'rgatishning eng muhim masalalarini nazariy jihatdan hal qilishning asosiy qonuniyatlaridir. Dars jarayonida o'quvchilarning bilish ehtiyoji va sharoitlar o'quv jarayonining xarakterini, maqsadi, vazifalari, mazmuni, shakllari, usullari va vositalarini belgilab beradi. O'qituvchi ta'lim jarayonining qoidalari, qonuniyatlarini qancha ilmiy asosda bilsa, uning samarasi shuncha yuqori bo'ladi. Ta'lim qoidalarini ham nazariy bilish, hamda amalda qo'llay bilish juda muhim. Shuning uchun o'qituvchi ta'lim qoidalarini bilishi shart. Chunki, o'qituvchi ta'lim qoidalarini bilmasdan turib ta'limning maqsad va vazifalarini amalga oshira olmaydi.

Ta'lim qoidalari deb barkamol inson ta'lim - tarbiyasiinning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan o'qish va o'qitish jarayonining umumiy yo'nalishi, o'quvchilar tomonidan ilmiy bilimlar, ko'nikmalar hosil qilishning asosiy qonun va qoidalarining yig'indisiga aytiladi. Sodda etib aytganda ta'limning samarali natijalarini ta'minlaydigan qoidalar majmuini tushunamiz. Pedagogika fanida olimlar, buyuk pedagoglar tomonidan asoslangan va yaratilgan pedagogik adabiyotlarda didaktik qoidalar turlicha guruhlanmoqda. Ana shularga asoslanib ta'lim qoidalarini ko'rsatib o'tish mumkin.

1. Ta'limning ilmiy, izchil va muntazam bo'lishi.
2. Ta'limning ongli, faollik va mustaqillik.
3. Ta'limda nazariyaning amaliyot bilan birligi.
4. Ta'lim va tarbiyaning birligi.
5. Ta'limda ko'rsatmalilik.
6. Ta'limni tushunarli, puxta va mustahkam o'zlashtirish.
7. Ta'limda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish hamda ta'limning mos bo'lish va hokazo qoidalari mavjud. Ularning har biriga alohida to'xtalamiz.

Ta'limda onglilik, faollik va mustaqillik qoidasi.

Maktab ta'limi tizimida onglilik, faollik, mustaqillik qoidalari muhim ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati ko'p jihatdan sinf o'quvchilarning faolligiga bog'liq.

“Tarbiyachi shuni unitmasligi kerakki, o'quvchilarini qiziqtirmasdan, ularni quriq majburiyat va zo'rlash yo'li bilangina o'qitishdan hеч qanday natija chiqmaydi qoidasi ilgari suringan. Biroq bu o'rinda o'quvchilar faoliyatini o'qituvchi tomonidan bayon qilinayotgan tayyor va yaxlit o'quv materialini faolsiz tinglovchi harakterdagi faoliyat deb tushunish yarmaydi. Ta'limda o'quvchilarning tafakkurini aktivlashtirish ularning mustaqilligini taraqqiy ettirishga yordam beradi, mustaqil ishlarining to'g'ri yo'lga qo'yilishi esa ularning fikr qilish faoliyatlarini o'stiradi va takomillashtiradi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar faolligi, dastavval ularning aktiv faoliyati - tafakkur qilish faoliyatidir.

Materiallarning o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi ularning fikr qilish faoliyatiga ta'sir qilish jarayonida yuzaga keladi. Shunga asosan ta'limni ongli o'zlashtirish prinsipi bir tomondan o'quvchilarning mustaqil, aktiv fikr qilishlarini nazarda tutsa, ikkinchi tomondan ularning mustaqillik va faolligini takomillashtirib borishni o'z ichiga oladi. O'quvchilar faolligi ta'lim jarayonidagi emas, balki o'zlashtirilgan ilmiy bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalarni hayotga qo'llay olish faoliyatini ham o'z ichiga oladi. Tafakkur qilish fikrlash operatsiyalarida, ya'ni taqqoslash, analiz, sintez qilish, abstraksiya va umumlashtirishda ko'rinadi. Ongli o'zlashtirish prinsipi, ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil olib boradigan ishlari bilan bevosita bog'liqdir. O'qish jarayonida mustaqil ishlar: kitob, gazeta, jurnal materiallari, spavochniklar, tablisalar, kartalar ustida ishlash, tabiiy fanlar ya'ni matematika, fizika, biologiya bo'yicha mustaqil amaliy ishlar va laboratoriya mashg'ulotlari o'tkazish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'limning ilmiy, tizimli va izchil bo'lish qoidasi.

Maktabda o'quvchilarga beriladigan bilimlar, hozirgi zamon bilimlar darajasida bo'lishi, o'quvchilarga ularni ma'lum tizimda berishni talab qiladi. A.R.Beruniy Bilish cheksiz, uzluksiz davom etadigan jarayon, ta'lim jarayonida o'quvchidarga muayyan ilmiy bilimlar berish, ularni yangi - yangi bilimlar olishga undosh kerak deb xisoblagan.

A.N.Farobiy "Inson hayvonlardan aqli bilan ajralib turadi. Inson aqli bilan atrofni o'rab turgan dunyoni anglaydi, buyum va hodisalarga ilmiy baho beradi", - degan.

"Dunyoda ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lmag'ay"- degan Imom Al Buxoriy

Maktab ta'lim - tarbiya jarayonining hamma zvenosida izchillik katta ahamiyatga egadir. Kundalik ta'lim jarayoni ham, sinf va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar ham izchillaik prinsipiga amal qilingan taqdirdagina, kutilgan natijani berishi mumkin.

Maktab o'quv fanlari tizimi, bir qancha didaktik qoidalarga asoslanadi. Bu didaktika qoidalarda, birinchidan, umumiy ta'lim maktablarida o'qitilayotgan fanlarni ma'lum fan tizimi bilan o'zaro mustahkam, ilmiy bog'liq. Ikkinchidan fanlar asosida o'quvchilarning bilish qobiliyatlari hamda ijodiy qobiliyatlarini taraqqiy ettirish nazarda tutiladi. Shunga ko'ra tizimlilik qoidasi o'rganilgan fan asoslari va o'rganilayotgan fan asoslari bilan egallagan ko'nikma va malakalar bir - birlarining davomi bo'lmog'i kerak. Bu bog'lanish predmetlar o'rtasida ham tizimlilikning bo'lishini talab qiladi.

Ta'limda nazariyaning amaliyot bilan birligi qoidasi.

Bu qoida ta'limning ilmiylik qoidasi bilan mustahkam bog'langandir.

Ishga yarab qolsa ilming bir muddat,

Yana oshirmoqqa aylagil shiddat, - degan M.Ulug'bek.

O'quvchilar bilim bilan qurollanar ekan, ilmning amaliy ehtiyoj tufayli bo'lganini, ishlab chiqaruvchi kuchlarining qanday taraqqiy etganini, texnika va iqtisod sohasidagi yangiliklar, ilmning borgan sari rivojlantira borishni, ilm esa o'z navbatida hayotni yaxshilashga yordam berishini biladilar. Ilmning rivojlanishida tajribaning roli kattadir. Ilmiy nazariyalarning haqqoniyliги amaliyotda sanaladi: uni tajriba yo tasdiqlaydi yo inkor qiladi. Mana bu nazariya bilan tajriba o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'quvchilar ilm asoslarini o'rganish jarayonida fahmlab olishlari lozim. Ulug'lik gapda emas boshdan - oyoq, yarti ish ham yuzta gapdan yaxshiroq degan Abdulqosim Firdavsiy.

O'quvchilar tomonidan matematika, fizika, biologiya, ximiya, astromiya va boshqa tabiiy fanlardan o'zlashtirilgan nazariy bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar o'quv - tajriba kabineti va laboratoriyalari, tajriba yer uchastkalari va ishlab chiqarish mehnati jarayonida qo'llaniladi.

Sa'diy Sheroziyning fikricha:" Ikki toifa odam behuda ishlab, behuda harakat qilgan bo'ladi: biri mulk yig'ib foydalanmagan va ikkinchisi esa ilm olib, amal qilmagan odam.

Harchand o'qibsan, bilimdonsan,

Agar amal qilmasang, nodonsan.

Ta'lim va tarbiyaning birligi qoidasi.

“Ta’lim bilan tarbiya bir - biri bilan bog’liq bir butun jarayon ekanligini ta’kidlaydi, A.Avloniy. U yana dars va tarbiya orasida bir oz farq bo’lsa ham, ikkisi bir - biridan ayrilmaydurgan, birining vujudi biriga bog’langan jon ila tan kabidir”.

Maktabda o’quvchi yolg’iz bilim, ko’nikma va malakalarni egallabgina qolmaydi, balki har jihatdan mukammal tarbiyalanadi. Maktab o’quv fanlarining har bir mavzu va temachalar ham shubhasiz tarbiyalovchi harakterga ega. Shunga ko’ra, maktab ta’limi umuman har qaysi dars jarayoni alohida ikki muhim vazifani:

1. Ta’lim jarayonida o’quvchilarni yangi - yangi ilmiy bilimlar bilan qurollanadi.

2. O’zlashtirilgan ilmiy bilimlar asosida o’quvchilarda dunyoqarash va ma’naviy - axloqiy tirbiya tarkib topishini o’z ichiga oladi.

Ta’lim va tarbiyaning birligi: a) o’zlashtirilayotgan ilmiy bilimlar orqali o’quvchilarda ilmiy materialistik asosda dunyoqarash tarkib toptirish;

b) ta’limda o’quvchilarga muayyan ma’naviy - axloqiy sifat normallarini singdirish;

c) o’quvchilarning aqliy kamoloti hamda bilish qobiliyatlarini yanada rivojlantirib borishni nazarda tutadi.

O’quvchilarda ilmiy dunyoqarash tarkib toptirish murakkab va ko’p qirrali jarayonidir. Maktab ta’limida tabiiy fanlarni - matematika, fizika, ximiya, biologiya va astronomiya kabi fanlarni o’zlashtirish orqali dialektik materializm asosida dunyoqarashlar tarkib topadi.

Ta’limning ko’rsatmalilik qoidasi

“Xotirada dalili bor hamma narsalarni yaxshiroq, tezroq va o’ngay eslab qoladi” degan A.R.Beruniy.

“Birdaniga ko’p sezgilar yordamida idrok etish mumkin bo’lgan narsalarni iloji boricha bir necha sezgilar ishtirokida idrok etish lozim”, deb ko’rsatgan Ya.A. Komenskiy. Mashhur pedagog K.D.Ushinskiyning quyidagi fikri ta’limda qimmatlidir. “Siz bolaga qandaydir bir nechta noma’lum so’zni o’rgating, u bu so’zlarni bilib olguncha uzoq vaqt ketadi va behuda bosh qotiradi, lekin suratlar vositasida o’rgatilganda, yigirma so’zni o’quvchi hash-pash deguncha o’rganib oladi”.

Ko’rsatmalilik qoidasi ta’limning yetakchi qonun - qoidalarini ham amalga oshirishda juda muhim didaktik masalalarni o’z ichiga oladi, ayniqsa:

1. Bayon qilayotgan temaning harakteriga mos keladigan ko’rsatma materiallardan to’g’ri foydalanish.

2. Ta’limda qo’llanilayotgan ko’rsatma materiallar o’quvchilarning yaqqol va kokret obrazli idrok qilishini ta’minlashi.

3. Ko’rsatma materiallar orqali o’quvchilar obyektiv borliqdagi narsa, xodisa va voqyealar bilan, ularning xususiyati, belgilari va bir - biri bilan bog’lanish vositalari bilan tanishadilar.

4. Ko’rsatma materiallarining ko’rsatmali bo’lishi ilmiy bilimlarni mustahkamlashini ta’minlab qolmay, o’quvchilar diqqatining barqarorligini oshiradi, ijodiy tashabbuslarining rivojlanishiga yordam beradi.

Ko’rsatma qurollar o’tilayotgan mavzuning hajmi, harakteri, mazmuni va sinf o’quvchilarining saviyasiga qarab xilma - xil bo’lishi mumkin. Maktabda qo’llaniladigan ko’rsatma materiallarni ikki guruhga ajratish mumkin.

1. Buyum va narsalarni aslicha tabiiy holicha ko’rsatuvchi materiallar: o’simliklar, hayvonlar, gerbariyalar.

2. Tasviriy ko’rgazma qurollar: rasm, surat, fotosurat, kinofilm, diafilm.

a) Simvolik tasvirlanishni ko’rsatuvchi materiallar: geografiya va tarix qartalari.

b) Sxematik materiallar: sxema, tablisa, diagramma.

O’qituvchining ta’limni muammoli tashkil etishda ko’rsatmalarining o’rni va amaliy ahamiyati beqiyosdir. Ammo ba’zi o’qituvchilar ta’limda ko’rsatmalilikdan foydalanishda nuqsonlarga yo’l qo’yishadi. Masalan, tayyorlangan ko’rsatmali qurollardan aniq ta’limiy maqsadni nazarda tutmaydi. Yoki ko’rsatiladigan rasm sxema va boshqa tasviriy materiallar kichkina barcha o’quvchilar yaxshi ko’rib idrok qila olishmaydi. Shuning uchun ko’rsatmali

materiallar chiroyli, chizmalari aniq va o'quvchilarning bilish qobiliyatlarini rivojlantirishga hamda ta'limni muammoli o'zlashtirishga amaliy yordam bermog'i darkor. Darsda ta'limning ko'rsatmali tashkil etilishi o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilayotgan materiallarning qiziqarli, tez va ongli o'zlashtirishga hamda mustaqilligini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

6. Bilimni puxta va mustahkam o'zlashtirish qoidasi.

A.R.Beruniy o'qitish jarayonida bolalarga tushunarli bo'lmagan so'zlarni quruq yodlashga asoslangan ta'limni qattiq qoralaydi.

Puxta o'zlashtirishning harakterli belgisi bilimni mustahkam esga (xotirada) saqlab qolinishdadir. Puxta o'zlashtirish uchun qaytarish (takrorlash) va mashq g'oyat katta ahamiyatga ega. Qaytarishda faqat ilgari o'zlashtirilgan materiallarga esga tushurilmay, o'zlashtirgan bilimlarning noaniq, tumanli bo'lib qolgan tomonlari oydinlashadi va to'ldiriladi. O'tilgan materialni qaytarish-xotirada qayta tiklash bir necha yo'l bilan olib boriladi. Qaytarishning ahamiyati haqida A.R.Beruniy "Bilim takrorlash va qaytarish mevasidir".

Qaytarish turlari darsning qaysi bosqichida qo'llanishi mumkinligi va o'tilayotgan mavzuning harakteriga bog'liqdir.

O'tilgan mavzularni asosiy va markaziy masalalar yuzasidan qaytarishning ahamiyati katta. Odatda bunday takrorlashlar bir qancha mayda temachalarni o'tib bo'lgach, temachalar o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash, umumlashtirish maqsadida qaytariladi.

Kudalik takrorlash. Har kuni har bir dars yuzasidan olib boriladigan takrorlashdir.

Takrorlashning ikkinchi turi maxsus takrorlashdir. Odatda bunday takrorlash katta temalarni o'tib bo'lgach, shuningdek, ma'lum bir chorak ichida o'tilgan materiallar yuzasidan olib boriladi. Maxsus takrorlashning keng tarqalgan turi o'quv yili oxirida alohida ajratilgan soatlarda o'tkaziladi.

7. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini xisobga olish va tushunarli qilib o'qitish qoidasi.

Ta'lim jarayonida har bir sinf o'quvchilariga xos umumiy xususiyatlarni ham shu sinfdagi har qaysi o'quvchining individual xususiyatini xisobga olgan holda ish ko'rish muhim didaktik ahamiyatga egadir. Ibn Sino, Beruniy o'qitish jarayonida bo'lgan tushunarli bo'lmagan so'zlarni quruq yodlashga asoslangan ta'limni qattiq qoralaydi. Beruniy yozadi: "Tushunish yodlashdan yaxshiroq va afzaldir". Beruniy pedagogik g'oyalaridan eng muhimi bilimni puxta va mustahkam egallash zarurligidir. "Bilimning shunday bo'lishi kerakki, u yalang'ochligingda ham o'zingda qolsin, bilimningni hammomdagi qo'llik ham yuvolmasin". Bilimlarning o'quvchilarga tushunarli bo'lishi ta'limda samarador bo'lish uchun Beruniy quyidagilarga amal qilishni tavsiya etadi:

- sezgi organlarning ma'lumotlariga ko'ra... bilishni davom ettirish;
- fanni o'rganayotganda fikrlash, xotiralab esga olish zarur;
- o'rganayotgan ilmlarni to'la bilib olish uchun, o'sha ilmni tashkil etib turgan elementlarini puxta o'rganib chiqish;
- bilishda oddiydan murakkabga, ma'lumdan noma'lumga, yaqindan uzoqqa, osondan qiyinga, dalillardan xulosalarga qarab borish;
- uzoq o'tmishga oid bilimlarni o'rganishda shu ilm, fan tarixini o'rganish;
- hodisalarni, fan asoslarini bir-birlariga taqqoslashtirib, solishtirib har tomonlama chog'ishtirib o'rganish va h.k.

O'quvchilarga ta'lim berishda bayon qilinayotgan bilim bolalarga tushunarli bo'lish kerak. Shu bilimlarning tushunarli bo'lishi uchun ularning yosh va individual xususiyatlari hisobga olinadi. Ana shuning uchun ham yangi bilimlarni bayon qilish, o'tilgan materialni mustahkamlash, uyga vazifa toptirish ham, mustaqil ish va qo'shimcha mashg'ulotlar o'tkazish paytida bolalarning yosh va individual xususiyatlarga amal qilinadi.

O'qitishning bolalarga tushunarli bo'lishi qoidasida ta'limning ikki tomoniga e'tibor beriladi.

1. O'quv materiallarining harakteri-mazmuni va hajmi shu sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga mos bo'lishi.

2. Sinf uchun belgilangan bilim hajmi shu sinf o'quvchilarining saviyalariga mos bo'lishi.

Darsda berilayotgan bilimlarning bolalar tomonidan puxta o'qib olinishga erishish uchun mustahkam rejaga amal qilinishi, mazmuni va hajmi to'g'ri belgilangan bo'lishi, materiallardan lo'nda xulosalar chiqarishi materiallarning ishonchli bo'lishi uchun fakt, misol, dalillar keltirish – ko'rsatmali qurollardan foydalanish, nutqning ravon va tushunarli bo'lishi, materiallarning turmush bilan, o'quvchilarning shaxsiy tajribalari bilan bog'lab olib borish talab qilinadi.

Ta'limni tushunarli bo'lish qoidasi o'quv ishlarini osonlashtirib, soddalashtirib yuborishni rad etadi.

Mashhur pedagog Burxoniddin Zarnudjiy "O'quvchiga ta'lim yo'lida qo'llanma" asarida "Har biringiz muruvvatni egallashga hayrixohlik bilan intiling, biroq bulardan eng dolzarbi, bu - kishilarda bilimlarni takrorlashdir. Sen bilimlarni faqat mana shu olti holatda, o'zlashtirishining zarur bo'ladi". Bular: aql - farosatlilik, kuchli istak, chidamlilik, ozgina yeyimlik va ichimlik, o'qituvchi ta'limi va bilim olish uchun yetarli vaqt.

Klassik pedagogik namoyondalar ta'limning o'quvchilarga mos bo'lishi yuzasidan bir qator qoidalarni ishlab chiqqanlar. Ular "didaktik qoidalar" deb yuritiladi:

1. Osondan qiyinga qarab borish.
2. Ma'lumdan noma'lumga borish.
3. Soddadan murakkabga borish.
4. Yaqindan uzoqqa qarab borish.

Ya.A.Komenskiy mazkur qoidaga ta'raf berib bunday deb yozgan edi: "O'quv materiallarini shunday taqsimlab chiqish lozimki, avval bola juda yaqin va aniq narsalarni, so'ngra uncha uzoq bo'lmagan narsalarni, keyin uzoqroq va nihoyat, eng uzoq narsalarni bilib olsin".

Pedagogik mashq

Maktab tarbiyasida darsning ba'zi jihatlarini baholang.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchilarda matematika fanidan ilk ma'lumotni quyidagi mazmunda amalga oshirdi. Aziz o'quvchilar biz nima uchun matematikani o'rganamiz? Matematikasiz hayotni tasavvur qilish mumkinmi? Matematika bizning hayotimizda qo'llanadimi? kabi savollar bilan o'quvchilarga murojaat qildi. O'qituvchi matematika darsida matematika fani haqida o'quvchilardan ilk matematik tasavvur, tushuncha va bilimlarni tarkib toptirdi. Masalan, matematika fani 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10 shakldagi sonlarsiz o'rganib bo'lmaydi. O'qituvchi kirish suhbatida shu sonlarning nomini, aytilishi, shaklini bilmay va yozishda qo'llanmasdan hamda amaliy hayotga tadbiiq qilmay turib inson hayotini qurish mumkin emasligiga kichik o'quvchilarni ishontirdi. Shuning uchun biz o'quvchilar hozirdanoq matematik sonlarning aytilishi, yozilish shakli va ularning bir-biri bilan qo'shilishi hamda hosil bo'ladigan sonlarni ilmiy bilishimiz shart. Chunki har birimiz bajaradigan ishimizning natijalarini sonlar vositasida hisoblab aniqlaymiz. Shuning uchun matematik sonlarni ongli, mustaqil ravishda o'zlashtirishimiz darkor. Buning uchun matematik sonlarni uzluksiz, izchil, tizimli, ketma-ket o'rganishimiz kerak. Agar matematik sonlarni mustaqil o'rganmasak o'zimiz bajargan ishlarning foydali bo'lganligini aniqlay olmaymiz. Ya'ni, o'z ishimizni, hayotimizni reja asosida qura olmaymiz. Sonlarni ilmiy bilish, ularni to'g'ri aytish, yozish va hisoblashni bilishni hayotning o'zi toqazo etadi. Biz sonlar bilan muomila qilish ko'nikmasiga ega bo'lishimiz kerak. Misol uchun vaqt qancha bo'lganligini, ishni qancha vaqtda bajarish kabilarini bilishimiz kerak va h.k.

Vaziyati tahlil qiling:

1. Siz o'qituvchining o'quvchilarda ilk matematik tasavvur, tushuncha, bilimlarini tarkib toptirishda ta'lim qoidalariga amal qilishini qanday izohlaysiz?

2. O'qituvchi o'quvchilardan ilk matematik tasavvur, tushuncha va bilimlarni tarkib toptirishda yana qaysi ta'lim qoidalariga asoslanib ishlashi kerak?

3. Sizningcha bu muammoni yana qanday usullar bilan hal etsa ta'lim yanada samarali bo'ladi?

Pedagogik mashq

Bog'chadagi katta guruhda shug'ullanayotgan tayyorlov sinfidagi darsning bir qismi bilan tanishish.

- Beshni hosi qilish uchun qanday sondan to'qqizni ayrishimiz kerak? – deb so'raydi o'qituvchi. Boladan boshqa hamma qo'lini ko'taradi. O'qituvchi joyidan turg'azadi. U o'rnidan turdi ammo gapirmasdan jim turaverdi. Shunda o'qituvchi shunday ish tutdi.

- Bolalar, Ilhomga bir qarangizlar – a, - dedi o'qituvchi. U qo'lini ko'tarmayapti. U o'ylayapti. Savolning javobini topsa albatta qo'lini ko'taradi. Hammlaringiz undan o'rnak olishingizni so'rayman.

Darsning oxirida Ilhom qo'lini ko'tardi. O'qituvchi undan javobni eshitgach sinfni bir aylanib, bolaning oldiga kelib to'xtadi va uning qo'lini siqib: «Rahmat!» - dedi.

1. Vaziyatni Ilhom nuqai nazaridan, sinf nuqtai nazaridan va o'qituvchi nuqtadan baholang.

2. O'qituvchi bunday odatdan tashqari usulni qo'llab, o'quvchining o'z xohishi bilan javob berishga erishib qanday tarbiyaviy muammoni yechdi?

3. Agar shunga o'xshash vaziyat boshqa sinfda sodir bo'lsa, Siz yana qanday ta'lim qoidalaridan foydalanasiz?

4. Agar shu singari o'quvchining bilishini ta'minlashda ko'rsatmalilik, ilmiylik, nazariyaning amaliyot bilan birligi qoidalaridan siz qanday uslubda foydalanasiz?

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Ta'lim qoidalari, qonuniyatlari nima va ularni o'zlashtirishda qanaqa muammolar mavjud?

2. Nima uchun o'qituvchi ta'lim qoidalariga amal qilishi darkor?

3. Maktab ta'limida ta'limning qanday qoidalari mavjud va ularning mazmunini qanday izohlaysiz?

4. ta'lim qoidalarini amaliyotga eoriy qilishda qanday pedagogik muammolar mavjud va ularni qanday bartaraf etish mumkin?

5. Ta'lim qoidalarini o'zlashtirmasdan o'quvchilarning bilishini ba'minlash mumkinmi?

6. Ta'limda ko'rsatmalilik qoidasini qanday tushunasiz va bu haqda pedagoglar qanday g'oyalarni ilgari surgan? Ta'limni muammoli tashkil etishda ko'rsatmalilikning o'rni va ahamiyatini qanday tushunasiz?

7. Ta'limning tushunarli, puxta va mustahkam o'zlashtirish qoidasini qanday izohlaysiz? Ularni joriy etishda qanday muammolar mavjud?

8. Ta'limda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish qoidasini qanday tushunasiz? U ta'limning samaradorligii tashkil qilishda qanaqa muammolarni hal etish mumkin.

9. Ta'limning yana qanday qoidalari mavjud va nima uchun ular o'zaro hamkorlikda, uzviylikda ishlatiladi? Ta'lim qoidalarining hamkorligi, uzviyligini ta'minlamasdan umumiy ta'lim-tarbiyaviy maqsadga erishishi mumkinmi?

10. Ta'lim qoidalarining hamkorligi va uzviyligini ta'minlashda qanday muammolar mavjud?

12-Mavzu: *Ta'lim metodlari*

Reja:

1. Ta'lim metodlari haqidagi tushuncha. Sharq mutaffakkirlari va buyuk pedagoglar ta'lim metodlari haqida.
2. Ta'lim metodlariga qo'yiladigan pedagogik talablar va ularni guruhlash.
3. Ta'limning og'zaki metodlari: tushuntirish, hikoya qilish, suhbat, maktab ma'ruzasi, kitob bilan ishlash metodlari.
4. Ta'limning ko'rsatmali metodlari: namoyish etish, illyustrasiya va ekskursiya.
5. Ta'limning amaliy metodlari.

Tayanch so'z va iboralar: Metod, usul yo'l, ikki yo'l, ilhomlashtiruvchi so'zlar, majbur etish, og'zaki, ko'rgazmali, amaliy, mustaqil, mantiqiy, nazorat va o'z - o'zini nazorat qilish, muammoli, dasturlash metodlari, Amaliy, mashq, laboratoriya, tajriba, frontal, guruhli, individual, muammoli o'qitish, fikrlash, qidirishga o'rgatish mustaqil va h.k.

Keng ma'noda metod yunoncha "Metodost" so'zidan olingan bo'lib, "yul", "usul" ish uslubi degan ma'noni anglatadi. Qo'llaniladigan (o'qitish) "metod" - termini kishilarning o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish, ma'lum obyektini o'zlashtirish borasidagi nazariy va amaliy faoliyatlari usullarini anglatadi. O'qitish metodi deganda ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning kugilgan maqsadga erishishga qaratilgan birgalikdagi usullari tushuniladi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida: "3amonaviy axborot texnologiyalari, kompyuterlashtirish va kompyuterlar tarmoqlari negizida ta'lim jarayonini axborot bilan ta'minlash rivojlanib boradi. Ta'lim jarayonida ommaviy axborot vositalarining maqsadi oshib boradi, televideniye va radioning ta'lim dasturlari intellektuallashuvi ta'minlanadi", deb ta'kidlangan.

Amaliy fazilatlar va amaliy san'at (kasb - hunar)lar va ularni bajarishga odatlantirish masalaga kelganda, bu odatda ikki yo'l bilan hosil qilinadi: bularda birinchisi - qanoatbaxsh so'zlar, chorlovchi, ilhomlantiruvchi so'zlar yordamida odat hosil qilinadi, malakalar vujudga keltiriladi, odamdagi g'ayrat, qasd – intilish - harakatga aylantiriladi.

Ikkinchi (usul) yo'l - majbur etish yo'li, bu usul gapga ko'nmovchi qaysar shaharliklar va boshqa sahroyi xalqlarga nisbatan ishutiladi. Chunki ular o'z istaklaricha so'z bilan g'ayratga kirishadiganlardan emas deb ta'kidlagan A.H.Forobiy.

Yu.K.Babinskiy tahriri ostida nashr qilingan "Hozirgi zamon umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitish metodlari (1990 yil) kitobida o'qitish metodlari quyidagicha turkumlanadi".

1. O'qitishning og'zaki metodlari.
2. O'qitishning ko'rgazmali metodlari.
3. O'qitishning muammoli - izlanishlar va reproduktiv metodlari.
4. O'qitishning mantiqiy metodlari: induktiv, dedektiv va asoslash mantiqiy metodlari.
5. O'quvchilarning o'quv faoliyatlarini rag'batlantirish va asoslash metodlari:
  - a) Bo'limga bo'lgan qiziqishni shakllantarash metodlari.
  - b) Bilim berishdagi burch va mas'uliyatni rag'batlantirish metodlari.
7. O'qitishdagi nazorat va o'z - o'zini nazorat qilish metodlari:
  - a) Og'zaki va yozma nazorat metodlari.
  - b) O'quvchilarning tayyorgarliklarini laboratoriya, laboratoriya amaliy yo'llari bilan nazorat qilish metodlari.
  - c) Mashina vositasida nazorat qilish metodlari.
  - d) O'z - o'zini nazorat qilish metodlari va h.k.

Ya.A.Komenskiy "O'qitish metodlarining o'chi bolada qiziqish uyg'otishi uchun uni jonli qiziqarli qilish zarur, o'qitish har qancha jiddiy ish bo'lsa ham, darsni do'stona, qiziqarli vaziyatda, suhbat musobaqa, topshiriqlarni topshirish shaklida yoki hikoya va masala shaklida o'tish lozim" 1. O'qitish metodi san'at darajasiga ko'tarilishi uchun uni shunday puxta asoslarga

qo'yish kerak, "o'qitish hyech og'ishmay olg'a qadam tashlasin va o'z natijalarida aldanmasin" - deb yozgandi.

I.G.Pestalossi metodik tanlashda bolaning o'z ichki tabiatini hicobga olgan holda tabiatning adabiy qonunlariga asoslanishi kerak deb hisoblaydi. "Faqat bitta metod, ya'ni tabiatning abadiy qonunlariga to'la asoslanadigan metodgina yaxshidir".

A.Disterveg o'qitishning ikki asosiy metodini bayon qiluvchi va o'stiruvchi metodlarini ajratadi: "Tashqi tomondan farq ikki metod mavjuddir. Biri shundan iboratki, unda o'quvchilarga predmet aytib beriladi: ikkinchisi shundan iboratki, unda o'quvchilar predmetning o'zini yaratishga va shu bilan bir qatorda o'qitishning dogmatik va o'stiruvchi (evristik) metodlarini yaratishga majbur qiladi".

U ta'lim metodlariga taaluqli ikki qoidani, ya'ni: "Metod tanlashda predmet xususiyati bilan hisoblashmoq kerak" va O'qitish, jetodi o'qituvchi shaxsiing o'zi bilan bog'langan", - degan qoidalarni ifodalaydi. Hozir o'qitish metodlarining samaradorligini oshirish eng dolzarb masalalardan biridir.

O'qitish metodlarining muvaffaqiyati, samarasi, natijasi ko'proq, o'quvchilar faoliyatiniig faolligi va mustaqilligini tarkib toptirishga ko'p jihatdan bog'liq. Bu yo'l o'qitish metodlarini takomillashtirishning eng samarali shaklidir. Metod shunday vaqtda samarali bo'lishi mumkinki, o'qituvchi darsda shunday vaziyat, sharoit yaratishi kerakki, ularning mustaqilligini oshirish bilan birga, olayotgan bilimlarni o'zlashtirishda va fikrlashga o'rgatishi zarur.

O'qitish metodlarini takomillashtirish o'quvchi shaxcini, uning dunyo qarashiga, uning pedagogik - psixologix metodik va maxsus ilmiy jihatidan tayyorgarligiga bog'liq. Ana shunday omillar o'qitish metodlarining samaradorligini oshirish omillari hisoblanadi.

Yaxshi tayyorgarlik ko'rgan o'qituvchida ma'lum tanlangan metodlarning ustunligini ko'rinadi. Tayyorgarligi kam o'qituvchida buning aksi bo'lishi mumkin.

Maktab ta'lim tizimida o'qitish metodlari bilan birga "metodik usul" va "vosita"lar ham ishlatiladi. Usul - metodning bir qismi bo'lagidir. Masalan, o'quvchining bilimini yozma tekshirish metodiga xatolarni tuzatish usuli kiradi.

Vosita - ma'lum bo'lgan yordamchi o'quv materiali - asbob, qurol va apparatlardan foydalanishdir. O'qitish metodlari dars xarakteriga qarab turli - tuman bo'lishi mumkin. Lekin har bir fanni o'qitishda o'ziga xos umumiy talablarni hisobga olishi kerak. Masalan, fizika, ximiya, biologiya fanlarini laboratoriya mashg'ulotisiz o'qitish mumkin bo'lmaganidek, matematika, ona tili grammatikasini mashq qilmay, misol va masalalar yechmay turib kutilgan maqsadga erishib bo'lmaydi. Aksincha tarix, geografiya darslarida misol va masalalar yechishga hyech qanday zaruriyat yo'q.

O'qitish metodlariga quyidagi pedagogik talablar qo'yiladi:

1. Tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirilishga qaratilishi.
2. Metodning ilmiyligi.
3. Metodning ommabopligi, metod o'quvchilar rivojlanishining psixologik - pedagogik imkoniyatlariga muvofiq bo'lishi.
4. O'quv materialini mustahkam egallashga qaratilganligi.
5. O'z ishida ilg'or metodlarni muntazam o'rganish, boshqalar tajribasidan foydalanish zarurligidan iborat.
6. O'qitish metodlari o'quvchilarning yosh xususiyatlariga va ularning samarali o'zlashtira olishlariga imkon berishi.
7. O'qitish metodlari butun sinf o'quvchilar faolligi va mustaqilligini oshirishga qaratilmog'i kerak va h.k.

Maktablarda qo'llanilayotgan o'qitish metodlari xilma - xil bo'lib, ularning keng tarqalganlari quyidagilar:

1. O'quv materiallarini og'zaki bayon qilish metodi.

O'quv materialini og'zaki bayon qilish metodi maktab ta'limi tizimida eng ko'p qo'llaniladigan metodlardan biri bo'lib, uni hamma fanlardan, hamma sinflarda qo'llash

mumkin. Bu metodda o'qituvchi bilimlarni to'g'ridan - to'g'ri jonli nutqi bilan bayon qiladi va o'quvchilar esa idrok qilishi bilan xarakterlanadi.

Hikoya qilish - o'qituvchi tomonidan yangi o'tilayotgan mavzuga doir hodisa va voqyealarning yaxlit qismlarga bo'lib, izchil bayon qilinishidir. Hikoya qilish davomida o'quvchilar faolligini oshirish, diqqatini bir yerga to'plash, ularning voqyea ustida fikr yuritish va almashinishlariga erishishi uchun ayrim savollar berib borish ko'rsatma materiallardan foydalanish kerak. Hikoya qilishning muvaffaqiyatli bo'lishi o'qituvchi nutqining ravonligi, tushunarli va emosional bo'lishiga bog'liq.

Tushuntirish - o'qitishning o'qituvchi tomonidan o'tilayotgan mavzuning mazmunini xarakterlaydigan tushuncha, qonun va qoidalarning bayon qilinishidir. O'quvchi ma'lum bir fanning biror mavzusiga doir qonun- qoidalarni qanchalik asosli ekanligini faktlar, misol va masalalar yechish bilan isbotlab beradi.

Maktab leksiyasi metodi - asosan o'rta maktabning VII - IX sinflarida qo'llaniladi. O'qituvchi ma'ruza metodi bilan ish ko'rar ekan, mavzuning har bir qism albatta tugallangan bo'lishi kerak. Bu metodda dars olib borgan o'qituvchi maktab ta'lim oldida turgan umumiy talablarga, tarbiyaviy qoidalarga, nutqining tushunarli hamda emosional bo'lishiga e'tibor berishi kerak. Maktabda o'quvchilarni qisqacha konspekt olishga o'rgatish kerak.

Suhbat metodi - bu metod ko'p qo'llaniladigan samarali metodlardan biridir. Bu metod savol - javob metodi deb ham yuritiladi. Chunki dars jarayonida savollar bilan butun sinfga murojaat qiladi, o'quvchilar javob qaytaradilar. O'qituvchi tomonidan berilayotgan ta'lim mazmuni hajmi va shakliga bog'liq.

Darslik va kitob bilan ishlash metodi. Bu metod ham maktabda muhim o'rin tutadi. Kitobsiz undan foydalanish madaniyatiga ega bo'lmay turib, fan-texnika sirlarini egallab bo'lmaydi. O'quv amaliyoti bilan ishlash psixik jarayonni o'z ichiga oladi. O'qitish jarayonida o'qituvchining bayon qilayotgan bilimlarini o'quvchilar faqatgina eshitib qolmasdan, shu bilan birga uni kitob matnidan ko'rib, ongli idrok qilishi muhim rol tutadi. Darslik va kitob bilan ishlash metodi ikki shaklda olib boriladi:

1. Dars jarayonida darslik va o'quv adabiyoti bilan ishlash;
2. Sinf va maktabdan tashqari darslik va o'quv adabiyoti bilan mustaqil ishlash.

Namoyish qilish va illyustrasiya o'quvchilar tomonidan materiallarni aniq obrazlar orqali bevosita idrok etish jihatidan muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilar o'rganayotgan buyum va hodisalarni konkret va aniq tasavvur etgan taqdirdagina ularning olgan bilimlari chuqur va puxta bo'ladi.

Ta'limda namoyish qilish metodi keng qo'llaniladi. Bu metoddan darsda ko'pincha fizika, ximiya, biologiya fanlariga alohida tabiiy narsa va buyum ko'rsatiladi. Ta'lim jarayonida namoyish qilish metodidan foydalanish juda ko'p jihatdan namoyish qilish materiallarining xarakteriga, mazmuniga, shakli va hajmiga bog'liqdir. Ko'rsatma materiallardan o'z mazmuni va xarakteriga ko'ra 2 turga bo'linadi:

1. Tabiiy ko'rsatmali materiallar: o'simlik, hayvonlar, foydali qazilmalar, ularning kolleksiyalari va boshqalar.
2. Tasviriy ko'rsatma materiallar. Tasviriy ko'rsatma materiallari ham mazmuni va tizimi shakliga qarab 2 turga bo'linadi.

a) Buyum, narsa, hodisa va voqyealarning tasvirini ifodalovchi rasmlar - rasm, surat, fotosurot, diafilm, kinofilm va h.k.

b) Buyum, narsa, hodisa va voqyealarning biror shartli belgisi orqali simvolik yoki grafik materiallar - geografiya va tarix kartalari va chizmalar, jadvallar va boshqalar. Tasviriy ko'rsatma materiallarini har ikki shakli illyustrasiya materiallari deb yuritiladi.

O'quvchilar tomonidan o'rganilayotgan buyum va hodisalarni jonli kuzatib, idrok etish yo'li bilan ilm asoslarini egallashga ekskursiya metodi deyiladi. Sa'diyning "Guliston" asarida "safarning foydasi ko'pdir: bag'ri diling ochiladi, foyda topasan, ajoyibotlarni tko'rasan, g'oyibotlarni eshitasan, shaharlarni tomosha qilasan, do'stlar bilan suhbatda bo'lasan, bilim orttirasan, molu-mulk, davlatingni ko'paytirasan, do'stlaringni yaqindan tanib, taqdirni imtixon

qilasan” deyilgan. Ekskursiya zavodlarga, fabrika, qo’shma korxonalar kabilarda o’tkaziladi. Ekskursiya o’tkazishda bir qancha talablarga amal qilish lozim. Ekskursiya to’rt yo’nalishda bo’lmog’i lozim:

1. Tabiatni kuzatish va o’rganish maqsadida;
2. Sanoat va qishloq xo’jaligi ishlab chiqarishiga doir;
3. Ijtimoiy va maishiy mazmundagi;
4. San’at va adabiyot materiallari bilan tanishishga oid ekskursiyalar.

Ekskursiya quyidagi tartibda olib boriladi:

1. Ekskursiya haqida ekskursovodning muqaddama suhbatini;
2. Marshrut bo’yicha obyektning kuzatishini;
3. Ekskursiya davomida yoki oxirida zarur materiallarni to’plash.
  1. Og’zaki, yozma mashq va grafik ishlari metodi.
  2. Amaliy, laboratoriya mashg’uloti metodi.
  3. Tajriba yer uchastkasida mashg’ulot.
  4. Muammoli o’qitish metodi.

Bu metodlar muhim ahamiyatga ega bo’lib, hamma sinflarda, o’quv fanlari bo’yicha keng qo’llaniladi. Mashq metodi o’quvchilarning o’zlashtirgan bilim hosil qilingan ko’nikmalarni mustahkamlash va ularni hayotda qo’llay olish qobiliyatini o’rgatish maqsadida tashkil etiladi. O’quvchilarning mustaqil ishlarning xususiyatlari va mazmuniga qarab og’zaki, yozma, grafik va amaliy turlarda olib boriladi:

1. og’zaki mashq;
2. yozma mashq;
3. grafik ishlar (metod);
4. amaliy ishlari.

Yozma ishlar: ona tili va adabiyot, matematika, shuningdek, tarix va geografiya fanlarini o’qitishda qo’llaniladi. O’quvchilarning yozma mashqlari asosan ko’chirib olish, bayon, yozma ish qog’ozlari, matematikadan misol va masalalar yechish kabilardan iborat.

Grafik ishlar: yozma ishlar jumlasiga kirib, o’quvchilarning o’zlashtirgan yoki o’zlashtirmagan, bilimlarni ongli va mustahkam esda saqlab qolishlariga hamda shu sohada ko’nikma, malakalar hosil qilishlariga yordam beradi. O’quvchilarning grafik ishlari quyidagilarni o’z ichiga oladi: rasm chizish (yoki asliga qarab chizish), geografiya va tarix fanlaridan unchalik murakkab bo’lmagan kartalar chizish, chizma va sxemalar chizish, jadval, diagramma va grafiklar, plakat, albom, stendlar tayyorlash va boshqalar. Grafik ishlarni o’quvchilarning bajarganda, o’qituvchilarning kamchiliklarini o’z vaqtida ko’rsatishlari kerak.

Laboratoriya mashg’ulotlari metodi. Laboratoriya ishlari deb o’quvchilarning tomonidan maktab sharoitida narsa va hodisalarni maxsus jihozlarning vositasida (mikroskop, o’lchov asboblari, tajriba jihozlari va shuningdek kabilarda) bevosita o’rganishga aytiladi. Bu metod asosan V-IX sinflarda fizika, ximiya, biologiya va tabiiy geografiya fanlarini o’qitishda qo’llaniladi. Laboratoriya mashg’ulotlari maxsus jihozlangan laboratoriya, kabinet hamda tegishli apparat, mikroskop, lupa, kolba, o’lchov asboblari yordamida oddiy sinf xonalarida, maktablarning yer uchastkalarida olib boriladi. Laboratoriya mashg’ulotlari o’qituvchi tomonidan ilgari bayon qilingan materiallarni aniqlash, isbot qilish va mustahkamlash maqsadida olib boriladi. Yuqori sinflarda yangi bilimlarni berishda ham ishlatish mumkin. Laboratoriya darsi mashg’ulotlari ko’pincha 3 turda bo’ladi:

1. Kuzatish;
2. Tajriba yoki eksperiment o’tkazish;
3. Tegishli asbob-uskunalar yordamida, vositada ma’lum obyektning o’lchab, ko’rishda ishlatiladi.

Laboratoriya mashg’ulotlari xarakteriga qarab turli tipda tashkil qilinadi: 1. Sinf o’quvchilari bilan frontal ravishda olib boriladigan mashg’ulotlar. 2. Sinf o’quvchisining alohida-alohida olib boriladigan tajriba mashg’ulotlari.

Amaliy ishlar metodi – umumiy oʻrta taʼlim maktablarida texnika va mehnat malakalari bilan qurollantirish maqsadida amaliy ishlar olib boriladi. Fizika, ximiya, biologiya, chizmachilik fanlari oʻquvchilarga texnika taʼlimini berishda muhim rol oʻynaydi. Texnik taʼlimi oʻquvchilardan bevosita ishlab chiqarishning dastlabki mehnat koʻnikmalari bilan qurollanishni ham talab qiladi. Shuning uchun ham umumiy oʻrta taʼlim maktablarining V-IX sinflarida oʻquv ustaxonasi va tajriba yer uchastkasida bir qancha amaliy tajriba ishlari olib boriladi. Masalan: yogʻoch va materiallar bilan ishlash.

Yuqori sinflarda maktab yer uchastkasida amaliy tajriba olib boriladi. Amaliy mashgʻulotlarni olib borishda shu mashgʻulotlarning xarakteriga qarab xilma-xil metod va usullar qoʻllaniladi. Amaliy ishlar oxirida oʻqituvchi oʻquvchilar ishini tekshiradi, baholaydi, amaliy ishlarga yakun yasaydi.

Tajriba yer uchastkasida amaliy mashgʻulotlar. Oʻquvchilarning amaliy tajriba mashgʻulotlari maktab jonli burchagi va tajriba yer uchastkasida olib boriladi. Amaliy ishlar oʻquv fanlari, fizika, ximiya, biologiya, tabiatni oʻrganish darslarida ilmiy bilimlar asosida olib boriladi. Maktab yer uchastkasidagi ishlarni asosan oʻquvchilar jamoalari amalga oshiradi. Maktab yer uchastkasida asosan ish turi ekin maydonlarini haydash, ekish, oʻgʻitlash, sugʻorish kabilar hamda otaliq tashkilotlari ish uchastkalarida, parrandachilik, sut-tovar fermalarida ham oʻtkazishlari mumkin.

«Tarbiyachi oʻz shogirdlarining mustaqil ishlashiga koʻproq imkoniyat yaratib bermogʻi lozim. Oʻquvchini tayyor xulosalar bilan qurollantirishdan koʻra uning oʻziga toʻgʻri xulosalar chiqarishni oʻrgatmogʻi lozim», - deb taʼkidlagan K.D.Ushinskiy. Shveysariya pedagogi I.G.Pestoljka: «Mening oʻquvchilarim yangilikni mendan olmaydi: ular bu yangilikni oʻzlari kashf etadilar. Mening asosiy vazifam – ularni oʻzlarini namoyish etishga, mustaqil gʻoyalarni rivojlantirishga yordam berishdan iborat» degan.

Maktabda taʼlimning muammoli oʻqitishsiz tasavvur etish mushkul. Uning asosiy maqsadi oʻquvchilarni mustaqil fikrlashga oʻrgatish orqali bilish qobiliyatlarini rivojlantirishdan iborat. Har qaysi fanni oʻqitishda muammoli taʼlim shu fanning oʻziga xos xususiyat va mazmunidan kelib chiqib tashkil etiladi. Muammoli taʼlimda muammoli vaziyatni yuzaga keltirish, oʻquvchilarni mazkur vaziyatni qidirib topishga, ixtiro qilishga oʻrgatishni vazifa qilib oladi. Albatta, oʻqituvchi yoʻnaltiruvchi shaxs hisoblanadi. Bunda oʻquvchilarning oʻzlari mavjud boʻlgan bilimlarga tayanib ish tutadi. Eng muhimi oʻquvchilarni mantiqiy fikrlashga va ularni amalda qoʻllashga oʻrgatadi. Masalan, boshlangʻich sinflarda tabiatshunoslik fanidan quyidagicha tashkil etish mumkin.

Tabiatshunoslikdan muammoli oʻqitishni tashkil qilish

Ildiz, poya, yaproq, gul singari tushunchalar oʻquvchilarga ilgari maʼlum. Sinfda koʻrgazmali qurollar: turli oʻsimliklarning hosil va mevalari bor. Oʻqituvchi oʻquvchilarga tirik oʻsimliklarda ilgari oʻrganib chiqilgan hamma qismlarini koʻrsatishi talab talab etadi. Oʻqituvchi yana, bolalar poya, ildiz, yaproq, gul va boshqalardan tashqari nimasi bor deb soʻraydi.

Oʻquvchi: yana pomidor ham bor (hosilni koʻrsatadi).

Oʻqituvchi: bu oʻsimlikning qanday qismi? (bolalar bilishmaydi). Bular hosili. Endi stol oldiga kelib bodring hosilini koʻrsat. Endi bu mevalar qanday rangda ekanligini ayt. (Oʻquvchi ularni rangini aytadi)

Oʻqituvchi: bu mevalarning mazasi bir xilmi?

Oʻquvchi: yoʻq, har xil.

Oʻqituvchi: bundan chiqdi hamma mevalar bir-biriga oʻxshamas ekanda, nega boʻlmasa ularni bir xilda «mevalar» deb ataladi?

Ehtimol, ular har holda bir narsasi bilan bir-biriga oʻxshasa kerak, ehtimol ularda biror bir umumiy narsa ham bordir?

Oʻquvchi: bular mevalar, chunki ularni biz yeymiz, ularning maʼzasi yaxshi.

Oʻqituvchi: konfetni ham yeysan, uning ham maʼzasi yaxshi. Sening-cha bu ham mevami?

O'quvchi: konfet meva emas, u o'smaydi. Mevalar o'simlikda o'sadi.

O'qituvchi: to'g'ri, mevalar o'simlikda o'sadi. Yaproq va gullar ham o'simliklarda o'sadi-ku. Ularni mevalardan qanday farqlash kerak? (O'quvchilar javob bera olmaydi). Mayli. Men sizlarga yordam beraman. Keling mevalarni kesib ko'raylik-chi, ichida nimasi bor ekan. Bunda umumiy muammo bir qancha yakka muammolarga bo'linadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Ta'lim metodlari nima va ular qanday turkumlanadi?
2. Ta'lim metodlariga qanday pedagogik talablar qo'yiladi va ularni izohlang?
3. Ta'limning og'zaki metodlari nima va ularga qaysilar mansub?
4. Ta'limning ko'rsatmali metodlariga qaysilar mansub va ularni pedagogik asoslang?
5. Ta'limning amaliy metodlari nima va uning qanday turlari mavjud?
6. Muammoli ta'lim metodi nima va uning mazmunini asoslang.
7. Ta'limning yana qanday metodlari mavjud va nima uchun turli nomlar bilan aytiladi?

13-Mavzu: *Ta'lim jarayonining shakllari*

Reja:

1. Ta'lim jarayonining shakllari haqida tushuncha.
2. Ya.A.Kamenskiy sinf - dars tizimining nazariy asoslari.
3. Dars - maktabda ta'limni yo'lga qo'yishning asosiy shakli.
4. Darsga bo'lgan hozirgi zamon pedagogik talablar.
5. Maktabda darslarning ta'limiy, tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi vazifalari.
6. Dars tiplari va tuzilishi.

Tayanch so'z va iboralar: Ta'lim shakli, sinf - dars tizimi, bellankastr, Daltan - plan, Tranp - plan, laboratoriya - brigada, asosiy shakli, ta'limiy, tarbiyalovchi, rivojlanuvchi, dars tiplari, o'z mutaxassisligi, darsni rejalashtirish, dars rejasi, amaliy mashg'ulot, ekskeursiyalar, sinfdan tashqari o'qish, mustaqil ish va hk.

Kishilik jamiyatining tarix taraqqiyotida (dastlabki davrda) o'qitish ishi odamlarning mehnat faoliyati bilan uzviy bog'langan edi. Bolalar katta yoshdagilarga taqlid qilib, ularning ish usullaridan namuna olib, qo'llaridan keladigan unumli mehnatda va uy ishlarida qatnashib, shy yo'l bilan kattalar tajribasini o'rganar edilar.

Mehnat faoliyati va bilimlar murakkablasha borishi bilan bolalarning o'tmish ajdodlar tajribasini o'zlashtirish vazifasi o'qitishning maxsus tashkiliy shakllarini taqozo qilardi. Natijada maktab vujudga keldi. Bolalarni guruh qilib o'qitish (to'plab) paydo bo'ladi. Qadimgi Xitoy, Misr, Yunoniston maktablarida, o'rta asr maktablarida bolalar guruhlab o'qitiladi. By guruhlab o'qitishning dastlabki shakli edi. Guruhlar o'zgaruvchan edi, bilim darajasi, yoshi va aqli har xil darajada o'sgan bolalar bir guruhda o'qitilar edi.

Qadimgi dunyoda va o'rta asrda o'qitish ko'proq individual shakli keng rivojlangan edi. By keyinchalik o'zini oqlamadi.

Maktab ta'lim ishlari har xil shakllarda olib boriladi. Maktabning tarixiy taraqqiyoti bilan ta'limni yo'lga qo'yish shakllari ham o'zgarib boradi. Ya.A.Kamenskiy tarixda birinchi bo'lib maktab ta'lim tizimida sinf - dars tizimini yaratdi. Levin sinf - dars tizimi O'rta Osiyodagi, jumladan eski o'zbek maktablariga inqilobgacha ta'sir qilmadi. By maktablarda o'qishga o'quvchilar qabul qilishning ma'lum vaqti yo'q edi. Shuning uchun 20 - 30 o'quvchining bilim darajalari ham turlicha bo'lar edi.

Maktab barpo qilinishining dastlabki kunlaridan boshlab sinf- dars tizimi yangi taraqqiyot darajasiga o'tdi. Maktabning dushmanlari XX asrning boshlarida AQShda paydo bo'lgan Dalton - plan asosidagi ta'limni hyech o'zgarishsiz, faqat nomini o'zgartirib, "laboratoriya - birgada metodi" deb atab, uni maktabga tadbiiq qila boshladilar.

Ta'limning uzluksizligini ta'minlash

Milliy dastur "Ta'lim o'z ichiga maktabgacha tarbiya, umumiy, o'rta, o'rta maxsus, kasb - hunar ta'limini qamrab oluvchi yangi uzluksiz izchil tizimi barpo etiladi va yana ilg'op pedagogik texnologiyalar, ta'limning yangi shakllari va uslublari amaliyotga joriy etiladi", - deb ta'kidlangan.

Dars – o'quv ishlarining asosiy tashkiliy shaklidir. **Sinf** – yoshi va bilim jihatdan bir xil bo'lgan, ma'lum mikdordagi o'quvchilar guruhidir. **Dars** – o'qituvchining rahbarligida muaymyan vaqtda sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan mashg'ulot. Hozir maktablarimizda sinf - dars tizimi asosan quyidagi shakllarda olib boriladi:

1. Yoshi va saviyasi bir xil bo'lgan bolalarning doimiy guruhi bilan;
2. Dars mashg'uloti 45 daqiqaga mo'ljallangan bo'lib, qat'iy jadval asosida o'tada;
3. Dars o'qituvchi va o'quvchilar aktivligida asoslanib bevosita o'qituvchining rahbarligida o'tadi;
4. O'tiladigan materialning mazmuniga qarab turli metodlar qo'llaniladi. Darsda bir narsa haqida tugal bilim berilishi va navbatdagi bilimlarni o'zlashtirishga zamin yaratishi kerak.

Biroq maktablarda hozir faqat mashg'ulotlar sinf - dars tizimida olib borilmaydi. Shuning uchun maktabda ta'limni yo'lga qo'yish shakllari ikki turga ajratiladi:

1. Sinf - dars tizimida olib boriladigan mashg'ulotlar;
2. Amaliy va tajriba ishlar shaklida olib boriladigan mashg'ulotlar.

Hozirgi zamon darsiga qo'yilgan talablar quyidagilardir:

1. Har bir dars ma'lum bir maqsadni nazarda tutishi va puxta rejashtirilgan bo'lishi lozim.

2. Har bir darsda mustahkam g'oyaviy - siyosiy yo'nalish bo'lishi lozim. Dars o'quvchilarni siyosiy tarbiyalashni, jamiyat va tabiatning taraqqiyot qonuniyatlarini, bilimning turlari bilan bog'lanishini ta'minlashi dardor.

3. Har bir darsda xilma - xil metod, metodik usul, vositalardan, keng va unumli foydalanish lozim.

4. Darsga ajratilgan har bir soatni tejash, undan samarali foydalanish kerak.

5. Darslikda yuksak darajada intizom bo'lishi kerak.

b. Har bir darsda xalqning boy pedagogik merosi, urf - odati va qadriyatlaridan keng foydalanmoq kerak.

7. Dars nazariy bilimlarni amaliyotida tadbiiq qilishga o'rgatishi kerak.

8. Har bir dars o'qituvchi va o'quvchilarning aktiv faoliyat birligini ta'minlamog'i kerak.

9. Har bir dars o'qituvchi va o'quvchilarning faoliyati birlashgandagina qo'yilgan maqsadga erishishi mumkin. Buning uchun: o'qituvchining darsga puxta tayyorlangan bo'lishi bilan birga, uni amalga oshirish uchun qanday dars tipi va o'qitish metodlaridan foydalanishni aniq belgilash;

vositlarni to'g'ri tanlashi va ishlatishi;

sinf jamoai va xar bir o'quvchi bilan mos muamolada bo'lishi;

sinf o'quvchilarining darsdagi aktivligi va mustaqilligini ta'minlash choralarini rejalashtirish (og'zaki, yozma, grafik shaklidan) unumli va samarali foydalanish va h.k.

10. Dars mashg'uloti butun bir sinf o'quvchilari diqqatini, bir erga to'plagan holda olib borilishi va ayni vaqtda har bir o'quvchining individual va yosh xususiyatlarini hisobga olishi kerak va h.k. Hozirgi maktablarda darslar uchta vazifani bajaradi: Birinchi vazifasi qanaqa fan bo'lishidan qat'iy nazar o'quvchilarga ta'lim beradi. Ya'ni mazkur fanga mos ilmiy bilimlar, saboqlar beradi. Ikkinchi vazifasi mazkur fanning o'z mazmuni va xususiyatlaridan kelib chiqib o'quvchilarni tarbiyalaydi. Ya'ni o'quvchining mafkurasi, dunyoqarashi, ma'naviy axloqiy, vatanparvar, insonparvar kabi fazilatlarini shakllantiriladi. Uchinchi vazifasi birinchi va ikkinchi vazifalari natijasi hisoblanib o'quvchi shaxsini rivojlantirish. Sodaroq qilib izohlasak, o'quvchining olgan ta'lim - tarbiyalarini amalda qo'llashga o'rgatish vazifasidir. Ta'limning umumiy vazifasi o'quvchi shaxsini shakllantirishdir.

Dars tiplari va strukturasi. O'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishda mashg'ulotlarning asosiy qismi dars tipini tashkil qiladi. Maktab ta'limi tizimida eng ko'p qo'llaniladigan dars tiplari quyidagilardir:

1. Yangi bilimlarni berish darsi.
2. O'tilgan materialni mustahkamlash darsi.
3. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tekshirish darsi.
4. Takrorlash - umumlashtirish darsi.
5. Aralash dars (yuqoridagi dars tiplarining bir nechta bir vaqtda qo'llaniladi).

Maktabdagi eng ko'p qo'llaniladigan dars tiplaridan biri - yangi bilimlar berish darsidir. Odatda bu dars tipi quyidagicha tuziladi:

- yangi bilimlarni bayon qilish;
- yangi bilimlarni mustahkamlash;
- yangi bilimlar ustida mashq qilish;
- yangi bilimlarga bog'liq holda uy vazifalari topshirish va h.k.

Har bir sinfda har bir fanga oid dars turlicha tuziladi. Dars qanchalik xilma-xil tuzilmasin, unda umumiylik shunchalik ko'p bo'ladi. O'rta maktablardagi darsning tuzilishi asosan quyidagilardir:

1. O'tgan darsda o'tilgan materiallarni so'rash, o'quvchilar bilimni tekshirib ko'rish darslari.
2. Yangi materialni bayon qilish darslari.
3. Yangi materialni mustahkamlash va takrorlash.
4. Tekshirish darslari va h.k.

Dars tiplari. Bilimlarni mustahkamlash darsining tuzilishi:

1. Tashkiliy qism.
2. Darsning maqsadini belgilash.
3. Uyga berilgan topshiriqlarning bajarilishini tekshirish va o'rganilgan materialni mashqlar, amaliy laboratoriya va boshqalar yordamida esda yaxshi qoldirish.
4. Darsni yakunlash va uyga bajarish uchun topshiriq berish.

Tekshirish darslarining tuzilishi:

1. Tashkiliy qism.
2. Darsning maqsadini tushuntirish.
3. Nazorat ishlari.
4. Darsni yakunlash.

Dars jarayoni frontal, guruhli, individual tashkil etiladi. Laboratoriya ishlari mashg'ulotning xarakteriga qarab turli tipda tashkil qilinadi:

1. Sinf o'quvchilari bilan frontal ravishda olib boriladigan mashg'ulot.
2. Guruh, ya'ni 6-7 o'quvchi bilan olib boriladi.
3. Sinf o'quvchilarining har qaysisi bilan alohida-alohida olib boriladigan tajriba mashg'ulotlari.

Frontal ravishda olib boriladigan mashg'ulot tipi o'qituvchining rahbarligida sinfdagi hamma o'quvchilarning bir xil asboblardan foydalangan holda bir turdagi tajriba ustida ishlashdir. Lekin hamma vaqt ham o'quvchilarni zarur bo'lgan asboblardan ta'minlab bo'lmaydi. Shuning uchun rontal ravishda olib boriladigan laboratoriya mashg'ulotlari ikki shaklda individual va brigada (guruhli) shaklida yo'lga qo'yiladi. Bunda o'qituvchi o'ziga yordamchilar tayinlab olishi mumkin. O'qituvchi tajribani boshlashdan oldin o'quvchilarga yo'l-yo'riqlar berishi kerak.

Yuqori sirflarda o'quvchilarning individual olib boriladigan mustaqil tajribalari faoliyat tarzida o'tkaziladigan mashg'ulotlardan farq qiladi. Individual mashg'ulotlar eksperimental tajriba masalalarni yechishga qaratilgan amaliy ishlardan iborat bo'lib, bunda mashg'ulotlarda har qanday o'quvchi alohida-alohida tajriba ustida ish olib boradi.

O'quvchilarning individual tajribalarining natijalari yozma ravishda yakunlanadi.

O'qituvchining darsga tayyorgarligi. O'quv mashg'ulotining muvaffaqiyati asosan o'qituvchilarning darsga tayyorgarligiga bog'liqdir. O'qituvchining tayyorgarligi asosan ikki yo'l bilan olib boriladi:

1. O'z mutaxassisligi bo'yicha olib boriladigan umumiy tayyorgarlik;
2. Kundalik dars rejasi, ya'ni dars konspekti.

Kalendar reja har bir fan yuzasidan har bir o'qituvchi tomonidan tuziladi. Kalendar reja birinchi va ikkinchi yarim yillar uchun tuziladi. Kundalik darsga tayyorgarlik ko'rishda dastur bilan tanishadi. Darsliklar, xrestomatiya materiallari, shu mavzuga doir jurnal materiallari bilan tanishishi va ko'rsatma materiallarni tayyorlash kerak.

O'quvchilarning mustaqil ishlari. O'quvchi uy vazifasini bajarish natijasida o'zlashtirgan bilimlarni mustahkamlaydi. O'zlashtirgan materiallar yuzasidan ongli fikr yuritishga, hosil qilingan ko'nikma va malakalarni turmushda qo'llay olishga o'rgata boradi. Maktab o'quvchilariga beriladigan uy vazifalarning turlari juda ham xilma-xildir. Darslik va kitob bilan ishlash, qoida va qonunlarni yod olish, yozma va og'zaki mashqlar bajarish, insho va bayon yozish, maktab tajriba-yer uchastkasi va jonli burchaklarda o'simlik va hayvonlarni

kuzatish yuzasidan olib boriladigan mustaqil ishlardir. Shuni ko'rsatib o'tish kerakki, ba'zan uy vazifalarini topshirishda qo'pol holatlarga yo'l qo'yiladi. Uy vazifalarining muvaffaqiyatli bajarilishi ko'p jihatdan o'qituvchining puxta o'qitirishiga bog'liq. Uy vazifalarini dars oxirida shoshma-shosharlik bilan topshirish yaramaydi.

Maktabda o'quvchilarning mehnatdan, biologiyadan, jismoniy tarbiya fanlaridan mashg'ulotlar o'quv ustaxonalarida, yer uchastkasida, sport maydonchalarida tashkil etiladi. Bu mashg'ulotlarni o'tkazishdan maqsad o'quvchilarni olgan nazariy bilimlarini amaliyotga qo'llash ko'nikmasini shakllantirishdan iborat. Bunday mashg'ulotlar o'ziga xos xususiyatlardan kelib chiqib tashkil etiladi va ma'lum pedagog talablar asosida o'tkaziladi.

Maktabda o'quvchilarni hayotga tayyorlashda va bilish qobiliyatlarini rivojlantirishda sinfdan tashqari o'qishini tashkil etish muhim rol o'ynaydi. Sinfdan tashqari o'qish barcha fan o'qituvchilari va kutubxonachilar tomonidan tashkil etmoqlari zarur. Unda ko'zda tutilgan maqsad dasturda ko'zda tutilmagan keng hajmdagi qo'shimcha materiallar o'quvchilarning o'zlashtirishi uchun tavsiya etiladi. Darsdan tashqari munozaralar, konferensiyalar uyushtirilishi ham mumkin. Eng asosiy o'quvchilarning qiziqqan sohalari bo'yicha bilishini rivojlantirish, o'qishga ishtiyoqini tarbiyalash, kitob bilan ishlashga o'rgatishdan iborat. "Odamlar o'qishdan to'xtashlari bilan fikrlashdan ham to'xtaydilar", - degan Dini Didro. Ta'limni yodga qo'yishning dars, laboratoriya, ekskursiya, amaliy mashg'ulot, kollektivium, uy vazifalari, qo'shimcha konsultatsiya, nazorat ishlar, topshiriq va hokazo shakllari mavjud.

Ekskursiyani tashkil qilish ta'limning boshqa shakllaridan tubdan farq qiladi. Ekskursiya 4 yo'nalishda uyushtiriladi:

1. Tabiatni kuzatish va o'rganish maqsadida olib boriladigan ekskursiyalar.
2. Sanoat va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga oid ekskursiyalar.
3. Ijtimoiy va maishiy mazmundagi materiallar bilan tanishtirishga oid ekskursiyalar.
4. San'at va adabiyot materiallari bilan tanishtirishga qaratilgan ekskursiyalar.

Ekskursiyaning muvaffaqiyatli chiqishi uni o'tkazish uchun ko'rilgan tayyorgarlikka bog'liq. Ekskursiya o'quvchilarni reja bilan tanishtirish hamda obyekt ustida qisqacha ma'lumot berish bilan boshlanadi. Ekskursiya quyidagi tuzilishda olib boriladi.

1. Ekskursiya haqida ekskursiyavodning dastlabki kirish suhbat.
2. Marshrut bo'yicha obyektни kuzatish.
3. Ekskursiyalar davomida kerakli materiallarni to'plash.
4. Ekskursiyani yakunlash.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Nima uchun o'qituvchi ta'lim jarayonining shakllarini o'rganadi?
2. Ya.A.Kamenskiyning sinf - dars tizimi mazmunini izohlang?
3. Nima uchun dars ta'limni yo'lga qo'yishning asosiy shakli?
4. Hozirgi zamon darsiga qanday pedagogik talablar qo'yiladi?
5. Dars qanday vazifani bajaradi?
6. Dars tiplari nima va uning qanday tiplari mavjud? Ularni bir-biridan qanday farqlaysiz?
7. Nima uchun o'qituvchi darsga tayyorlanadi va uning qanday turlari mavjud?
8. O'qituvchining qanday rejaları mavzu va ular mazmunini qay tarzda izohlaysiz?
9. Amaliy mashg'ulotlar va ekskursiyalar nima maqsadda tashkil etiladi?
10. O'quvchilar mustaqil ishlarining qanday shakllari mavjud va qaysi maqsadda o'tkaziladi?

14-Mavzu: O'quvchilarning bilim, ko'nikma, malakalarini hisobga olish va baholash

Reja:

1. O'quvchilar o'quv faoliyatiga rahbarlik, boshqaruv o'quv jarayonida nazorat ekanligi.
2. O'quvchilar bilim, ko'nikmalarini tekshirishning maqsadi, mazmuni va turlari.

3. O'quvchilar bilim, ko'nikmalarining sifat mezonlari.

Tayanch so'z va iboralar: Bilim, ko'nikma, malaka, baholash tizimi, reyting, joriy, oraliq, bosqichli, yakuniy nazorat, sifat mezonlari, davlat ta'lim standartlari va h.k.

O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi Nizomning (1995 yil 5 yanvar) 4 o'quv tarbiya jarayonini tashkil etish va uning mazmuni bo'limi 4,4 bandida o'quvchilar bilimi sifatini va o'qitish natijalarining davlat ta'lim standartlariga muvofiqligini nazorat qilishni ta'minlash uchun shu quyidagi nazorat tartibotlarini o'tkazish nazarda tutiladi:

Joriy nazorat – so'rovlar, kollektivlar, seminarlar, nazorat ishlar, testlar tarzida o'quvchilarning bilimlari, malaka va ko'nikmalari muntazam nazorat qilinadi;

Oraliq nazorat – chorak tamom bo'lganda va o'quv dasturlarining tegishli bo'limlari, malaka va ko'nikmalarini baholash uchun amalga oshiriladi. U imtihonlar, testlar, sinovlar va malakaga doir ishlar shaklida o'tkaziladi;

Bosqichli nazorat – o'quv yili tamom bo'lganidan keyin imtihonlari, test sinovlari shaklida amalga oshiriladi. Uning asosida reyting aniqlanadi va o'quvchini navbatdagi sinfga o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilinadi;

Yakuniy nazorat – o'qish tugatilganidan keyin davlat attestasiyasi shaklida o'tkaziladi.

4,5 umumiy ta'lim dasturlarini davlat ta'lim standartlarini doirasidan mustaqil o'zlashtirgan o'quvchilarga O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan Eksternat to'g'risidagi Nizom asosida, eksternat tartibida attestasiyadan o'tish huquqi beriladi.

Imtiyozli attestasiya 5-9 sinflarda o'qish davrida o'zlashtirish (reyting) bo'yicha faqat a'lo ko'rsatkichlarga ega bo'lgan bitiruvchilarga beriladi.

O'rta maxsus kasb-hunar kollejlari bosqichli nazorat o'tkazilmaydi. Oraliq baholashda kurs ishi va bosqichli nazoratda u imtihonlar, testlar, malaka ishlar va diplom himoyalari himoya qilish shaklida amalga oshiriladi.

Maktabda o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini hisobga olish, tekshirish va ularga baho qo'yish ta'lim tarbiyaning zarur va muhim qismidir. Bu ishning to'g'ri yo'lga qo'yilishi davlat uchun, maktab, o'quvchilar va ota-onalar uchun muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tekshirish asosida davlat ta'lim-tarbiya sifatini, bu sohada yuz bergan kamchiliklarga o'z vaqtida barham berish, maktab, o'qituvchi va o'quvchi ishini har tomonlama yaxshilashga kerakli tadbirlar belgilaydi. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini hisobga olish, o'quv metodlarining va zaif tomonlarini o'quvchilarning dars materiallarini qanday o'zlashtirayotganligini aniqlab olishga imkon beradi. Har bir o'quvchini har tomonlama yaxshi bilishga yordam qiladi. O'qituvchi o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malakalarini tekshirish asosida o'quvchilarning o'quv dasturi hajmida bilim, ko'nikma, malakalarini puxta o'rganib olishlarini ta'min etish uchun dars materiali ustida yana qanday ishlash kerakligini ko'rsatadi, darsdan ulgurmayotgan o'quvchilarni o'z vaqtida tezda tegishli choralar ko'radi. Shu bilan birga tekshirish o'qituvchining ham o'quvchining ham o'ziga talabchanligini kuchaytiradi. Har bir o'quvchining o'qishda o'zining yutuq va kamchiliklarini, o'quv materialining qaysi qismi puxta, qaysi qismini bo'sh o'zlashtirganligini aniqlashga yordam beradi. O'z-o'zini tekshirib borishga o'zi o'zini tanqid qilishga odatlantiradi, intizomlikka va qunt bilan o'qishga o'qishga o'rgatadi, ularda kuchli iroda hamda ijobiy xarakter vujudga keltiradi va tarbiyalaydi. Maktab, ota-onalarni esa davlat oldida o'z mas'uliyati va vijdon burchini tushuntirishga o'rgatadi.

O'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalarini hisobga olish va tekshirish ota-onalarning o'z bolalari qanday o'qiyotganliklarini, darsdan ulgurish ulgurmasliklaridan xabardor bo'lib turishlariga yordam beradi. Ularning o'z bolalarining o'qishlari va tarbiyasi uchun javobgarligini oshiradi. Masalan, ayrim ota-onalar bolalarining o'qishlaridan xabardor bo'ladilar. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini hisobga olish va tekshirish ishi avvalo o'quvchilarni kunsayin o'rganib borish va ularning darsdan ulgurishlarini tekshirishni o'z ichiga oladi. O'qituvchi o'qitish jarayonida har bir o'quvchini diqqat bilan o'rganib borishi lozim.

O'qituvchi ana shu o'rganish asosida har chorak oxirida, har bir o'quvchining ma'lum bir fanni qanchalik o'zlashtirganligi haqida xarakteristka berishga majbur.

1. O'qituvchi o'quvchilarni rejali va tizimli suratda kuzatish yo'li bilan o'rganadi, o'qituvchi o'quvchilarni darsda va darsdan tashqari vaqtlarda kuzatib boradi. Kuzatish unga o'quvchining ishiga, o'qishga munosabatini, o'quvchining qiziqishlari va nimalarga moyil bo'lganligini uning individual xususiyatlarini va qobiliyatini bilib olishga yordam beradi.

2. O'quvchilar suhbat yo'li bilan ham o'rganiladi. Suhbat sinf jamoasi yoki ayrim o'quvchilar guruhi bilan, shuningdek yakka-yakka ham o'tkazilishi mumkin. O'quvchilar haqida to'laroq ma'lumotga ega bo'lish uchun o'qituvchilar, maktab vrachi, ayniqsa, ota-onalar bilan fikr almashishi katta ahamiyatga ega.

3. Yana ularning shaxsiy hujjatlarini diqqat bilan ko'rib chiqish orqali ham o'rganiladi. O'qituvchi o'z o'quvchilarini qancha aniq va har tomonlama yaxshi bilsa, ta'lim-tarbiya ishlari shuncha muvaffaqiyatli bo'ladi. O'quvchilarni bilish o'qituvchining butun sinfga, har bir o'quvchiga ta'lim va tarbiya berishning eng yaxshi usul va vositalarini tanlab olib, ulardan samarali foydalanishga imkon beradi. O'quvchilarning zaif tomonlari va nuqsonlarini yo'qotishga ijobiy tomonlarini o'stirish va mustahkamlashga yordam beradi. O'quvchilar bilimlari, ko'nikmalarini hisobga olishning eng muhim qismi ularning bilimni o'zlashtirishlarini tekshirishdir. Maktabda o'quvchilarning bilimni tekshirishning quyidagi turlari – dastlabki taxminiy tekshirish, kundalik tekshirish, mavzular bo'yicha tekshirish va yakuniy tekshirishdan iborat.

I. Dastlabki taxminiy tekshirishning asosiy vazifasi o'quvchilarning yangi o'quv materialini ongli idrok qilishi va muvaffaqiyatli egallash uchun kerak bo'lgan tayyorgarlik darajasini aniqlashdan iborat. Odatda tekshirishning bu xili o'quv yilining boshida yoki o'quv dasturining navbatdagi bobini o'tishiga kirishish oldidan o'tkaziladi.

II. Kundalik tekshirish – har kuni, har dasrda muntazam ravishda, rejali tarzda o'tkaziladigan tekshirishdir. Bu tekshirishning asosiy vazifasi o'tilgan materialni qaytarish bilan birga, yangi o'quv materialini o'zlashtirish darajasini aniqlashdir. Kundalik tekshirish katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Darsda har kuni o'tkaziladigan bu tekshirish, o'quvchilarni tizimli puxta ishlashga o'rgatadi. Shuningdek, bu tekshirish o'quvchilarga bilim, ko'nikma va malakalarni singdirib borishga va irodasini o'stirishga yordam beradi.

III. Yakuniy tekshirish – o'quv choragi va o'quv yilining oxirida o'tkaziladi. Uning asosiy vazifasi o'quvchilarning o'quv choragida yoki o'quv yilidagi materialning egallash darajasini aniqlashdan iborat. O'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarini tekshirishda maktabda qo'llaniladigan asosiy usullar – o'quvchilarning ishlarini kuzatish, darsda va darsdan so'ng kuzatish, og'zaki so'rash, nazorat ishlar o'tkazishdir.

Og'zaki so'rash tekshirishning eng ko'p qo'llaniladigan usullaridan biridir, uning quyidagi turlari bor:

- a) O'quvchini sinf doskasi yoki o'qituvchi stoli yoniga chaqirib so'rash.
- b) Sinfdagi o'quvchilarning ko'pchilikdan sidirgasiga so'rash.
- c) Ayrim o'quvchilardan doskaga yoki stol yoniga chaqirmasdan so'rash.

Ayrim o'qituvchilar o'quvchilarning bilimlarini tekshirishda mavzular yuzasidan tekshirish usulini qo'llaydi. Bu usulning yaxshi tomoni bunda har bir o'tilgan mavzudan shu mavzuni o'zlashtirish darajasi sinfdagi o'quvchilarning har biriga nisbatan tekshiriladi. Mavzu materialini o'zlashtirmagan o'quvchilar aniqlanadi va ulardan shu materialni o'zlashtirish talab qilinadi.

Nazorat ishlar – yozma ishlar (diktant, insho, masalalar yechish, grafik ishlar, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tadbiq qilishni talab etadigan am aliy vazifalarni (laboratoriyada analiz qilish, ustaxonada tegishli buyumlar yasash) bajarish kabilar kiradi. Nazorat ish bir vaqt ichida sinfdagi hamma o'quvchilarni tekshirishga imkon beradi. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tekshirish ishlari quyidagi talablarga javob berishi lozim. Sinfdagi hamma o'quvchilarning bilimlarini tekshirish kerak. Tekshirishda o'qituvchida reja bo'lishi kerak. Reja asosida o'rta, kuchli va bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar

bilimlari tekshirilishi kerak. Tekshirishni shunday olib borish kerakki, sinfdagi hamma o'quvchilar o'qituvchi savoliga javob bera olsin.

O'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalariga baho qo'yish baho o'quvchilarning o'quv dasturlarida ko'zda tutgan bilim, ko'nikma va malakalarniqanday egallaganligini ko'rsatadi. Baho qo'yish katta ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega, chunki o'quvchilarni u qunt bilan o'qishga majbur etadi. Maktab o'quvchilarga baho qo'yishda quyidagi asosiy talablar qo'yiladi.

1. Bilimlarga obyektiv va haqqoniy baho qo'yilishi lozim.
2. Baholashda ko'zbo'yamachilikka mutloq yo'l qo'ymaslik kerak.
3. O'quvchining bilimiga o'quv dasturining talablari asosida baho qo'yilishi lozim.

Bu talablarni ta'min etish uchun bilimga baho berishning umumiy mezonlari bo'lishi shart.

O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunining 7-moddasida "Davlat ta'lim standartlari umumiy o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'lim mazmuniga hamda sifatiga qo'yiladigan talablarni belgilaydi", - deb ta'kidlangan. Bu talablar jamiyatning obyektiv rivojlanishini taminlaydigan ehtiyojlar va bozor munosabatlari umumiy raqobatidan kelib chiqadi. Mazkur talablar umumiy o'rta ta'lim o'quv dasturlari, darsliklarida o'z ifodasini topmog'i dardkor. Bular har bir fanning o'ziga xos ta'lim mazmuni, xususiyatlaridan kelib chiqadi. Maktablarda o'quvchilar bilimi, ko'nikmalariga baho berishning quyidagi umumiy mezonlari qo'llaniladi:

1. Bilimning ilmiy bo'lishi.
2. Bilimning ongli o'zlashtirilishi.
3. Bilimning hajmi.
4. Bilimning mustahkam o'zlashtirilishi.

O'quvchi nutqining mazmuni va bajargan ishining sifati va h.k.

O'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarini tekshirishda va baholashda o'quvchi o'quv dasturi materialini to'la biladimi, ularni tushunadimi yoki uni quruq yodlab olganmi, bilimlarni amaliy masalalarni yechishga va ishlarni bajarishga tadbiiq qila oladimi va boshqalar.

Hamma o'quv fanlari va barcha sinflarda ana shu mezon qo'llaniladi. Biroq ayrim o'quv fanlaridan o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tekshirish va baho qo'yishda shu fanlarning xususiyatini hisobga olishi kerak. Masalan, mehnat darslarida o'quvchilarning bajargan buyumlarni tekshirish va baho qo'yishda mustaqillik, buyumning texnik talablarga muvofiqlik darajasi va sifati hisobga olinishi lozim. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalariga baho qo'yish uchun umumiy ta'lim maktablarida besh darajali raqamli baho tizimi qo'llaniladi.

O'quvchi dastur materialini to'la va mufassal bilgan, uni chuqur tushungan va puxta egallagan, dasturga kiritilgan hamma masalalarni to'g'ri, ongli va dalillar bilan so'zlab bergan, amaliy ishlarni bajarishda va masalalar yechishda egallagan bilimlarni mustaqil tadbiiq qilgan, og'zaki javoblarda va yozish ishlarida to'g'ri adabiiy tildan foydalana bilgan va xatolarga yo'l qo'ymagan holda "5" baho qo'yiladi.

O'quvchi dastur materialining hammasini bilgan, uni yaxshi tushungan va puxta egallagan, dastur hajmidagi savollarga qiynalmasdan javob bergan, bilimlarni amaliy ishda tadbiiq qila bilgan, og'zaki javoblarda to'g'ri tildan foydalana olgan, yozma ishlarida esa kichkina, ahamiyatsiz xatolargagina yo'l qo'ygan taqdirda "4" baho qo'yiladi.

O'quv dasturiga kiritilgan asosiy o'quv materialini bilgan, egallagan bilimlarni amaliy ishlarida bir muncha qiynalib va o'qituvchining bir oz yordamida bajara olgan, og'zaki javoblarida materialni bayon qilganda, yozma ishlarida bir muncha xatolarga yo'l qo'yilgan taqdirda "3" baho qo'yiladi.

O'quvchi o'tilayotgan o'quv materialining ko'pchilik qismini bilmagan, o'qituvchining yordamchi savollari orqaligina javob bergan, yozma ishlarida ko'p va qo'pol xatolarga yo'l qo'ygan taqdirda "2" baho qo'yiladi.

O'quvchi o'tilgan materialni butunlay bilmagan taqdirda "1" baho qo'yiladi.

O'quvchilarga qo'yilgan baholarni ularga izohlab tushuntirish kerak. Bu esa bilimga baho qo'yishning ahamiyatini oshirish hamda o'quvchining o'qishdagi yutuq va kamchiliklarini bilib

olishga yordam beradi. Har bir chorakda o'quvchiga bir nechta baho qo'yilishi kerak. Aks holda chorak oxirida o'qituvchi qiynalib qoladi. Chorak va yillik bahoni qo'yishda o'rta arifmetik usul bilan baho qo'yish mutlaqo yaramaydi, chunki bunday yakuniy baho o'quvchining bilim, ko'nikma va malakalarini to'g'ri aks ettirmaydi.

Ba'zi bir o'qituvchilar darsga tartib-intizom buzgan o'quvchilarga o'z fanlaridan yomon baho qo'yadilar. Bunday baholash butunlay yaramaydi, chunki baho o'quvchining bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yiladi, shuning uchun uni o'quvchining xulqiga qo'yiladigan bahoga aralashtirish noto'g'ridir.

Mashhur rus pedagogi Ostrogorskiy shunday yozadi "Javobga ball olgan inson avvalo o'zidan-o'zi unga haqqoniy baho qo'yishdimi deb so'raydi, agar u bunga nohaqdek tuyulsa, u ranjiydi, go'yo unga tegishli narsa tortib olingandek yoki berilmagandek bo'ladi.

Dangasa xafa bo'lmaydi, u mehnat qilgani yo'q, mehnat qilgan esa mehnatning qadrini biladi va mehnatning natijalarini istaydi".

Shuning uchun barcha o'qituvchilar o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholashda, ularning reytingini aniqlashda obyektiv asoslarga tayanishi shart. Sir emas ba'zi o'qituvchilar baholashning mohiyati, mazmunini o'zlari yaxshi o'zlashtirmaganlar. O'qituvchining bunday nuqsonlari maktab amaliyotida yomon oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchilar reyting tizimini mukammal o'zlashtirib, amaliyotda xatolarsiz tadbir etishlari barkamol o'quvchilarni tayyorlashning zarur sharti ekanligini anglashlari juda muhim.

Hozirgi davrda o'quvchilarning bilimlarini o'zlashtirishda test usuli qo'llanilmoqda. "Test" inglizcha so'z bo'lib, "topshiriq", "tajriba" degan ma'nolarni anglatadi. Bilish xususiyatini o'lchash usuli sifatida unga ingliz psixologi D.Kattel asos solgan. Boshqacha aytganda test qisqa muddat ichida bilimni sinashning eng maqbul usuli bo'lib, bir qator rivojlangan davlatlarda xalq ta'limi bilan bir qatorda turli sohalarida ham test sinovidan foydalangan.

Jumhuriyatimizda ilk bor 1992 yilda bir qator oliy o'quv yurtlariga qabul imtihonlari shu asosda o'tkazildi. Endilikda test sinovi ta'lim-tarbiya tizimining barcha sohalariga kirib bormoqda.

"Umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarining bilim darajalarini nazorat qilishning reyting usuli to'g'risidagi Nizom" loyihasida alohida o'qitirganidek, bu usul davlat ta'lim standartlarining tarkibiy qismi bo'lib, uni barcha ta'lim muassasalarida (maktablarda) bajarishi majburiydir.

Hozirda fanlar bo'yicha reyting ballari quyidagi tartibda belgilanadi:

1. Kundalik nazorat (KN) – 50 ball. Jumladan, a) kundalik so'rov (KS) – 40 ball, b) erkin faoliyat (EF) – 10 ball.
2. Oraliq nazorat (ON) – 20 ball.
3. Yakuniy nazorat (YaN) – 30 ball.

Reyting natijasi besh balli bahoga ko'chirilganda quyidagicha bo'ladi:

100 – 86 ball - "a'lo";

85 – 71 ball - "yaxshi";

70 – 55 ball - "qoniqarli";

55 balldan past - "qoniqarsiz".

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Nima uchun o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari hisobga olib baholab boriladi?
2. Hozirgi davrda o'quvchilar bilim, ko'nikmalarini reyting tizimida baholashning qanday yo'nalishlari mavjud?
3. O'quvchilar bilim, ko'nikmalarini nazorat qilishning qanday turlari va shakllari mavjud va ularni qanday izohlaysiz?
4. Maktablarda o'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarini baholashning qanday mezonlari mavjud?

5. O'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarining mezonlarini qanday izohlaysi?
6. Maktabda baholashning qanday tizimi mavjud?
7. Bahoning ta'lim-tarbiyaviy, amaliy ahamiyatini qanday tushunasiz?
8. O'quvchilar o'zlashtirishining reyting tizimi haqida nimalarni bilasiz?

15-Mavzu: Tarbiya jarayonining mohiyati

Reja:

1. Tarbiya o'quvchi shaxsini shakllanishini boshqarish jarayonidir. Tarbiyaning ijtimoiy voqyealikni o'zlashtirishga yo'naltirilganligi.
2. Tarbai jarayonidagi ziddiyatlar va uning harakatlantiruvchi kuchlari.
3. Maktab o'quvchisini tarbiyalash jarayonining o'ziga xosligi, tarbiya, o'z-o'zini tarbiyalash va qayta tarbiyalash masalalari.
4. Tarbiya jarayonining qoidalari va qonuniyatlari.

Tayanch so'z va iboralap

Asosiy maqsad, barkamol, sharqona axloq, odob, ma'naviy kamalot, najod, xalokat, hayot, yangicha fikrlaydigan, uzoq, uzluksiz jarayon, hokim, tobe, ichki tashqi ziddiyatga, o'z-o'zini tarbiyalash, qayta tarbiyalash, aql kuchi moddiy manfaat kuchi, tashkilotchi, qoida, qonuniyat, talablar, majmui, milliy tarbiya, milliy ong, o'zlikni anglash, insonparvarlik, demokratiya, inson shaxsini hurmatlash, milliy, umummilliy qadriyat, jamoa, mehnat va hokazo.

Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol toptirish va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlari va ta'sirchan maxanzimlarini yaratish eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohatlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchi sifatida qaralmokda.

Tarbiya hayotning eng muhim tirgagi (tayanchi) bo'lib hisoblanishi lozim. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u avvalo yaxshi o'qishni va so'ngra esa yozishni o'rganish bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin! (Avesto).

Avvalom bor, tarbiya nazariyasi Markaziy Osiyo faylasuflarining va xalq pedagogikasining tarbiya borasidagi boy tajribalariga tayanadi, tarbiya nazariyasi o'z qoidalari asoslash uchun falsafa, sosiologiya, etika, estetika huquqshunoslik, psixologiya fanlari ma'lumotlaridan foydalanadi. (Tarbiya nazariyasi o'z navbatida pedagogika fanining boshqa bo'limlari: pedagogikaning umumiy asoslari, pedagogika tarixi, ta'lim nazariyasi, maktabshunoslik bilan uzviy bog'langandir).

Hozirgi zamon pedagogikasida tarbiya tarbiyachining tarbiyalanuvchi shaxsiga oddiy shunchalik ta'sir ko'rsatishi emas, balki tarbiyachilar va tarbiyalanuvchilarning aniq bir maqsadga qaratilgan, bir-biri bilan hamkorlikda qiladigan munosabatlari va o'zaro ta'sir ko'rsatishi ekanligi alohida ta'kidlanadi.

Hozirgi vaqtda amalga oshirilayotgan Kadrlar tayyorlash milliy dasturi "Ta'lim to'g'risidagi" O'zbekiston Respublikasi qonunining qoidalari muvofiq tayyorlangan bo'lib, uning "Asosiy maqsadi - ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish yuksak ma'naviy va axloqiy tarbiyalarga javob beruvchi malakali kadrlar tayyorlash", zarurligi (39 bet) va "Uzluksiz ta'lim ijodkor, ijtimoiy faol, ma'naviy boy shaxs shakllanishi uchun shart-sharoitlar yaratadi" (43 bet) deb, ta'kidlanishi bejiz emas albatta.

"Biz sog'lom avlodni tarbiyalab, voyaga yetkazishimiz kerak" - deb ta'kidlaydi I.Karimov - sog'lom kishi deganda, faqat jismoniy sog'likni emas, balki sharqona axloq-odob va umumbashariy g'oyalar kamol topgan insonni tushunamiz".

Bugungi kunda XXI asr bo'sag'asida shunchaki bilim egasi bo'lgan insonni emas, balki ijodkor, o'z iste'dodi bilan ajralib turuvchi insonni tarbiyalash zamon taqozosidir.

Tarbiya jarayonida kishining qobiliyatlari rivojlanadi, g'oyaviy-axloqiy, irodaviy, estetik hislatlari shakllanadi, tabiatga, jamiyatga ilmiy qarashlar tizimi tarkib topadi, jismoniy kuch-qudratlari mustahkamlanadi.

Hamma davrning ilg'or kishilari tarbiyaga yuqori baho berganlar. Xalq donishmandlari va mutafakkirlaridan Zardusht, Muhammad al-Xorazmiy, Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Ahmad Farg'oni, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Xojib, Axmad Yassaviy, Maxmud Koshg'ariy, Shayx Najmiddin Kubro, Jaloliddin Manguberdi, Burxoniddin Zarnujiy, Burxoniddin Naqshband, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Havoij, Zaxiriddin Bobur, Zavqiy, Furqat, Avaz O'tar, Hamza, Abdulla Avloniylar inson kamolotini ilm-fan va tarbayada deb bilganlar.

Tarbiya jarayoni shaxsning ijtimoiy qimmatli fazilatlarini shakllantirishga, uning atrofdagi dunyoga, jamiyatga, odamlarga, o'ziga nisbatan munosabatlari doirasinn vujudga keltirishga va kengaytirishga qaratilgan.

Shaxsning turmushdagi turli jihatlarga munosabatlari tizimi keng, xilma-xil va chuqur bo'lsa, uning ma'naviy dunyosi shunchalik boy bo'ladi. Tarbiya shaxsni ijtimoiylashtirish, uning aniq hayotiy mavqeyini shakllantirish jarayonidir. Tarbiya shaxsning ongilligi, faolligi, fidoiyligi, vatanparvarligi, insonparvarligi va boshqa fazilatlarini shakllantiradigan jarayondir. Tarbiya o'z tabiatiga ko'ra ko'p faktorli xarakterga ega. Buning ma'nosi shuki, bola shaxsning qaror topishi maktab, oila, jamoatchilik, ijtimoiy muhit va yaqin atrofdagi vaziyatga bevosita yoki bilvosita ta'siri ostida ro'y beradi. Hamma narsa: odamlar, ashyolar, hodisalar, voqeyalar, avvalo ota-onalar va pedagoglar tarbiyalaylilar. (A.S.Makarenko)

Tarbiya jarayonini mashhur pedagog A.Avloniy "Al-xosil tarbiya bizlar uchun yo hayot, - yo mamot, yo najot, - yo halokat, yo saodat, - yo falokat macalacidip" deb ta'riflagan va yana "Har mamlakatning saodati, davlatlarning tinch va rohati yoshlarning yaxshi tarbiyachiga bog'liq" X.X.Niyoziy "Agar yaxshi tarbiya kishining qimmatbaho boyligi bo'lsa, yomon tarbiya uning uchun haqqoniy baxtsizlik hisoblanadi va qo'shimcha uni halox etadi", - deb tushungan.

Ta'lim orqali nazariy kamolotga erishiladi. Tarbiya esa Farobiy fikricha "bu kishilar muloqotda etnik qadr-qimmatni va amaliy faoliyatni yaratishga olib boradigan yo'ldir", deb ta'riflaydi hamda "Insoniy maqsad - oliy baxt saodatga erishuvni o'ziga g'oya va oliy maqsad qilib olish kerak".

A.S.Makarenko "Tarbiya bu nisbatan keksaroq avlodning o'z tajribasi, o'z ehtirosi, o'z e'tiqodini yosh avlodga topshirish demakdir ", deb ta'riflagan.

Yuqoridagi ta'riflarning barchasi shaxs tarbiyasining u yoki bu qirralarini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgandir.

Pirovard natijada har tomonlama kamol topgan, yetuk, barkamol shaxsni shakllantirishga qaratilgandir. Tarbiya jarayonining eng asosiy maqsadi har tomonlama va uyg'un kamol topgan yangicha fikrlaydigan shaxsni shakllantirishdir. Bu qiyin jarayon ikki tomonlama bo'lib, uyushtirishni va rahbarlikni, boshqarishni ham, tarbiyalanuvchi shaxsning faollik ko'rsatishini ham talab qiladi. Ammo bu jarayonda pedagog yetakchi rol o'ynaydi va tarbiyaning umumiy maqsadini amalga oshiradi.

Tarbiya uzoq davom etadigan va aslida uzluksiz jarayon bo'lib, bu jarayon bola maktabga kelishidan ilgariroq boshlanadi va butun umr bo'yi davom etadi. Tarbiya ko'pgina sabablarga, o'quvchilarning individual-tipologik tafovutlarga, ularning hayotiy va ma'naviy tajribasiga, shaxsiy faolligiga boqliq.

Tarbiya jarayonidagi ziddiyatlar va uni harakatlantiruvchi kuchlar

Ichki qarama-qarshiliklar, masalan: o'quvchiga qo'yiladigan talablar bilan uning yetukligi, boodobliligi o'rtasidagi qarama-qarshiliklar yoki tashqi ta'sirlar bilan tarbiyalanuvchining ichki pozitsiyasi, ya'ni uning bu ta'sirlarga bo'lgan munosabati o'rtasidagi qarama-qarshilik tarbiya jarayonining manbai, harakatlantiruvchi kuchi bo'ladi. Masalan: agar tarbiyachi bolalarga yangi faoliyat turini tavsiya qilgan taqdirda uning odobliligi, bu ishga kirishib ketishga tayyorgarligini hisobga olmagan bo'lsa, u qanchalik ko'p harakat qilmasin,

tarbiyalanuvchilar passiv bo'ladilar, shuning uchun bu ishning o'quvchilarga ta'sir etish darajasi samarali bo'lmaydi.

Tarbiya jarayonining dialektikasi uning ziddiyatli ekanligida namoyon bo'ladi. Aslida bu narsa tarbiyalanuvchilarga nisbatan qo'yiladigan talablar bilan ularning tayyorgarlik darajasi, rivojlanish darajasi o'rtasidagi qarama-qarshilikni hal etishga qaratilgan.

Tashqi ziddiyatlar obyektiv mavjud bo'lgan normalar bilan atrofdagi kishilar yurish-turishi o'rtasidagi nomuvofiqlikda tafovvutda namoyon bo'ladi. Tashqi ziddiyatlardan biri - tashqi talablar bilan o'quvchining xulq-atvori o'rtasidagi ziddiyatdir.

Maktab o'quvchilarining da'volari bilan uning shaxsiy imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyat ham ichki ziddiyatlar jumlasiga kiradi. Bu ziddiyatlar xylq-atvorda ravshan ifodalanadi. Va'da berib - va'dasini bajarmaydi, biror ishni boshlab qo'yib, oxiriga yetkazmaydi.

Insonning shaxs sifatida kamol topishidagi asosiy manbalardan biri: talablar bilan ularni qondirish usullari (sharoitlari) o'rtasidagi ziddiyatlardir. Agar maktab o'quvchisining talablari tegishli ashyo yoki harakat bilan va zarur xajmda kondirilsa, ziddiyat ilk bosqichdayoq bartaraf etiladi.

Yosh avlodni tarbiyalash kishilik jamiyatining yashashi va davom etishining eng zarur shartidir. Jamiyatning odamga tarbiviy ta'siri uning ilk bolalik davridan boshlanadi. Bu ta'sir oila, maktab, jamoatchilik va xalq ta'limi tizimi orqali amalga oshiriladi. Tarbiya jarayoni tarbiyachilarining sistemali va rejali ta'sirini hamda tarbiyalanuvchilarning xilma-xil faoliyatini o'z ichiga oladi. Tarbiya jarayonida bolalarning hayot va faoliyatini pedagogik jixatdan to'g'ri uyushtirish juda muximdir.

Tarbiya jarayonining muhim xususiyatlaridan biri uning sistemali olib borilishi va bir maqsadga qaratilganligidir. Masalan: mamlakatimizda komil insonni tarbiyalash uchun barcha imkoniyat va sharoit vujudga keltirilgan bo'lib, yosh avlod ilk bolalikdan to'voyaga yetgungacha yasli, bog'cha hamda maktablarda mohir tarbiyachi va o'qituvchilar qo'lida tarbiyalanadi. Tarbiya jarayonining samarasi ham tarbiyachiga, ham tarbiyalanuvchiga bog'liqdir.

O'z-o'zini tarbiyalash va qayta tarbiyalash

Tarbiya jarayoni faqat o'qituvchi va tarbiyachi rahbarligida amalga oshirilmaydi. Tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchilarning o'zlari ham ishtirok etdilar, ya'ni ular o'zlarini-o'zlari tarbiyalaydilar. O'z-o'zini tarbiyalash insonning o'zida ma'lum fazilatlarini ustirishga qaratilgan ongli intilish va iroda kuchidir. "O'z-o'zini tarbiyalashga undovchi tarbiya ishonchim komilki, bu haqiqiy tarbiyadir". V.A.Suxomlinskiy "Tarbiya to'g'risida (32 – bet)

Har bir shaxs ijtimoiy muhit ta'sirida, jamiyat ta'sirida bir qator sifatlarni orttiradi. Odamda o'z-o'zini tarbiyalash faoliyat elementlari kichik yoshdan boshlanadi, bu ishga o'smirlik davrida ongli ravishda kirishadi va yigitlik davrida yanada rivojlanadi, chunki odamda o'z-o'zini tarbiyalashga intilish, o'z hatti-harakatini idora etish va baho berish qobiliyati vujudga kelgan vaqtda paydo bo'ladi.

Bolalardagi o'z-o'zini tarbiyalash faoliyatiga albatta o'qituvchilar, tarbiyachilar va ota-onalar rahbarlik qilishi, ularning o'z-o'zini tarbiyalashini ko'zdan qochirmasligi va muayyan maqsad yo'liga solib yuborishi lozim. Bolalarning o'z-o'zini tarbiyalash ishida o'quvchilar jamoasi, jamoatchilix fikri ham katta ahamiyatga ega. Bolalar o'z-o'zini tarbiyalashda o'zlariga na'muna deb bilgan sifatlarni tanlaydilar va tahlil qiladilar.

Bola bilim olishdan avval taqlid qilishni o'rganadi (Komenskiy) bunday holatda kattalar albatta yordam berishlari kerak.

Agar o'qituvchilar, tarbiyachilar, ota-onalar bolalarning o'z-o'zini tarbiyalashda qo'z-quloq bo'lib turmasalar, bolalar salbiy sifatlarni singdirib olishlari mumkin.

Tarbiya ishining yana bir tomoni, ya'ni ba'zi bir bolalarni qayta tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor berishdir.

Ayrim oilalarda bolalarga yoshlikdan noto'g'ri tarbiya berish natijasida ular g'oyatda intizomsiz, erka-tantiq, ish yoqmas, qaysar bo'lib qoladilar. Ular qayta tarbiyalashga muhtoj bo'ladilar.

Ba'zi tajribasiz, pedagogik mahoratga ega bo'lmagan o'qituvchilar bolalarga ta'lim va tarbiya berishda bir qator xatoliklarga yul qo'yadilar. Bunday xato va nuqsonlar oqibatida o'zlashtirmovchilik, intizomsizlik kabi hollap kelib chiqadi.

Atoqli mashhur pedagog A.S.Makarenko bolalarga mumkin qadar juda kichik yoshidan boshlab to'g'ri tarbiya berishga kirishish kerakligini, aks holda keyinchalik qayta tarbiyalash og'ir ekanini, bu ish ko'p kuch va bilim talab etishini ko'rsatib: "bolani qayta tarbiyalashga nisbatan uni to'g'ri va normal tarbiyalash ancha osondir" degan edi. Misol: bolalarning salom berishlari yoki kattalarning salom bermasliklari.

Yosh avlodni ijodkor, faol va fidoiy komil insonlar qilib voyaga yetkazish, ularni har tomonlama ma'lumotli va yuksak axloqiy fazilatli qilib tarbiyalash ishlari maktabda ta'lim-tarbiya jarayonida amalga oshiriladi. Bu jarayonda asosiy masala - o'quvchilar faoliyatidir.

Tarbiya jarayoni odatda qayta tarbiyalash, bolaning atrof-muhitdagi u yoki bu hodisalar bilan salbiy aloqasi natijasida vujudga keladigan munosabatlar va o'z xususiyatlarini bartaraf etish bilan qo'shib olib boriladi. Eng yuqori darajaga erishadigan tarbiya jarayoni o'z-o'zini tarbiyalashga muvofiq bo'lishdir.

Tarbiya uzoq davom etadigan va aslida uzluksiz jarayon bo'lib, bu jarayon bola maktabga kelishidan ilgariyoq boshlanadi va butun umr buyi davom etadi. Tarbiya ko'pgina sabablarga. o'quvchilarning individual – tipologik tasavvurlariga, ularning hayotiy va ma'naviy tajribasi, shaxsiy pozitsiyasiga bog'liqdir.

"Insonning shunday yuksak va qimmatli hislatlari bo'ladiki, ...aql kuchi moddiy manfaat kuchidan ustunlik qiladi, ana o'shandagina inson yaxshilikka intiladi. Ammo jamiyatda bunday kishilar juda ham kam, mabodo kishilar orsida bundaylari topilsa ham, ular yolg'izdirlar. Bordiyu manfaat aqlni zabt etib olsa, unda insonni albatta yomonlikka chorlaydi. Bunday odamni qayta tarbiyalamoq lozim", degan A.Navoiy va yana ..."Odobli va go'zal xulqli odamlar ko'payaversa, xalqning do'stligi, ularning bir-biriga nisbatan bo'lgan mehr-muhabbati borgan sari rivoj topadi. Agar kishi odob va tavoze' (xokisor. bezavol) kabi xulqqa ega bo'lsa, o'zi ham xalqning izzat-hurmatiga sazovor bo'ladi", degan Maxbub ul-qulub asarida (48-bet).

Tarbiyaning xususiyatlari

Shuni nazarda tutish kerakki talim va tarbiya yagona jarayondir. Ammo ularni aynan bir jarayon deb o'ylash mumkin emas.

Chunki har bir insonning o'ziga xos xususiyatlari va belgilari bor. A.S.Makrenkoning fikricha tarbiya mantiqi ta'lim mantiqini takrorlamaydi.

Bolalarni tarbiyalash ishlari (ijtimoiy muhit, oila, bolalar doimo duch keladigan xilma - xil odamlar, bolalar va o'smirlar tashkilotlaridagi ishlar, radio, televideniye, adabiyot va san'at) kabi ta'sirlar bilan qo'shib ketadi. Shuning uchun ham tarbiyani ko'p qirrali jarayon deyish mumkin. Ta'limda esa o'qituvchiga hancha kim qarshilik ko'rsatmaydi. Tarbiya jarayonining birinchi xususiyati - uning ko'p qirrali jarayon ekanligidir. Tarbiya jarayonining ikkinchi xususiyati - uning uzoq muddat davom etishidir. Buning uchun oylar va yillar mobaynida qunt bilan ishlash talab etiladi.

Tarbiya masalasi murakkab, qiyin masala ekanini, u maktab doirasi bilan cheklanib qolmaganini, balki bolalarni tarbiyalash uchun hamma mas'uldir. Unda bolalar uzluksiz tarbiyalanib boradilar.

Tarbiyaning ta'limdan farqlantiruvchi yana bir xususiyati shundaki, u yaxlit holda va konsentrik asosda amalga oshiriladi. Tarbiyaning turli tomonlari bir-biri bilan uzviy bog'langandir. Ta'limda biror predmetga doir bilimlar, bo'limlar, mavzular, dasturlarga bo'linib, ma'lum bir vaqtda beriladi.

Tarbiya jarayonida esa doimo takrorlanishga duch kelamiz. Maktabdagi boshlang'ich, o'rta va yuqori sinflarda: jamoatchilik, do'stlik, o'rtoqlik, mehnatga va ijtimoiy muhitga ongli munosabat va boshqa sifatlarni tarbiyalash qo'zda tutiladi. Lekin ularning mazmuni bolalarning yoshi va hayotiy tajribasiga muvofiq kengayib va chuqurlashib boradi.

Tarbiyaning yana bir xususiyati shundaki, bu jarayon ikki tomonlama xususiyatga ega bo'lib, unda bolaning o'zi ham faol ishtirok etadi. O'quvchi tarbiyaning faqat obyektigina emas, balki atrofdagi voqyealarga ta'sir etuvchi subyekt hamdir. Shuning uchun tarbiyachi bolaning imkoniyatlarini, istak va xoxishlarini, intilishlarini, unga bo'layotgan boshqa ta'sirlarni tashqi axborotlar manbaini hisobga olishi lozim. Agar bular unutilib qoyilsa tarbiyalash qiyinlashadi. Mana shulardai tarbiya jarayonining yana bir asosiy xususiyati - tarbiyada qarama-qarshiliklar g'oyat ko'pligi kelib chiqadi. Bu qarama-qarshiliklar bolalarda o'z tushunchalariga muvofiq dastlabki paydo bo'lgan sifatlar bilan tarbiyachi tomonidan tarkib toptiriladigan sifatlar o'rtasida, ya'ni qo'yiladigan talablar bilan uni bajarish imkoniyatlari o'rtasidagi kurashda namoyon bo'ladi. Undan tashqari, bunday qarama-qarshiliklar ko'pincha bolaning ongi bilan xulqi bir-biri bilan muvofiq bo'lmasligida, o'qituvchining bolalarning yosh va individual xususiyatlari, fe'l-atvori, qiziqish va intilishlarini yaxshi bilmasdan munosabatda bo'lishida sodir bo'ladi.

Agap tarbiyalanuvchi sust bo'lsa, faoliyatsiz bo'lsa, har qanday tarbiyaning ta'siri kuchsiz bo'ladi, o'qituvchilarning urushishlari yetarli darajada samara bermaydi.

Tarbiyaning yana bir xususiyati - ya'ni uning natijasi kelajakka qaratilganligini ko'rsatadi. Shuning uchun bolalarning tarbiyalanganlik darajasini darhol tezda aniqlash qiyin. Tarbiyachi o'z faoliyatida kelajak maqsadlarni qo'zda tutib ish kurishi kerak. Tapiya jarayonida shy kun talabining kelajax maqsadlar bilan uyg'unlashtirilishi ishimizning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. "Eskini o'zlashtirgan va yangini tushunishga qodir insongina tarbiyachi bo'la oladi" - degan xitoylix Konfusiy.

Tarbiya qoidalarini va qonuniyatlarini

Tarbiya qoidalarini o'qituvchi, tarbiyachilarga yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi qoidalar yig'indisi hisoblanadi. Yetuk, barkamol insonni shakllantirish vazifalari va maqsadi bilan belgilanadi. Buni yanada tushunarliroq tarzda ifodalash mumkin.

Tarbiya jarayonlari o'qituvchining, o'quvchini hozirgi zamon uchun foydali fazilatlarini shakllantirishga, tarbiyaning mazmuni, shakli, metodlariga qo'yiladigan talablarni belgilab beradigan qoidalar yig'indisiga aytiladi. Tarbiya qonunlari Sharq, G'arb, Markaziy Osiyo va boshqa xalqlar faylasuflari, donishmandlari fikrlari hamda milliy pedagogikada erishgan yutuqlariga asoslangan. Tarbiyaning har bir qoidasi mustaqil bir pedagogik maqsadni nazarda tutmog'i, boshqa qoidalar bilan o'zaro aloqada yagona umumiy pedagogik maqsadni amalga oshirishga, ya'ni barkamol, yetuk insonni shakllantirishi darkor. Bu vazifani ro'yobga chiqarishda tarbiyaning xususiyatlarini hisobga olish va qonuniyatlariga rioya qilishi talab etiladi. Tarbiya jarayonida bu qoidalarga amal qilish uning samarasini oshiradi. Tarbiyaning mazmuni, tashkil etilishi, usullari va ularga qo'yiladigan asosiy talablar tarbiya qonunlarida o'z aksini topadi.

Tarbiyaning mohiyati, mazmuni, qoidalarini O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni va "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" talablaridan kelib chiqadi. Ana shu kadrlar sifati, mahorati, milliy va umumbashariy fazilatlarini shakllantirishga qaratilgan.

Tarbiya qonunlari quyidagilardan tashkil topadi: tarbiyaning ma'lum maqsadga qaratilganligi, tarbiyaning hayot bilan bog'liqligi, mehnat asosida tarbiyalash, jamoada va jamoa orqali tarbiyalash, o'quvchi shaxsini hurmat qilish va talabchanlik, o'quvchiga qo'yiladigan talablarning birligi, tarbiyaning insonparvarlik va demokratik g'oyalarda amalga oshirioishi, tarbiyani milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tashkil qilish, tarbiyada yosh va individual xususiyatlarni hisobga olish, tarbiyada tizimlilik, izchillik va yuoshqalar.

Insonparvarlik va demokratiya qoidalarini "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda "Ta'lim va tarbiyaning insonparvarlik demokratik xarakterda ekanligi" alohida ta'kidlangan (20 bet). O'qituvchining bilim saviyasi, ma'naviyati jamiyatni harakatga keltiruvchi yetakchi omillardan biri sanaladi. Shuning uchun tarbiyani amalga oshiruvchi o'qituvchining insonparvarlik va demokratiya mohiyatini bilishi hamda shu qoida asosida kishini tarbiyalashi muhim. Tarbiyani demokratiyalash - bu tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o'rtasida o'zaro ishonch, hamkorlix asosida

pedagogik munosabatlar mohiyatini o'zgartirish demakdir. By tarbiya ishiga jamoatchilikni jalb qilim uning rivojlanishiga jamoat omillarini kiritish demakdir.

O'qituvchi pedagogik faoliyatda insonparvarlik g'oyalariga rioya qilib ish tutishi darkor. O'qituvchi o'quvchiga avvalgidek, tarbiya obyektiga emas, balki o'zi kabi subyekt deb qarashi darkor. Ya'ni o'quvchiga faqat uning buyrug'ini bajaruvchi emas, balki mening o'zim bilan teng huquqli, birga ishlovchi, ishonchli, hamkorlik qiluvchi deb qarashi lozim.

Tarbiyada milliy va umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligida o'quvchilarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash muhim. Shuning uchun ularga qadriyatlarning mohiyati, mazmuni va shakli bilan tanishtirib, ularda milliy ong, g'urur, o'zlikni anglash, milliy iftixor tuyg'ularini shakllantirish kerak. Buning uchun xalqning ko'p yillik madaniy va ma'naviy me'rosini o'rganish qodasiga rioya etish katta foyda beradi. Ma'naviy me'ros xalq og'zaki ijodida, mutafakkirlar qarashlarida va xalq tajribasi kabi yo'nalishlar orqali amalga oshiriladi.

Mehnatda tarbiyalash qoidalari

Insonni mehnat qoidalari asosida tarbiyalash tarbiyaning asosiy qoidalari dandir. O'quvchini mehnat qoidasi asosida tarbiyalashning maqsadi mehnatning mazmuni, mohiyatini anglatishdan iboratdir. O'quvchi o'zi bajarayotgan mehnatning natijalarini ko'rsa, undan manfaat olsa, undan qoniqsa, rohatlansagina mehnat tarbiyalaydi. Mehnat jarayonida odamda do'stlik, ahillik, hamkorlik, o'zaro yordam, jamoa bo'lib ishlash, madaniyat, ma'naviyat singari sifatlar shakllanadi. A.N.Farobiy "Har bir o'quvchiga bekitilgan ma'lum bir ish bo'lishi kerak, toki u kishi o'ziga bekitilgan ishni kechiktirmasdan o'z vaqtida bajarsin" degan talabni qo'yadi (Risolalar 117-bet). Eng muhimi mehnat kishini muhtojlikdan, bekorchilikdan, yurak siqilishidan va axloqning buzulishidan saqlaydi. A.R.Beruniy "Har bir insonning qadr-qimmatini uning bajaradigan mehnati bilan o'lchanadi", deb ta'kidlagan.

Jamoada va jamoa orqali tarbiyalash qoidasi

O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da "ta'lim oluvchilarni mehnat jamoalarida tarbiyalash" zarurligi alohida ta'kidlangan. A.Navoiy faqat "Maxbub-ul-qulub" asarida emas, balki boshqa asarlarida ham "inson faqat jamiyatdagina kamolotga etishi mumkin, boshqalardan ajralgan esa, qismati qoridir... dunyoda u rohat-farog'at ko'rmaydi", zero "zamon kishilarni tarbiyalaydi va yaratadi" degan aniq va ravshan fikrni o'tkazib kelgan (313-319 bet).

A.S.Makarenko pedagogik tajribalaridan ba'zi bir xulosalar nomli maqolasida "Tarbiyaning asosiy maqsadi kolektivchilar qilib tarbiyalashdan iboratdir", deb ta'kidlagan. Jamoada tarbiyalash o'z shaxsiy manfaatlarini va orzularini jamoaning umumiy manfaatlari bilan bog'lash bilan avvalo inson birga o'qish va mehnat qilish jarayonida o'sadi, ulg'ayadi, kamol topadi. Eng muhimi o'quvchilarda ijtimoiy burchni anglash topshirilgan ishga mas'uliyatni tarbiyalaydi.

O'quvchilarni hurmat qilish va talabchanlik qoidasi

O'quvchilarni tarbiyalashning muhim qoidalari biri bolalarga nisbatan qattaq talabchan bo'lish va ular shaxsini hurmat qilishdir. Ajoyib pedagog A.S.Makarenko: "Mening asosiy pedagogik prinsipim hamisha odamga mumkin qadar ko'proq talab qo'yish, shu bilan birga uni mumkin qadar ko'proq hurmat qilish bo'lib qolsin" – deb ta'kidlagan.

O'quvchilar g'amxo'r, mehribon va talabchan o'qituvchini sevadilar, hurmat qiladilar va unga to'liq ishonadilar. Mana shunday o'qituvchilarning bolalarga tarbiyaviy ta'siri ko'proq bo'ladi. O'qituvchi o'quvchiga nisbatan qattiq talabchan bo'lishi va qo'ygan talablarning o'quvchilar tomonidan so'zsiz bajarilishiga erishilmog'i lozim.

Tarbiyada tizimlilik qoidasi

Bolalarga bilim berishda ma'lum tartib, muntazamlilik qanchalik muhim bo'lsa, tarbiya ishlarida ham shunchalik muhimdir. Bolalarga insoniylik fazilatlarining hammasini birdaniga, bir yo'la va bir vaqtda singdirib bo'lmaydi. Shuning uchun bolalarda insoniylik fazilatlarini tarbiyalash ishida muntazamlilik juda muhimdir. Maktabning bir sinfida do'stlik, ikkinchi bir sinfda boshqa tarbiya amalga oshirilmaydi.

O'quvchilarni tarbiyalashda ularning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish qoidasi

O'quvchilarni tarbiyalashda ularning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Tarbiyaning mazmuni, shakli hamma yoshdagi bolalar uchun bir xilda bo'lavermaydi. Turli sinfdagi bolalarning yoshi va saviyasini hisobga olish asosida tarbiyaning vazifalari amalga oshirilib boriladi. Bolalarga beriladigan tarbiya mazmuni ularning yoshiga, kuchiga, tushunchasiga va imkoniyatlariga mos bo'lishi lozim. Tarbiyada bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olishdan tashqari ularning individual xususiyatlarini hisobga olishni taqozo etadi. Chunki ma'lum yoshdagi bolalar xususiyatida umumiylik bo'lishi bilan birga har qaysi bolaning o'ziga xos xususiyati ham bor.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Insonni shakllantirishda tarbiyaning o'rnini qanday? Tarbiya nima?
2. Tarbiya jarayonidagi ziddiyatlar va harakatlantiruvchi kuchlarni o'qituvchi nima uchun bilishi darkor?
3. Tarbiya, o'z-o'zini tarbiyalash va qayta tarbiyalashni qanday tushunasiz?
4. Tarbiya qanday xususiyatlarga ega?
5. Tarbiya qoidalari va qonuniyatlari deb nimaga aytiladi?
6. Tarbiyaning qanday qoidalari mavjud va ular mazmunini siz qanday tushunasiz?
7. Bo'lajak o'qituvchi nima uchun tarbiya qoidalarini o'rganadi?
8. Sizningcha tarbiyada yana qanday qoidalar bo'lishi mumkin?
9. Tarbiya qoidalarining o'zaro aloqadorligi va birligini qanday tushunasiz?

16-Mavzu: Tarbiya metodlari

Reja:

1. Tarbiya metodlari haqida tushuncha. Markaziy Osiyo xalqlari tomonidan qo'llaniladigan tarbiyaviy ta'sir usullari, ularning xususiyatlari, Tarbiyaviy ishni tashkil etishda ulardan foydalanish.
2. Tarbiya metodlarining tasnifi. Ijtimoiy ongning shakllantirish metodlari: tushuntirish, hikoya, suhbat, o'git-nasihat, ma'ruza, konferensiya, na'muna tarbiya usuli sifatida.
3. Ijtimoiy xulq-atvor tajribasini shakllantirish usullari.
4. Rag'batlantirish, jazolash va uning turlari.
5. O'z-o'zini tarbiyalash. Maktab yoshidagi o'quvchilar o'z-o'zini tarbiyalashning xususiyatlari.
6. Tarbiya metodlarining o'zaro aloqadorligi va birligi.

Tayanch so'z va iboralar

Metod, ta'sir etish quroli, ongning shakllantirish, xulq-atvor, tajriba, rivojlantirish, jazolash, o'z-o'zini tarbiyalash, na'muna, ibrat, taqlid va hokazo.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida "yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy madaniy, tarixiy an'alariga, urf-odatlariga hamda umumbashariy qadriyatlariga asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalar ishlab chiqilib, amaliyotga tadbiiq etiladi", - (55-bet) deb alohida ta'kidlangan. "Noqobil adamni tarbiya qilmaslik – zulmkor va noqobil odamga tarbiyani behuda sarf qilish xayfdir. Tarbiyangni ayab unisini nobud qilma, tarbiyangni bunisiga zoya ketkizma", - deb ta'kidlaydi A.Navoiy.

"Qayerda rag'batlantirish bo'lsa, umid shu tomonga yo'l oladi, qayerga don sepilsa, shu yerga qush qo'nadi", - degan Al-Buxoriy (Al-jomye as-saxix 114-bet).

Farobiy deydi: Muallim shogirdiga nisbatan o'ta hokimlikka ham yo'l qo'ymasligi lozim, chunki o'ta hokimlik shogirdga muallimga nisbatan nafrat uyg'otadi. Agar shogird muallimning bo'shlig'ini sezsa, unda muallimga va uning o'qiyotgan ilmiga nisbatan so'vish va mensimaslik paydo bo'ladi, - deb ta'kidlaydi.

J.J.Russo "Agar siz bolalardagi sho'xlikni o'ldirsangiz, hech qachon dono odamlarni voyaga yetkaza olmaysiz", - degan fikrni bildirgan.

A.S.Makarenko "...Men ta'sir qilishning jismoniy metodiga qarshiman... Umuman jismoniy jazoni metod sifatida tan olmayman. Men jismoniy jazo foyda keltirgan biror bir oilani ko'rmadim", - degan.

Tarbiya metodlarida insonni har tomonlama kamol toptirish maqsadida bola ongi, his-tuyg'ulari, irodasi va xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatishga aytiladi. A.S.Makarenko tarbiya metodlarini insonga ta'sir ko'rsatishni quroli deb ta'riflagan.

Qimmatbaho marvarid donachasini oxirigacha parmalashda hadiksirab, ustalar uning bahosini tushunib yetmagan shogirdlariga berishadi. Shogirdlari butun borlig'i bilan ishga kirishib ketadi. Bunda ular qo'llari qaltiramay, qo'rqmasdan parmalashni davom ettirgan. Agar bu ishda xavfsirash bo'lsa, parmalash davomida biron bir tasodif bilan dur maydalanib ketsa, usta shogirdini shapaloq bilan tushurgan. Tarsaki zarbi ularni yaxshiroq, sifatliroq ishlashga ko'niktirgan. Dur tirmalanib bo'lgandan so'ng xavfli vaziyat o'tib ketgan.

A.R.Beruniy tarbiyachi bolalarga faqat nasihatgo'ylik qilmay, balki o'z hatti-harakati bilan namuna bo'lib ta'sir ko'rsatishi zarur", deb hisoblangan.

Tarbiya metodlari asosan quyidagilardan tashkil topadi.

Rag'batlantirish metodlari

O'quvchilarni tarbiyalashda rag'batlantirishning o'rni katta. Rag'batlantirish o'quvchining ruhini, kayfiyatini ko'taradi, ularni tetiklantiradi, g'ayratiga g'ayrat qo'shadi, o'z kuchiga ishonchini orttiradi. Maktab tajribasida rag'batlantirishning turli shakllari qo'llaniladi:

ma'qullash, ko'ngilni ko'tarish, ishonch bildirish, maqtash, yozma tashakkur, mukofotlash. Bundan tashqari jamoat tashkilotlari faoliyatida raqbatlantirish shakllari mavjud,

Ma'qullash: boshni qimirlatib ma'qullash yuv va qo'l harakatlari bilan "balli", "barakallo", "rahmat", "juda soz" kabi so'zlar orqali.

Ko'ngilni ko'tarish, dalda berish ba'zan o'qishda va ishda muvaffaqiyatsizlikka uchragan paytda o'quvchilar ko'ngilni ko'tarish va dalda berish kerak bo'ladi.

Ishonch bildirish. O'quvchi kuchi yetadigan biror vazifani topshirish. Masalan, nazorat ishini yig'ishtirish va h.k.

Qayd etish. O'quvchilar xulqinng yaxshilanib borayotganligini qayd etish. Devoriy gazeta, maktab uzeli va h.k.

Maqtash. Kishini maqtash juda foydali deydi M.Gorkiy, - chunki bu narsa uning o'ziga bo'lgan hurmatini oshiradi, o'z kuchiga ishonchni orttiradi. Sinf yig'ilishi, hurmat daftariga, maktab hurmat taxtasiga yozish, rasmini qo'yish shakllari ham mavjud.

Mukofotlash. Yoshma tashakkur va minnatdorlik xatlari.

Jazolash metodlari

O'quvchilarni tarbiyalash metodlari orqali majbur etish, jazolash tadbirlari ham mavjud. Turli odobsizlik, jaholatlardan o'zini tiyish, o'zini tuta bilish faqat ishontirish yo'li bilan emas, balki majbur etish va turli jazo choralari qo'llash yo'li bilan ham tarbiyalanadi.

Maktabda qo'llanadigan jazo choralari: o'qituvchi, sinf rahbari, maktab direktori va o'rinbosarlarining tanbehi, parta sinf doskasi yoniga tikka turkizib qo'yish, bajarilmagan topshiriq yoki uy ishini darsdan so'ng bajartirish uchun olib qolish, pedagogika kengashiga chiqarish xulqiga quyilgan bahoni pasaytirish, sinfni iflos qilgani uchun uni tozalashga majbur etish, bir sinfdan boshqa sinfga va maktabga o'tkazish va h.k.

Bundan tashqari do'q-po'pisa qilish, uyaltirish-qizartirish, qopalash yullari ham qo'llaniladi.

O'z-o'zini tarbiyalash metodlari

Pedagogika darsligida 1990 yil olimlaridan V.A.Slasyonin, S.P.Baranov, L.R.Bolotinalar o'z-o'zini tarbiyalash metodlari tarkibiga o'quvchilarning shaxsiy majburiyat olishlari, o'z ishlari haqida hisobot berishlari, o'z harakatlarini tahlil eta bilishlari, o'z-o'zini nazorat eta olishlari hamda o'z-o'ziga baho bera olish kabi usullarni tavsiya etganlar.

Inson insonni va insoniylikni qanchalik ko'p tushunsa, shuncha ko'p darajada o'z-o'zining tarbiyachisi bo'lib yetishadi. O'z-o'zini tarbiyalashga undovchi tarbiya ishonchim komilki - degan edi mohir pedagog V.A.Suxomlinskiy - bu hahiqiy tarbiyadir.

O'quvchida o'z-o'zini tarbiyalashga, ya'ni o'zi ustida ongli, batartib ishlashga ehtiyoj paydo bo'lgandagina tarbiya jarayonini samarali deb hisoblasa bo'ladi. O'quvchilarni, ayniqsa o'rta va katta o'quvchilarni o'z bilim va malakalarini mustaqil oshirish va erkin fikrlashga yo'llash kerak. O'quvchilar o'qishda, tarbiyada, dam olishda o'z-o'zini tarbiyalash usullaridan foydalanadigan. O'z-o'zini tarbiyalash o'quvchini tashabbuskorlik va mustaqillikka undaydi. O'z-o'zini tarbiyalash sifatleri bola bunga tayyor bo'lganda, u o'zini shaxs deb anglay boshlagach, amaliy ishlarda mustaqil faoliyat ko'rsata boshlagan vaqtda paydo bo'ladi.

Ijtimoiy ongni shakllantirish metodlari

O'quvchilarda qarashlar va e'tiqodlar tizimini shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'ulari va irodasiga har tomonlama ta'sir ko'rsatadi o'z ifodasini topadi. Bu metodning mohiyati shundan iboratki, ularning vositasi bilan yosh avlodga nisbatan qilayotgan talablar bola ongiga yetkaziladi. "Odamni tarbiyalashning eng asosiy yo'li ishontirishdir, odamning e'tiqodiga esa faqat ishontirish bilan tasir qilish mumkin". K.D.Ushinskiy,

1. Tushuntirish - o'quvchilarda e'tiqod hosil qilishning eng keng yoyilgan metodidir. Tushuntirishdan maqsad - bolaga hatti-harakatlar, voqyealar va hodisalarga nisbatan u yoki bu

talablarning ijtimoiy, ma'naviy, estetik mazmunini ochib berishdan, o'quvchiga xulq-atvoriga va ijtimoiy munosabatlarga to'g'ri baho berishni shakllantirishda ko'maklashishdan iborat.

2. Hikoya va suhbat. O'qituvchining jonli so'zi orqali hamisha bola shaxsini g'oyaviy va ma'naviy shakllantirishning ta'sirchan metodi bo'lib kelgan. Hikoya uchun mavzu tanlayotganda uning sinf uchun aktualigiga, u bolalarda ma'naviy ishonch, kechinma, his-tuyg'uni yuzaga keltirishi shart.

Suhbat turli mavzularda: etika (insonning yurish turin xaqida), estetik, siyosiy bilim beruvchi bo'lishi mumkin. Suhbat vaqtida o'quvchilar tinglovchilar emas, balki muhokama qilinayotgan voqealarning faol qatnashchilari bo'lishi kerak. Suhbatda o'qituvchi bolalarning hissiy tajribasiga, ularning konkret bilimlariga tayanadi.

Mashq va o'rganish A.S.Makarenkoning ta'kidlashicha, tarbiya - to'g'ri hatti-harakatga o'rgatuvchi mashqdan boshqa narsa emas. Mashq - bolalar hayotini oqilona bir maqsadga qaratiladi, har taraflama faoliyatini jamiyatda qabul qilingan normalar va qoidalarga muvofiq, tashkil etishdir. Mashq muayyan harakatlar va ishlarni ko'p marta takrorlashni o'z ichiga oladi. Bola uchun mashq - ongli ijodiy jarayondir. Mashqlar natijasida malaka va ko'nikmalar, odatlar, yangi bilimlar hosil qilinadi, aqliy qobiliyat rivojlantiriladi.

"O'yin sinchkovlik va qiziquvchanlik olovini o't oldiruvchi uchqundir", - degan V.A. Suxomlinskiy. O'quvchilar hayotida, ayniqsa boshlang'ich sinflarning o'quvchilari qayotida o'yin faoliyati katta o'rin tutadi. "Bola uchun o'yin - voqyelik, - deb yozgan edi K.D.Ushinskiy, - binobarin, uning tevarak atrofidagi voqyelikdan ko'ra qiziqarliroq voqyelikdir. U bolaga, xususan tushunarli bo'lgani uchun qiziqdir, o'yin bolaga shuning uchun tushunarliki, unda qisman bolaning o'zi yaratgan narsa bor".

Bola o'yinda qanday bo'lsa, u katta bo'lganida ishda ham ko'p hollarda o'shanday bo'ladi, deb bildirgan. Makarenkoning so'zlarida katta pedagogik mazmun bor. O'yin - bolalar jamoaini jipslashtiradigan va rivojlan- tiradigan faoliyat turlaridan biridir. Bolalar o'yiniga e'tibor bilan razm solinsa, ularning o'yinlarida kattalar dunyosi qanday aks etishini qanday bilib olayotganliklarini ko'rish mumkin.

Bola uchun mashq - ongli, ijodiy jarayondir. Mashqlar natijasida malaka va ko'nikmalar, odatlar, (tajriba) bilimlar hosil kilinadi, aqliy qobiliyat rivojlantiriladi. K.D.Ushinskiy tarbiyaning vazifasi xarakterni shakllantirishdan hamda hayotda hosil qilingan e'tiqod va odatlardan tarkib toptirish deb hisoblagan. Odat, Ushinskiyning fikricha, e'tiqodni maylga aylantiradigan va fikrni ishga aylantiradigan jarayondir. Odat - odamning ikkinchi tabiati, lekin tarbiya sanatiga bo'ysunadigan tabiatdir.

Mustaqamlash uchun savollar:

1. Tarbiya metodlari deb nimaga aytiladi? Tarbiya metodlari xaqida sharq - g'arb mutafakkirlari qanday fikrlarni bildirgan?
2. Ijtimoiy ongni va xulq - atvorni shakllantirish metodlarini qanday izohlaysiz?
3. Rag'batlantirish, jazolash metodlarining maqsad va vazifalari nimadan iborat?
4. O'z - o'zini tarbiyalash metodini qanday tushunasiz va u qanday tarkiblardan tashkil topadi?
5. Nega o'qituvchi tarbiya metodlarini bilishi shart? Siz uni qanday izohlaysiz?

17-Mavzu: Huquqiy tarbiya

Reja:

1. Huquqiy tarbiya - shaxs erkinligini tarkib toptirish jarayonining tarkibiy qismi sifatida.
2. Maktabda huquqiy tarbiyaning mohiyati, mazmuni, maqsad va vazifalari.
3. O'quvchilarda huquqiy tarbiyani tarkib toptirish uslubiyati.

Tayanch so'z va iboralar

o'z haq-huquqi sari intilish, qonun, huquq, bilim, tarbiya, qonun hukmron bo'lgan joyda erkinlik bo'ladi, Konstitusiyaviy himoya, huquqiy ko'nikma, odat va hokazo.

«Ilm ila o'z haq-huquqi sari intilish bandasi uchun farzdir va u hayot ekanmi, ani adomog'i zarur» - deb ta'kidlagan M.Ulug'bek.

«O'z haqini himoya qilish yo'lida qurbon bo'lgan odamning o'limi naqadar yaxshi o'limdir. Qonunchilik ijtimoiy hodisalardan biridir, u hеч qanday orqaga qaytishga yo'l qo'ymaydi. Undan hatto zarracha orqaga qaytish ham qonunni buzishdir» (Hadis).

Buyuk bobomiz A.Temur «Qonun hukmron bo'lgan joyda erkinlik bo'ladi» degan dono so'zlarni oltin harflar bilan yozib qo'yishga amr bergan edi deb ta'kidlaydi I.A.Karimov «Buyuk kelajak sari» asarida (624-bet).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001 yil 4 yanvardagi «O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasini o'rganishni tashkil etish» to'g'risidagi farmoyishi asosida mamlakatimiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida «O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasini o'rganish» o'quv kursi joriy qilindi. Farmoyishga asosan 2001 yil 1 sentyabdan e'tiboran respublikamizda uzluksiz ta'lim tizimida bog'chadan to oliy ta'limning yuqori bosqichi – magistraturagacha huquqiy bilimlarni o'rganish avvalam bor Konstitusiyadan boshlandi.

Barcha ta'lim turlari uchun bolalar va o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, huquqiy ong va madaniyatni shakllantirishga qaratilgan Konstitusiyani o'rganish bo'yicha dasturlar, darsliklar, adabiyotlar yaratish vazifalari kun tartibiga qo'yildi.

Yuqoridagi vazifalardan kelib chiqib umumiy o'rta ta'limning boshlang'ich sinflarida 10 soatdan «Konstitusiya alifbosi» va 5-7 sinflarda «Konstitusiya olamiga sayohat» (14 soat) darslari joriy etildi. Boshlang'ich sinflarda ona tili, atrof olamni muhofaza qilish va o'qish darslarni o'rganish tarkibida o'rganiladigan bo'ldi.

Hammamizga dunyo xalqlari tarixidan ma'lumki, har bir millat va elatlar faqat o'z erkinliklarini qo'lga kiritgandan so'nggina

Markaziy Osiyo xalqlari ko'p ming yillik boy huquq va huquqiy madaniyatga ega. Islom huquqshunosligi asosan Qur'oni Karim va sunnati nabaviyya asosida shakllanadi va sunnat negizini tashkil etuvchi hadislarni jamlab kelajak avlodni huquqiy tarbiyalash ehtiyoji vujudga keldi. Dastlabki urinishlar natijasida Zayd ibn al-Hasanning «Majma' ul fiqh», Malik ibn Anasning «al-Muvatga» va Ahmad ibn Hanbaning «al-Musnad» nomli hadislar to'plamlari vujudga keldi. Lekin ular hadislarni saralab to'plashni vazifa qilmay, huquqiy tarbiyaga javob berishga asos bo'ladigan zarur hadislarni to'plash bilan cheklanganlar. Keyinchalik bu faoliyat hadis ilmi bilan shug'ullanuvchi olimlar tomonidan davom ettirildi. Ulardan butun islom olamida e'tirof etilgan «Olti ishonchli to'plam» (Qutub assihah as-sitta) deb yuritiladigan to'plamlar alohida o'rin tutadi. Bular imom al-Buxoriy va imom Muslumning «Jome' as-sahih» (ishonchli to'plam), an Nasso'iy, Abu Dovud, at-Termiziy va Ibn Mohjalarning «As-sunan» nomli hadislar to'plamidir.

Buyuk islom olimi, faqih Burxoniddin al-Marg'inoniy Qur'oni Karim va hadis ilmini mukammal egallab, fiqh-islom huquqshunosligi borasida benihoya chuqur bilimga ega bo'lgan va huquqiy tarbiya sohasini beqiyos durdonalar yaratgan. U Samarqandga ko'chib borib, butun islom olamida mashhur «Al-hidoya» asarini 573 yilda yozgan (1170 yil milodiy). Bu asar ovrupa xalqlari tillariga tarjima qilinib, katta qiziqish bilan o'rganilganidan uning ko'pgina mamlakatlarda huquq ilmi rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatganiga shubha yo'q.

O'zbekiston – mustaqil, demokratik, huquqiy davlat, insonparvarlik qoidalariga asoslangan, millati, dini, ijtimoiy ahvoli, siyosiy e'tiqodlaridan qat'iy nazar fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlab beradigan davlatdir. Qonuniylik va huquq-targ'ibot tantana qilmasa shaxsning huquq va erkinliklarini amalga oshirib bo'lmaydi. Shu jihatdan «O'zbekiston Respublikasining ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi» huquqiy tarbiyada asosiy dasturdir.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil bo'lishi munosabati bilan maktablardagi ta'lim-tarbiya ishlari tinimsiz rivojlanib bormoqda.

Respublikadagi sog'lom vaziyat, xalqning moddiy farovonligi va madaniy saviyasining o'sib borayotganligi mehnatkashlarning onglilik va intizomlilik darajasi yuksalganligi tufayli huquqbuzarlik holatlari tobora kamayib bormoqda. Kishilar ongiga jamiyat manfaatlari yo'lida halol mehnat qilish, sofdil, haqgo'y bo'lish, adolatsizlikka, tekinxo'rlikka, ta'magirlikka qarshi murosasiz bo'lish, qonun me'yorlariga hurmat nazari bilan qarash kabi hislatlar ko'proq singib bormoqda. O'quvchilar ongiga huquqiy sifatlarni singdirishda tarbiyaning barcha omil va vositalaridan, pedagogik ishning barcha usullaridan oqilona, maqsadga muvofiq foydalanish, hyech shubhasiz o'zining samarali natijalarini beradi.

O'quvchi va yoshlarga huquqiy tarbiya berishda, ularda yuksak fuqarolik his-tuyg'ularini, sifat va hislatlarini tarkib toptirishda ta'lim-tarbiya birligi muhim. Ta'limiy va tarbiyaviy vosita va omillar ko'p. Hozirgi vaqtda davlat ramzlaridan foydalangan holda o'quv-tarbiya ishlarini tashkid etish muhim masalalardan biri bo'lib turibdi. Hayotga qadam qo'yuvchi har bir o'smir o'z respublikasining Qomusini bilishi, unga amal qilishi kerak. O'quvchilarda O'zbekiston Respublikasi madhiyasi, Gerbi va bayrog'iga nisbatan chuqur hurmat-ehtirom tuyg'ularini tarbiyalash ishlarimizning uzviy qismini tashkil etadi.

Hukumat qarorlarida maktablar, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari yosh avlodni har tomonlama yetuk va ma'naviy barkamol tarbiyalashga da'vat etilgan. O'zbekiston Respublikasi fuqarosi o'z vatanini sevishi, xalqiga cheksiz sadoqatli bo'lishi, O'zbekiston Respublikasining qonun va qoidalarini, ramzlarini yaxshi bilishi va ularga chuqur hurmat bilan munosabatda bo'lishi shart. O'quvchi va talabalarda ana shu his-tuyg'ularni tarbiyalash o'qituvchining muqaddas burchidir.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Huquqiy tarbiya nima uchun inson erkinligini ta'minlaydi?
2. Maktabda huquqiy tarbiya nima uchun amalga oshiriladi va qanday maqsad va vazifalarni nazarda tutadi?
3. Maktabda huquqiy tarbiya qanday shakllarda olib boriladi?
4. Nima uchun o'quvchilarda huquqiy ko'nikma, odat va madaniyat tarkib toptiriladi?

18-Mavzu: Mehnat tarbiyasi

Reja:

1. Insonni shakllantirishda mehnat tarbiyasining amaliy ahamiyati.
2. Maktabda mehnat tarbiyasining maqsad va vazifalari.
3. Maktabda mehnat ta'limi va tarbiyasini tashkil etish shakllari.
4. O'quvchilar mehnatiga qo'yiladigan talablar.

Tayanch so'z va iboralar

Mehnat qilish, baxtli bo'lishni istasa, mehnatsevar, mehnat ahli, istak, ehtiyoj, odat, ijtimoiy foydali mehnat, o'z-o'zidan qiziqib qolmaydi, kam o'ylaydigan kishi, ko'p qirrali mehnatsiz va hokazo.

Insonning asosiy burchi, vazifasi mehnat qilishdir, chunki istalgan narsaga ishlash bilan, mehnat qilish bilan erishiladi. A.Beruniy.

«Bola o'z mehnati bilan o'zini boqish qurbiga ega bo'lgandan keyingina otaning o'g'liga (yoki qiziga) bergan mehnat tarbiyasi yakunlangan hisoblanadi» deb hisoblagan Ibn Sino. (A.Irisov. Ibn Sino ma'rifatparvar adib. T: 1962 y. 10-bet).

Qaysi narsaga ko'p mehnat qo'shilsa,
O'sha narsa sevimli, hammadan aziz.
Qaysi narsaga kishi umrini sarf qilsa,
O'sha narsa shirin jon barobarida sevimli bo'ladi.

Biror ishni qilishga qasd qilgan bo'lsang, butun zehning, butun vujuding bilan tirishib, bitirmaguncha undan qo'l tortma, - deb o'git qilgan Amir Temur.

K.D.Ushinskiy «Tarbiyaning o'zi, agar kishining baxtli bo'lishini istasa, uni baxt uchun tarbiyalamasligi, balki hayotdagi mehnatga tayyorlashi kerak», - degan.

Umrni zoye etma, mehnat qil,
Mehnatni saodatning kaliti bil. (A.Navoiy)

Mehnat tarbiyasi tarbiyaning tarkibiy qismini tashkil etadi. Haqiqatdan ham, kishining eng birinchi, zaruriy ehtiyoji – mehnatdir. «Buning uchun mehnat zarur, - deb uqtiradi Beruniy, faqat aql-idrok va mehnatning jonlanishigina kishilar hayotini belgilab beradi». Insonning asosiy burchi va vazifasi – mehnat qilishdir, chunki istalgan narsaga mehnat sarflash orqali erishiladi.

A.N.Forobiy inson o'z ijtimoiy vazifasini bajarish uchun unga, birinchidan, kundaliy hayotda odamlar bilan muloqotda bo'lish zarurligini, ikkinchidan esa, u mehnat va kasb-hunar ko'nikmalarini va axloqiy fazilatlarini hosil qilishi lozimligini ta'kidlaydi. Va yana «Har bir kishiga berkitilgan ma'lum bir ish bo'lishi kerak, toki u kishi o'ziga berkitilgan ishni kechiktirmasdan o'z vaqtida bajarsin», - deydi. (A.N.Forobiy. Risolalar. T., 1975 yil, 17-bet).

Ali Abu ibn Sino «Kitob ush-shifo» asarida ideal davlat tuzumi ko'rinishini chizib beradi. Uning fikricha, bu davlatning har bir a'zosi jamiyat uchun foyda keltiruvchi biron bir ish bilan shug'ullanishi kerak. Odamni shundagina odam deyish mumkinki, qachonki u o'z manfaati uchungina emas, balki xalq va umumjamiyat manfaatlari uchun foydali mehnat qilishi bilandir. Birovlar halol mehnat qilib jamiyat uchun foyda keltirsa, boshqalar tekinga yashasa – bu adolatsizlik, deb ta'kidlaydi, Ibn Sino «Tadbiral manozil» asarining «Afsofiy bahtarin zanho» bo'limida barcha jamiyat a'zolari ishlab chiqarish mehnati bilan shug'ullanishi zarur, - degan g'oyani ilgari suradi.

Kaykovus «Qobusnoma»ning «Hunarning afzalligi va qadri baland, oliy tabiatli bo'lish haqida» degan bobida farzandlarni mehnat qilishga undar ekan, agar mehnat qilib badanni o'zingga bo'ysindirmasang sog'lom va baland martabali bo'la olmasan. (Qobusnoma. T., 1973 y. 33-bet).

Pahlavon Mahmud «Inson yuksak kamolotdir, lekin u ana shu sharafga loyiq bo'lish uchun, avvalo, foydali mehnat bilan shug'ullanishi va o'z manfaatini xalq manfaatidan yuqori qo'ymasligi lozim», - degan g'oyani ilgari suradi.

Abdulqodir Bedilning fikricha «Insonda o'z hayotini yaxshilash uchun imkoniyat mavjuddir. Bu imkoniyat, uning nuqtai nazaricha, kishining hafsalasida, harakatchan bo'lishida, ilm, kasb-hunar o'rganishi va mehnat qilishidadir». (I.M.Mo'minov. Tanlangan asarlar. I-tom, T., «Fan», 1969 y, 103-bet.).

Yu.X.Xojib «Qutabg'u-bilik» dostonida «Inson faqat jamiyatdagina, boshqa kishilar bilan muloqatda va o'zaro munosabatda, ijtimoiy foydali mehnatdagina chinakam kamolotga yetishadi», - deb ta'kidlaydi.

Mehnat tarbiyasi haqida mashhur pedagog V.A.Suxomlinskiy quyidagi fikrlarni bildiradi: «O'zi yaxshi ko'rmaydigan ish bilan shug'ullanmaydigan kishini hyech qanday madaniy boyliklar, xazinalar bilan shod etib bo'lmaydi», «Aqliy mehnat bilan jismoniy mehnatni qo'shib olib borish – bu aqliy mehnatdan keyin mexaniq tarzda jismoniy mehnat bilan mashg'ul bo'lish degan so'z emas, balki aqliy mehnatda hosil qilingan bilimni jismoniy mehnat vaqtida muttasil qo'llab borish demakdir», «Mehnatdagi muvaffaqiyat – bu muvaffaqiyat qozongan kishining

faxri. O'z mehnatidan faxrlanmaydigan haqiqiy insonning o'zi yo'q», «Kam qayg'uradigan, kam o'ylaydigan kishi, birdan mehnatsevar bo'lib qolishi mumkin emas», «Bola mehnatga o'z-o'zidan qiziqib qolmaydi, modomiki qiziqishi bo'lmas ekan, demak mehnatga muhabbat ham bo'lmaydi, albatta. Bolalar mehnatini noto'g'ri uyushtirish uni mantiqsiz bir ishga aylantiradi va u mehnatdan bezib qoladi».

Islom dinida mehnat qilish ibodat qilish bilan barobarligi, mehnat qilishdan uyalmaslik kerakligi aytiladi. Zero mehnat – inson hayotining ko'rki, bezagi. Mehnat insonga baxt saodat, farovonlik baxsh etadi. Halol mehnat ma'naviy hayotning mezonidir. Mehnat insonni uch balodan: yurak siqilishidan, axloqiy buzilishdan, muhtojlikdan saqlaydi. Yana «Ishni puxta va yaxshilab qilgan kishini Alloh yaxshi ko'radi» (Hadis) deb musulmonlarni sidqi dildan mehnat qilishga chorlaydi.

Sh.Sa'diy insoniy qadr-qimmatni mehnatda, hunarga tayanishda deb tushunadi va shunday deb ta'lim beradi.

O'z mehnatidan non yegan kishi

Hotam minnatidan ozod yosh-qishi

(Guliston. T., G'.G'ulom nashriyoti. 1968 yil, 6-bet).

Bolalarga mehnat quvonchi, o'qishdagi yutuq quvonchini berish ular qalbida faxrlanish hissini, o'z izzat-nafsi hissini uyg'otish – bu tarbiyaning eng asosiy birinchi vazifasidir, degan Suxomlinskiy.

Avestoda «Bolalar yosh paytdanoq daraxt ko'chati o'tqazish, uy-ro'zg'or qurilmalarini yasash, yerga ishlov berish va chorva bilan shug'ullanishga o'rgatish kerakligini» - ta'kidlagan.

Yaxshilik va ezgulik yaratish uchun kishi mehnat qilishi, o'z qo'llari bilan moddiy noz-ne'matlar yaratishi lozim.

...Mehnat qilmaydigan odamlar! Sen haqiqatdan ham tilanchilar qatorida, yot eshiklarga ta'zim qilib, abadul-abad bosh egib turajaksan! Haqiqatdan ham sening yoningdan turli xil ziroatlarni olib o'tadilar, bu noz-ne'matlarning barchasi mehnat qilayotgan, to'g' va farovon yashayotgan xonadonga nasib qiladi. Abadul-abad shunday bo'lajak!

Inson butun umr davomida suv, tuproq, olov, umuman inson, dunyodagi jamiki yaxshi narsalarni pok va bus-butun asrashga burchlidir.

Chorvador to'g' bo'lsin uchun chorvani muttasil parvarish qilmoq lozim, kabi g'oyalar ta'kidlangan.

Har qanday odamga uning qilgan ishlariga qarab baho berish kerak, - degan Servantes.

Agar inson biron kasbni mukammal egallasa, mehnat unga huzur bag'ishlaydi, baxt keltiradi, degan Andre Morda.

Madaniy jamiyat shunday bo'ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo'lgan har bir odam kasb-hunarda ozod hamma bab-barobar bo'ladi, har kim o'zi istagan yoki tanlagan kasb-hunar bilan shug'ullanadi. Odamlar chin ma'nosi bilan ozod bo'ladigan – deb ta'kidlagan A.N.Forobiy.

«Mehnatdan tashqari va mehnatsiz tarbiya yo'q va bo'lishi ham mumkin emas, chunki murakkab va ko'p qirrali mehnatsiz haqiqiy insonni tarbiyalab bo'lmaydi» va yana «Mehnatsevarlik – bu obrazli qilib aytganda, uchta tushuncha: zarur, qiyin va go'zal degan tushunchalar yig'indisidan iborat».

Mehnat kishining va jamiyatning eng zarur yashash shartidir. Inson nima bilan faxrlansa va u nima bilan e'zozlansa, ularning hammasi mehnatning natijasidir. Mehnat barcha boyliklarning manbai bo'lish bilan birga, u inson hayotining mazmuni hamdir. Buning ma'nosi shundaki, insonning o'zini inson sifatida shakllantirgan (narsa) ham, insonning qudrati nimalarga qodir ekanligini namoyish qilgan ham ana shu mehnatdir.

Mehnat – butun moddiy va ma'naviy madaniyatning, shuningdek, ijtimoiy taraqqiyotning negizidir.

Mehnat tarbiyasining vazifalari ko'p qirralidir. U o'quvchilarni mehnat faoliyatiga amaliy tayyorlashning juda ko'p tomonlarini qamrab oladi. Mehnat tarbiyasining eng muhim vazifasi yosh avlodni mehnat qilish xohishini, havasini, intilishini, ko'nikma va mahoratni ularda shakllantirishdan iborat. Eng muhimi mehnat qilayotgan kishi o'zi bajarayotgan ish natijalarini

ko'rgan taqdirdagina uning uchun mehnat tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Eng zaruri mehnat uning uchun moddiy va ma'naviy qimmatga ega bo'lishi shart. Busiz mehnatning natijasi bo'lishi mumkin emas.

Hozir mehnat tarbiyasining maqsadi mulkka munosabatni shakllantirishga qaratilmog'i zarur. Umuman mehnat insonni ijodiy fikrlashga, fidoiylikka, mustaqillikka da'vat etmog'i shart. O'quvchilarda mehnatsevarlikni tarbiyalash eng asosiy muammo. Shaxsning ma'naviy qiyofasini tarkib toptirishda mehnatning roli nihoyatda kattadir. Mehnatda shaxsan qatnashmay turib, degan edi Ushinskiy, inson o'zining axloqiy rivojlanishida olg'a qarab borolmaydi, bir joyda ham turo olmaydi, u orqaga ketadi.

O'quvchilarda mehnat tarbiyasini tashkil etishda shaxsiy, oilaviy va jamiyat manfaatlarini uyg'un shakllantirishga o'qituvchilar alohida e'tiboni qaratishlari shart.

O'quvchilarni mehnatga axloqiy, psixologik va amaliy tayyorlash jarayonida mehnatsevarlik, mehnat intizomiga bo'ysinib odati, maqsadni amalga oshirishda tashabbuskorlik, faollik, ijodkorlik singari irodaviy fazilatlar shakllantirib borilsa foydali bo'ladi.

O'quvchilarni mehnatda tarbiyalash dastlab oilada, maktablarda – o'quv-tarbiya ishining tizimida, bolalar tashkiloti faoliyatida, ishlab chiqarish jamoalari mehnatida ishtirok etishlari orqali amalga oshiriladi.

Maktab o'quvchilari mehnatning mazmuni O'zbekiston Respublikasi oldida turgan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy rivojlanish istiqbollari ehtiyojlaridan, maktabning ichki sharoiti, imkoniyatlari va talablaridan kelib chiqib belgilanadi. Bu masalada jahon ishlab chiqarishi, tovarlarning sifati – umumiy raqobat eng asosiy mezon hisoblanadi.

Fan va texnikaning tobora uyg'unlashib borishi, xalq xo'jaligi tarmoqlarida amalda qo'llanishi o'quvchilar mehnat ta'limi va tarbiyasini takomillashtirishni, o'zgartirishni, ijtimoiy hayotning o'zi taqozo etmoqda.

O'quvchilarning mehnat tarbiyasi shakllari xilma-xildir. Ular asosan o'quv mehnati, sinfdan tashqari ishlar jarayonidagi mehnat, ijtimoiy foydali mehnat, uy mehnati va ishlab chiqarish mehnatlarini tashkil etadi.

O'quv mehnati asosida barcha o'quv fanlari mazmuni asosida mehnatning nazariy asoslari va mehnatga munosabat, uning amaliy ahamiyati singari vazifalar o'quvchilarga o'rgatiladi. O'z-o'ziga xizmat, sinfdan tashqari va otaliq tashkilotlarning mehnat maydonlarida, sexlarda mehnatning amaliy ko'nikmalari bilan qurollantirish ta'minlanadi.

Ijtimoiy foydali mehnat maktab binosi va maydonlarini ozoda saqlash, bog' va sport maydonlari bunyod etish, tirik burchaklar tashkil etish, o'quv tajriba uchastkalarida, issiqxonalar, ustaxonalaridagi mashg'ulotlarda, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yig'ishda, Vatan urishi qaxramonlari xotirasiga o'rnatilgan tarixiy yodgorliklarga qarash, temir-tersak va dorivor o'simliklar to'plash singarilar bilan shug'ullanadi. Hozirgi umumta'lim maktablarida mehnat tarbiyasi o'quvchilarga mehnat ko'nikmalarini, ijodiy fikrlash, atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishni va kasb tanlashga shakllantirish kabi yo'nalishlarni qamrab olmog'i darkor.

Akademik liseylar, kasb-hunar kolleji o'quvchilarining kasb-hunarga moyilligi, bilim va ko'nikmalarini chuqur rivojlantirish, tanlab olgan ixtisoslikni egallashga imkon beradi.

O'quvchilar mehnatiga qo'yiladigan pedagogik talablar:

1. Aqliy va jismoniy mehnatni bir-biri bilan almashlab turish.
2. Oilada uy-ro'zg'or ishlariga jalb qilish.
3. Bola mehnatda bevosita ishtirok etsa va mehnatga qanchalik erta jalb etilsa, uning mehnat tarbiyasi shunchalik muvaffaqiyatli bo'ladi.
4. Mehnat bola uchun zaruriyat, burch va odatga aylanmog'i kerak. Mehnat oson va qo'lidan keladigan bo'lishi, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga, tayyorgarligiga mos bo'lishi kerak.
5. Mehnat dam olish bilan almashlanib turishi kerak, chunki qattiq mehnat kishini, ayniqsa o'quvchini charchatib qo'yishi mumkin.
6. Bolalarning mehnat faoliyati ijtimoiy ahamiyatga va iqtisodiy-ma'naviy asosga ega bo'lishi kerak.

7. Har qanday mehnat topshirig'i foydali va imkoni boricha yaqqol natija bilan tugallanishi lozim.

8. Mehnat faoliyatini tashkil qilish aqliy, estetik, iqtisodiy, ekologik tarbiyalar bilan mustahkam bog'lanishi foydali.

9. Mehnat amaliy xarakter kasbetishi, ijtimoiy jihatdan kerakli va foydali bo'lishi, jamoaning va butun jamiyatning manfaatlariga muvofiq kelishi muhim.

10. Mehnat o'quvchilarda ijodiylikni, faollikni, tashabbuskorlik va mustaqillikni hamda manfaatdolikni o'stirishi kerak.

11. Mehnatda sanitariya-gigiyena, texnika xavfsizligi qoidalariga rioya qilish darkor va hokazi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Mehnat tarbiyasi nega tarbiyaning asosiy tarkibiy qismi?
2. Maktabda mehnat tarbiyasining maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
3. O'quvchilar mehnat tarbiyasini tashkil etishga qanday pedagogik talablar qo'yiladi?
4. Maktabda mehnat tarbiyasini yo'lga qo'yishning qanday shakllari mavjud?
5. Nima uchun o'quvchilarda mehnat ko'nikma va odatlari tarkib toptiriladi?

19-Mavzu: Axloqiy tarbiya

Reja:

1. Axloq tarbiyasi haqidagi tushuncha. Axloq haqida mutafakkirlar va mashhur pedagoglarning fikrlari.
2. Maktabda axloq tarbiyasining maqsad va vazifalari hamda yo'nalishlari.
3. O'quvchilarni axloqiy tarbiyalashning shakllari va usullari: a) darsda; b) sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy tadbirlarda; v) ommaviy axborot vositalari; radio, telvideniye, gazeta, kino, va hokazo.

Tayanch so'z va iboralar

O'z-o'zini idora qilish, milliy, umuminsoniy qadriyat, odat, yaxshiliklar zamini, qimmatbaho, axloq bilan bezanmoq, axloqni o'zida barqaror qilgan kishi, yaxshilik, yomonlik, nafs buzulib o'stadi va h.k.

Hadislarda "Mo'min kishi o'zining yaxshn xulqi bilan kechasi qoim (ibodat bilan bedor) va kunduzi soim (ro'zador) darajasiga erishadi", "Sizlarning yaxshilaringiz - xushxulq shirin suhbatlaringizdir. Yomonlaringiz esa og'zini to'ldirib, ezmalik ila ko'p gapiruvchilaringizdir", "Mo'min odamlarning afzali - yaxshi xulqlisidir", "Hayo - imondandir", "Barcha balo - tildandir" va hokazo deyilgan. Biz sog'lom avlodni tarbiyalab, voyaga yetkazishimiz kerak, - dbb ta'kidlaydi Karimov, - sog'lom kishi deganda faqat jismoniy sog'liqni emas, balki sharqona axloq-odob va umumbashariy g'oyalar kamol topgan insonni tushunamiz".

Iymon arabcha so'z bo'lib, lug'aviy ma'nosi – ishonchdir. Kalbida iymoni bo'lmagan odam har qancha savob ish qilsa ham, unga savob yog'ilmaydi. Qisqacha qilib aytganda, uch narsaning butunligidan iymon hosil bo'ladi: e'tiqod, iqror va amal. E'tiqodi – dinga dinga ichdan chuqur ishonish; iqror – so'zda buni tan olish; amal – yaxshi ishlar bilan isbotlash.

A.Navoiy "Maxbub-ul-qulub" asarida ushbu satrlarni o'qiyimiz: "Vafosizda xayo yo'q, xayosizda vafo yo'q. Har kimda bu ikki yo'q - iymon yo'q va har kimda iymon yo'q - andan odamiylik qilmak imkoni yo'q". Ya'ni iymonsiz - odam emas".

E'tiqod – bu o'z fikr va qarashlariga mahkam, sobit qadamlik bilan ishonish va o'zgalarni ham o'zidek hisoblab, ularning lafziga samimiyat bilan ishonishdir.

Sharm - bu nojo'ya hatti-harakatlardan o'zini tiya olish, uyalish hissi. Hadislarning birida aytilishicha, odam, eng avvalo o'zidan uyalishi kerak. Nojo'ya qiligi uchun o'zidan uyalgan odam o'zgaga ham noxo'ya hatti-harakatini pavo ko'rmaydi.

Hayo – bu o'zbekcha uyatdir. "Bir ketgan yyat qaytib kelmaydi", "Dilda dog' ko'tarib yurgandan ko'ra betning qizargani afzal" deydi xalqimiz. "Hayo erkak kishiga nisbatan tabiatan ayol kishida ko'proq bo'ladi".

Andisha – bu oqibatini o'ylab yoki yuz - xotir qilib yuriladigan mulohaza, ehtiyotkorlik hissidir.

Nomus - bu iffat, bokiralik, ma'nolarndai tashqari kishiniig o'z mavqeyini saqlash va ardoqlash, xijolat tortish tuyg'ularini oila va ajdodlar sha'niga dog' tushurmaslik ma'nosini ham ifodalaydi.

Yuqorida ta'kidlangan axloqiy iboralar oilada bolalarni axloqiy tarbiyalashda o'ziga xos uslublarda tashkil etishni nazarda tutadi.

Boshqa odamni tarbiyalamoqchi va uning axloqini tuzatmoqchi bo'lgan tarbiyachi, avvalo uni yaxshi (bilish) o'rganishi va barcha kamchiliklarini yaxshi bilib olishi kerak, aks holda tarbiyachi o'z oldiga qo'ygan vazifasini bajara olmaydi. Tarbiya tarbiyalanuvchini yomon axloqiy hislatlardak ozod qilish, unga yaxshi axloqiy fazilatlarni singdira borishi jarayonida amalga oshiriladi", - degan Ibn Sino.

Abu Ali Ibn Sino "Axloq har bir kishi uchun o'z - o'zini idora qilish ilmidir", - deb ta'riflaydi.

Yusuf Xos Xojib "Qutadg'u - bilik" asarida "Kimning odobi yaxshi va axloqi to'g'ri bo'lsa, u kishi o'z maqsadiga yetadi va baxt unga kulib boqadi", yaxshi axloq - jamiyatning, yaxshiliklarning zaminidir", degan. "Halol, haqqo'y, axloq - odobli kishi har qanday qimmatbaho narsadan ham qimmatlirokdir", - degan.

Mashhyp rus pedagogik K.D.Ushinskiy "Tarbiyaning asosiy vazifasi axloqiy jihatdai ta'sir etishdan iboratdir. Bu aqlni umuman o'stirish, uni bilimlar bilan to'ldirishdan ko'ra muhimdir", deb izohlagan.

M.Qoshg'ariy "Devonu lug'ati turk" asarida olg'il mendan nasihat, o'g'lim, ilmu adab o'rgangin, bo'lib bilimli ulug' xalq ichida boshqacha ilmu adab o'rgatgin, deb xitob qilgan.

Keksalarni etsang azizu izzat, seni ham keksaygach etishar hurmat, - A.Bedil.

Bilim ma'rifat yaxshi axloq bilan bezanmog'i lozim, deb ta'kidlaydi A.N.Forobiy. haqiqiy insoniy axloqni o'zida barqaror qilgan yaxshi kishilar yoshlarga yaxshi ta'sir ko'rsatadi va ularni mehr-shavqatli, sofdil va maqbul bo'lib tarbiyalanishi uchun zamin hozirlaydi (3-bet) deb ta'kidlanagan A.Avloniy.

Axloq nima o'zi? Axloq - ijtimoiy ong shakli bo'lib, ijtimoiy hayotning hamma sohalarida insonning xulq - atvorini yo'lga solib turadigan talablar, normalar va qoidalardan iboratdir.

Jamiyatning ijtimoiy - iqtisodiy sharoitlari, rivojlanishi bilan birgalikda axloq o'zgarib va rivojlanib boradi. Chunki jamiyatning rivojlanishi jarayonida odamlarning axloqli va axloqsizlik, yaxshilik va yomonlik, adolat va adolatsizlik haqidagi tasavvurlari ham o'zgarib boradi, Abdulla Avloniy "Axloq insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmdir. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladurgan kitobni axloq deyilur. Agar bir kishi yoshligida nafi buzilib tarbiyasiz, axloqsiz bo'lib o'sdimi, "Allohu - akbar", bunday kishilardan yaxshilik kutaman yerdan turib yulduzlarga qo'l uzataman kabidir.

O'quvchilarning axloqiy tarbiyasi maktabning yetakchi vazifalaridan biridir. Axloq tarbiyaning mohiyati o'quvchilarda axloqiy - ongni, odob tuyg'ularini; xulq - atvor ko'nikmalari va odobini shakllantirishdan iborat. Shaxsning axloqiy kamoloti faoliyat jarayonida ro'y beradi. Chunki har qanday faoliyatning axloqiy jihati bo'ladi. Maktab o'quvchilari faoliyat jarayonida o'zlashtirilgan axloqiy normalar va talablar asosiga quriladigan va axloqiy prinsiplar bilan yo'lga solib turiladigan axloqiy muomalaga jalb qiladilar. Axloq bizning hayotimizga va ongimizga faol tasir etadi, kishilik jamiyati nomidan yaxshilik bilan yomonlik, adolat bilan adolatsizlik, mehr

bilan zulm o'rtasidagi va insoniy munosabatlardagi maqbul va nomaqbul, man etilmaydigan va man etiladigan ishlarni, hatti - harakatlarni belgilab beradi. Huquq normalariga zid hatti - harakat axloqsizlik harakati deb qaralanadi. Shunisi ham borki, huquq majburiy bo'lsa. axloq ixtiyoriydir. Sharq mutafakkirlari axloqni ikkiga ajratishadi. Axloqli, axloqsiz, yaxshi yoki yomon axloqli singari.

Axloqiy munosabatlar - bu jamiyatga, mehtatga, odamlarga va qolaversa, har bir kishining o'ziga munosabatidir.

Karimov ta'kidlaganidek, "Axloq - ma'naviyatning o'zagi". Ma'naviyat - ilm va amal birligi bo'lsa, axloq bevosita har bir shaxsning o'zgalarga nisbatan ma'naviy munosabatini anglatadi. Axloq ma'naviyatning amalidir. U avvalo insof va adolat tuyg'usi, imon va halollik kabi amaliy ma'naviyatning o'zak tushunchalari bilan bog'liq ma'naviyat o'zlikni anglashdir. Dunyoda hamma narsa o'zgaradi, ammo fazilat qonunlari sira ham o'zgarmaydi. Oz-oz o'rganib dono bo'lur (98-bet).

Maktabning maxsus tarbiyaviy faoliyati barkamol shaxsni shakllantirishga qaratilgan bo'lib, u axloqiy tarbiyaning quyidagi vazifalarini hal etadi: axloqiy ongini, mustahkam axloqiy e'tiqodlarni tarbiyalash; yosh avlodning Vatanga, jamiyatga va mehnatga, o'ziga va odamlarga munosabatini anglab olishga qaratilgan axloqiy tuyg'ularni tarbiyalash.

"Odatga aylanmagan tarbiya, qum ustiga qurilgan binodir". degan K.D.Ushinskiy. Axloq tarbiyaning asosiy maqsadi va vazifasi - bu har bir kishida aktiv hayotiy nuqtai nazarni hosil qilishdan iborat. Insonning jamiyatta munosabatini belgilovchi axloqiy fazilatlar orasida Vatanparvarlik yetakchi o'rinini egallaydi.

Vatanparvarlik - Vatanga muhabbat, mamlakat manfaatlari xaqida g'amxo'rlik, Vatan himoyasiga tayyor turish, o'z mamlakatining ijtimoiy va madaniy yutuqlari bilan faxrlanish, Vatanniig tarixiy o'tmishiga va uning an'analariga hurmat tuyg'ularini o'z ichiga oladi. Vatanparvarlik va baynalmilallik qarashlar, his - tuyg'ula o'quvchilarning Vatan haqidagi, uning qaxramonlar o'tmishi va hozirgi hayoti haqidagi chuqur va har tomonlama to'la - to'kis bilimlari asosida shakllanadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Inson shanllanishida axloqiy tarbiya qanday o'rin tutadi?
2. Maktabda axloqiy tarbiya qanday maqsad va vazifalarni amalga oshiradi?
3. Maktabda axloqiy tarbiyani amalga oshirishning qanday shakllari mavjud?
4. O'quvchilarda axloqiy ko'nikma va odatlar nima uchun tarkib toptirildi?

20-Mavzu: Estetik tarbiya

Reja:

1. Barkamol insonni shakllantirishda estetik tarbiyaning tutgan o'rni.
2. Estetik tarbiya haqida tushuncha.
3. Maktabda estetik tarbiyaning maqsad va vazifalari.
4. O'quvchilarni estetik tarbiyalashning shakllari, metodlari va vositalari.

Tayanch so'z va iboralar

Hislar vositasida idrok etish, ichki va tashqi go'zallik, «go'z» (ko'z), maftun etuvchi, tafakkur, go'zallik qonuniyati, xulq-atvor, mehnat, turmush estetikasi, badiiy she'r, musiqa, san'at, teatr, kino va hokazo.

«Agar inson chiroylini aql va farosat bilan ko'ra olsa va uni sevsa, bu insoniylikning yuqori darajasidir. Bu insonning buyuk ideali hisoblanadi. Ana shunday odamni mard va dono, estetik didi yuksak deb haqli ravishda aytish mumkin», degan Ibn Sino «Risolai ishq» asarida.

Estetika termini birinchi bo'lib adabiyotchi nemis olimi A.G.Baumchgarten (1714-1962) tomonidan kiritilgan. Uning «Estetika» (I-tom) degan asari 1750 yilda e'lon qilingan. Uni estetika fanining asoschisi deb bo'lmaydi, chunki estetika nazariyasi qadim zamonlardan falsafa fani doirasida o'rganilgan.

Tabiatni yosh avlodni tarbiyalovchi ajoyib murabbiydir, degan Ushinskiy. M.Gorkiy: «Inson tabiatan san'atkordir. U hamma yerda, biron bir holda, o'z hayotini chiroyli qilishga intiladi». Insonning ichki va tashqi go'zalligi bir bo'lgandagina u ideal kamolotga erishadi. «Ozodlik va orastalik oliyjanoblikning o'zagidir», deb ta'kidlagan A.Beruniy «O'tgan avlodlar obidalarida asarida.

Estetik tarbiya ancha keng ma'noga ega bo'lib, shaxsni tabiat va jamiyatdagi go'zalliklarni ideal nazardan idrok etishga o'rgatadi. Estetika butun olamdagi go'zalliklarni hislar vositasida idrok etishdir. Az-Zamaxshariy: «Go'zal sifat va husnu-xulq siyratlari bezanmagan kishini hyech qanday kiyimlar ko'rkam qila olmas, gunoh va xatolardan saqlangan kimsaning qalbi sira aybdan firoq bo'lmas», deb bildirgan fikri bag'oyat qimmatli. (Nozik iboralar. T., 1992, 74-bet).

San'at ilmiy – degan edi «Sharq Aristoteli» deb nom bilan mashhur bo'lgan buyuk olim Abu Nasr Forobiy, - o'z muvozanatini yo'qotgan (odamlar) xulqini tartibga keltiradi, mukammallikka yetmagan xulqni mukammal qiladi va muvozanatda bo'lgan (odamlar) xulqning muvozanatini saqlab turadi. Ilm tananing salomatligi uchun ham foydalidir. Chunki tana kasal bo'lsa, ruh ham so'nadi, tana to'siqqa uchrasa, ruh ham to'siqqa uchraydi. Shuning uchun ovozlarning ta'siri bilan ruhni sog'aytirish yordmida tana sog'aytiriladi. (M.M.Xayrullayev. Forobiy va uning faslafiylar. Toshkent, 1963, 235-bet).

Nafosat go'zallikni his qilish, idrok qilish hamdir. Go'zallik – qadim turkiy so'z bo'lib, «go'z» (ko'z) va «ol» dan tuzilgandir, ya'ni ko'zi maftun etuvchi ma'nosini bildiradi. Tilimizda yana shu ma'noga yaqin chiroyli so'zi ham bor. Chiroyli narsani ko'z bilan ko'riladi. Go'zallik esa ham ko'z bilan ko'riladi, ham dil bilan his etiladi, ong bilan idrok qilinadi. Bola o'z hissiyot va fikrlarini mustaqil ijod etish – rasm solish, ashula aytish, raqs tushishga imkon berish kerak. (A.Ibrohimov. Vatan tuyg'usi. 1996 yil, 123-bet).

Milliy o'zlikni anglashning o'sib borishi, vatanparvarlik, o'z vatani uchun iftixor tuyg'usining shakllanganligi, boy milliy, madaniy-tarixiy an'analarga va xalqimizning intellektual merosiga hurmat;

A.P.Chexov «Insonda hamma narsa: chehra ham, kiyim ham, tafakkur ham ... go'zal bo'lishi kerak. Ba'zan men shu qadar yaxshi kiyingan go'zal chehralarni uchratamanki, hayratdan gangib qolaman, lekin ularning qalbi va tafakkurichi, yo rabbi! Ba'zan ana shunday go'zallik bilan qora ko'ngil niqoblangan bo'ladiki, bu ko'ngilni mutlaqo oqartirib bo'lmaydi» va yana «Jiddiy mehnatsiz go'zallik yaratilmaydi», - degan fikrlarni bildirgan.

Bolalarda estetik his-tuyg'ularni o'stirish, estetik idrok, tushuncha, tasavvur, bilim, ko'nikma, odat va didni tarbiyalash maktabda estetik tarbiyaning asosiy maqsadi hisoblanadi. Estetik bilim, ko'nikma, malaka va odatlarni tarbiyalash barcha predmetlarni o'rgatish jarayonida amalga oshirib boriladi. Yoshlarni tabiatdagi, jamiyatdagi va kundalik turmushdagi barcha faoliyatlarda go'zallik qonuniyati asosida axloqiy sharqona xulq-atvorda tadbqiq etish eng muhim pedagogik masaladir.

Bolalarni tabiatdagi barcha go'zalliklarni faqat hislar vositasida idrok qilishga o'rgatish bilan birga, ana shu go'zalliklarni tartib-ozodalikni o'zlarining hayotlarida qo'llashga o'rgatish muhimdir. Demak, go'zalliklarni his qilishgina emas, ularni o'z tasavvurlarida ko'paytirish, to'plash hamda takomillashtirib borish o'quvchilarni estetik tarbiyalashda amaliy ahamiyatga ega. Estetik tarbiyada bolalarning boshqalar hatti-harakati, xulq-atvori va o'zi faoliyatiga baho berish qobiliyatini o'stirish muhim rol o'ynaydi.

Bolalarda estetik tafakkurni o'stirish, butun borliqdagi go'zal narsalar bilan xunuk narsalar o'rtasidagi, tashqi go'zallik bilan ichki ma'naviy go'zallikni farqlay bilishga o'rgatadi, odatlantiradi. Shuning uchun yosh o'quvchilarda o'zlari hayotining hamma sohalarida estetik qonuniyatlar, qoidalar, talablar asosida tashkil etmoqlari talab etiladi.

Maktabda estetik tarbiya quyidagi tuzilishda amalga oshiriladi: estetik his-tuyg'ular; estetik idrok; estetik tasavvur, tushuncha, bilim; estetik ko'nikma, malaka va odatlarni tarbiyalash; estetik fikrlar va nihoyat estetik madaniyat tarbiyalash nazarda tutiladi.

Masalan: O'quvchi hind kinofilmlarini ko'rish orqali tabiat, kishilarning estetik tushuncha, ko'nikma, malaka va odatlarini ularning to'g'ri yoki noto'g'ri tomonlarini bevosita ko'radi va ularga baho beradi. O'zlarida katta hissiy kechinmalarni boshdan kechiradilar.

Maktabda estetik tarbiya tizimi: oilada estetik tarbiya; dars jarayonida estetik tarbiya; sinf va maktabdan tashqari ishlarda; tasviriy san'at orqali; musiqa va ashula vositasida; turmush va odob estetikasi; kiyim-bosh estetikasi; xulq-atvor estetikasi kabilardan tashkil topadi.

Estetik tarbiya – voqyelikdagi, san'atdagi, tabiatdagi, kishilarning ijtimoiy va mehnat munosabatlaridagi, go'zallikni idrok etish va to'g'ri tushunish qobiliyatini tarbiyalash, go'zallikka muhabbat tuyg'usini va go'zallikni ijodiy ravishda hayotga kiritish qobiliyatini tarbiyalashdir. Estetikaning ikki xil: estetik tarbiya va badiiy tarbiya tushunchalari mavjud.

Estetik tarbiya – bu ancha keng tushunchadir. Bu tushuncha mehnat va madaniy turmush, kishilarning hatti-harakati va o'zaro munosabati, tabiat vositasida tarbiyalanadigan go'zallik tuyg'ularini o'z ichiga oladi. Badiiy tarbiya – san'at (adabiyot, musiqa, ashula, tasviriy san'at) vositasida tarbiyalashdir.

Badiiy adabiyot, teatr, musiqa, tasviriy san'at, kino sohasida eng yaxshi asarlar o'z vositalari yordamida hayotni haqqoniy va yorqin aks ettirib, bu hayotga to'g'ri baho berib, kishilarning ongi, tuyg'usi va xayollariga ta'sir qiladi, insonni hayot va mehnatning hamma sohalarida yangilik, ilg'orlik uchun kurashda faol qatnashishga chorlab turadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Insonni tarbiyalashda estetik tarbiyaning o'rnini Siz qanday tushunasiz?
2. Maktabda estetik tarbiyaning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
3. Estetik tarbiyani amalga oshirishning qanday shakllari mavjud?
4. Nega o'quvchilarda estetik ko'nikma va odatlar tarbiyalanadi?

21-Mavzu: Jismoniy tarbiya

Reja:

1. Insonni tarkib tontirishda jismoniy tarbiyaning o'rnini.
2. Maktabda jismoniy tarbiyaning maqsad va vazifalari.
3. Maktabda jismoniy tarbiyani tashkil etish shakllari:
  - a) dars
  - b) sinfdan va maktabdan tashqari ishlar
  - v) oilada
4. Jismoniy tarbiyaning axloqiy, mehnat, estetik va boshqa tarbiyalar bilan aloqadorligi.

Tayanch so'z va iboralar

Jismoniy mashq, jismoniy rivojlanish, chiniqtirish, chaqqon, epchil, baquvvat, sog'lom o'stirish, mehnatga tarbiyalash, Vatan mudofaasi, jismoniy madaniyat, quyosh, havo, suv, chuqur va katta nafas olish, kayofiyat, ish qobiliyati va hokazo.

Jismoniy tarbiyaning asosiy maqsadi – o'quvchilar tanasidagi barcha a'zolari sog'lom o'stirish borasida ularni aqliy va jismoniy mehnatga, shuningdek vatan mudofaasiga tayyorlashdir. Jismoniy tarbiya kishilarga katta ta'sir ko'rsatib, ularning salomatligini mustahkamlaydi, ishlash qobiliyatini oshiradi, uzoq umr ko'rishga yordam beradi. Sport – har qanday yoshda ham qaddi-qomatni tarbiya qilish, kuch-quvvatni saqlab turishning ajoyib vositasidir. Sport dam olish bilan mehnatni almashtirib turish manbai bo'lib ham xizmat qiladi.

Shu sababdan ham kishilik jamiyatining eng ibtidoiy holatidan hozirgi kunimizga qadar jismoniy tarbiya avlodlar kamolotini ta'minlovchi vosita deb hisoblangan. Demak, o'sib kelayotgan yosh avlodning, katta yoshdagi kishilarning jismoniy barkamoligini ta'minlash faqat ota-onaning, maktabning ishigina bo'lib qolmay, balki davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ijtimoiy ish hamdir. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida «Ta'lim muassasalari va sog'liqni saqlash organlari bolalar va o'quvchi yoshlarning sog'ligini saqlash va mustahkmlash uchun zarur choralarni ko'radilar. O'quv-tarbiya jarayonining sog'lomlashtirilishiga qaratilgan yo'nalishni ro'yobga chiqarish, sog'lom turmush tarzi normalarini joriy etish uchun sharoitlar ta'minlanadi», deb ta'kidlangan. Mehnat jamoalari, aholi zich yashaydigan joylarda fuqarolarning jismoniy rivojlanishlari uchun sport komplektlari, inshootlari, tarmoqlari barpo etish ommaviy tus oldi. Bu sohaga e'tibor O'zbekiston mustaqilligidan keyin hukumatimizning diqqat e'tiborida bo'lmoqda. Masalan, stadionlar, basseynlar, tenns kordlari, kurash maydonlari, xokkey, futbol, shaxmat va shashka klublari va boshqalar.

A.Avloniyning fikricha, sog'lom fikr, yaxshi axloq va ma'rifatga ega bo'lmoq uchun badanni tarbiya qilmoq zarur. «Badanning salomat va quvvatli bo'lmog'i insonga eng kerakli narsadir. Chunki o'qitmoq va o'rgatmoq uchun insonga kuchlik, kasalsiz vujud lozimdir. Sog' badanga ega bo'lmagan insonlar amallarida, ishlarida kamchilikka yo'l qo'yurlar. Badan tarbiyasining fikr tarbiyaschiga ham yordami bordir...».

Jismoniy tarbiyaga bo'lgan e'tibor, g'amxo'rlikning kun sayin oshib borishi fikrimizning yorqin dalilidir. 2000 yilni Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan «Sog'lom avlod» yili deb e'lon qilinishi ijtimoiy ahamiyatga ega.

Jismoniy tarbiya mazmuni jismoni kamolot, jismoniy holat diagnostikasi, jismoniy tarbiya madaniyati, sport ishlari, jismoniy ma'lumot tushunchalarida o'z ifodasini topadi. Jismoniy kamolot yosh avlod ichki a'zolarining o'zgarishi, o'sishidir. Birinchi navbatda yurak va o'pka, shuningdek asab va harakat tizimi, tana shaklining o'zgarishi, teri-muskul tizimi og'irligi, tananing mukammal rivojlanishidir. Pedagogik tushunchada jismoniy kamolot deganda, insondagi jismoniy ma'lumotning o'sishi borasidagi o'zgarishlar, ya'ni oddiydan murakkabga, pastdan-yuqoriga, nomukammallikdan mukammallikka tomni o'zgarishlar tushuniladi. Uch xil tushuncha mavjud: jismoniy tarbiya, jismoniy rivojlanish va jismoniy madaniyat.

«Jismoniy tarbiya – kishi organizmining morfologik va funksional jihatdan takomillashishiga uning asosiy, hayotiy muhim harakat ko'nikmalari va ular bilan bog'liq bo'lgan bilimlarni hosil qilish va mukammallashtirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayondir».

Jismoniy rivojlanish – bu hayot va tarbiya sharoiti ta'sirida takomillashib boruvchi inson organizmining biologik shakli va funksiyalarining vujudga kelish hamda o'zgarish jarayonlaridir. Bu rivojlanishning muhim, lekin yagona bo'lmagan faktoridir.

Jismoniy madaniyat – ancha keng tushuncha. U jamoatchilik yutuqlari, vosita va metodlarning barchasini qamrab oluvchi insonlarning jismoniy rivojlanishi va bilim olishiga ta'sir etuvchi umumiy madaniyatning bir qismi hisoblanadi. Jismoniy madaniyat jismoniy tarbiyaning tarkibiy qismidir. Shu bilan birgalikda, jismoniy madaniyat inson va jamiyat umumiy madaniyatining ham ajralmas qismi. Jismoniy madaniyat mazmuniga quyidagilar kiradi:

1. Inson a'zolarining tuzilishi va ularning funksional kamoloti. Ichki a'zolar, asab va harakat, suyak-muskul tizimi, badanning uyg'unligi va ularning funksional faoliyatini boshqaradi.
2. O'quvchilarning sog'ligini mustahkamlash.
3. Gigiyena qoidalariga ko'niktirish.
4. O'quvchilarning har tomonlama mohirligini o'stirish.
5. Bo'lajak ishchilarning jismoniy va fiziologik sifatlarini shakllantirish, ish qobiliyatini oshirish.
6. O'quvchilarning jinsiy va yosh xususiyatlari uchun sharoit yaratish.
7. O'quvchilarning iroda, chidamlilik, qat'iyon intizom, do'stlik hissini kamol toptirish.
8. Shaxsiy jismoniy qobiliyatlarini tarbiyalash.

Shaxsda yuqoridagi jismoniy madaniyatni shakllantirish ijtimoiy ahamiyatga ega. Bu vazifalarni maktab o'quvchilarida amalga oshirish kelajakda ularni ijtimoiy hayotga, oilaga tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

Jismoniy madaniyat – sport ishlari yoki oddiy sport sho'balari, klublari, guruhlar yoki ommaviy musobaqalarda va hokazolarda namoyon bo'ladi. Jismoniy mehnat to'g'ri yoki noto'g'ri tashkil etilishiga qarab yoshlarga ijobiy yoki salbiy ta'sir etishini unutmazlik kerak. Har qanday sharoitda ham jismoniy mehnat turlarini jismoniy tarbiya mazmuniga kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

Jismoniy ta'sir – bu inson badaniga yoki biron bir buyum bilan yo insonlar tomonidan (qo'l, oyoq, badan orqali) ta'sir ko'rsatishdir. Yaqin vaqtlargacha bu haqda juda oz fikrlar bildirilgan va uni pedagogik ta'sir deb kelingan edi. Uning qayta tug'ilishi Sh.A.Amonashvili nomi bilan bog'liqdir. U o'z tajribasida o'quvchilarni aqliy faoliyatlarini rag'batlantirish maqsadida jismoniy ta'sir ko'rsatishdan tez-tez foydalandi. Masalan, bolalarning boshini silash, qo'lini bolaning yelkasiga oyista qo'yish, ularni ruhlantirish, partadagi bolalar yoni o'tirib hamkorlik bildirish orqali ta'sir ko'rsatish vositasida tarbiyalash samaradorligiga erishadi. Bunda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi to'siq bartaraf etiladi va osoyishtalik, bir-biriga ishonch ruhi qaror topadi.

A.D.Ushinskiy ta'kidlab o'tganidek, mehnat kishining aqliy qobiliyatining rivojlanishiga va axloqiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Bolani ilk yoshidan jismoniy va aqliy mehnatga o'rgatib borish ota-onalar, o'qituvchilarning ijtimoiy vazifasidir. Jismoniy tarbiya nazariyasining asoschisi P.F.Lesgaft bu masala yuzasidan puxta va ilmiy asoslangan fikrlarni bayon qilgan: «Rivojlanish – jismoniy rivojlanish singari garmonik bo'lishi, aqiy estetik va axloqiy tarbiya ham shunga muvofiq bo'lishi kerak, aks holda matonatli va sobit qadam kishilarni yetkazib bo'lmaydi».

Lesgaftning fikricha: «Jismoniy tarbiyaning vazifalari o'quvchilarni o'z harakatlarini boshqara bilishni o'rgatishdan iborat, ya'ni eng kam mehnat, eng qisqa vaqt ichida ongli ravishda eng ko'p jismoniy ish bajarish yoki go'zal va ildam harakat qilishdir».

O'quvchilarni jismoniy tarbiyalashda quyidagi asosiy vazifalar hal etiladi:

1. Sog'liqni mustahkamlash, organizmni chiniqtirish, jismoniy jihatdan to'g'ri rivojlanish hamda uning ishlash qobiliyatining oishiga ta'sir etish.
2. O'quvchilarda yangi harakat turlariga ko'nikma va malakalarni hosil qilish va ularni maxsus bilimlar bilan qurollantirish.
3. O'quvchilarning yoshiga, jinsiga muvofiq keladigan (kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilikning) asosiy harakat sifatlarini rivojlantirish.
4. O'quvchilarda o'z sog'ligiga ongli munostabatni tarbiyalash bo'lib, bu ularning gigiyena qoidalariga rioya qilishlarida, ertalabki gimnastika bilan shug'ullanishlarida hamda sport mashg'ulotlarida qatnashishlarida ifodasini topadi.

«Biz aytamizki, - deydi Ibn Sino – badan tarbiya kishini chuqur va katta nafas olishga majbur qiluvchi ixtiyoriy harakatdir. Mo'tadil ravishda va o'z vaqtida badan tarbi bilan shug'ullanuvchi odam, bu buzilgan xiltlar (qon, safro, balg'am) tufayli kelgan kasalliklarning va mijoz hamda ilgari o'tgan kasalliklar tufayli keluvchi kasalliklarga mubtalo bo'lmaydi» (Tib qonunlari. 1-kitob, 1953 y, 305-bet).

Kishi organizmini chiniqtirishda jismoniy mashg'ulotning (kishi organizmiga) roli katta ekanligini tabiiy-ilmiy tomondan Ibn Sino asoslab bergan. U muntazam suratda jismoniy mashq qilib turish, boshqa rejimlarga (uyqu, ovqatlanish, badanni toza tutish) qat'iy rioya qilish sog'liqni saqlashda eng muhim va asosiy shartlardandir deb bildi.

Ibn Sino kishi organizmini chiniqtirish va taraqqiy ettirishda tabiat kuchlaridan: (quyosh, suv, havo) foydalanish katta ahamiyatga ega ekanligi, jismoniy mashqning kishidagi sezgi organlarini taraqqiy ettirishi uchun ham katta rol o'ynashini isbot qilib berganligini ko'ramiz.

Sino mashqlarni: «Kichik yoki katta, juda tez yoki sekin, sust mashqlar bo'ladi» - degan edi Tib qonunlari kitobida (314-315 betlarida).

Mashhur rus adibi L.N.Tolstoy «Agar mushuklarimni ishsiz qoldirganimda ahvolim allaqachon yomonlashgan bo'lardi. Ana shu ishgina menga shirin uyg'u, tetik kayfiyat baxsh etadi», - deb ta'kidlagan edi.

O'quvchilarni ijtimoiy foydali, unumli, jismoniy mehnatga tarbiyalashda jismoniy tarbiya katta rol o'ynaydi. Jismoniy mehnat sog'lom bo'lishni talab qiladi. To'g'ri uyushtirilgan, yaxshi sanitariya-gigiyena sharoitlarida qilinadigan jismoniy mehnat sihat-salomatlikni yaxshilash va jismoniy o'sish uchun imkon beradi.

Maktabda jismoniy tarbiya o'quvchilarda asosiy harakat ko'nikmalarini (kuchlilik, epchillik, tezkorlik, sabr-matonat) paydo qilgan va rivojlangan holda, ishlab chiqarish ta'limi uchun ham mustahkam zamin yaratadi. Jismoniy tarbiyaning tarixiy tajribasi baquvvat, chidamli, epchil kishi o'ziga notanish ishni, mehnat operasiyalarini harakat qilishda ozroq ko'nikma hosil qilgan nimjon, sust, beso'naqay kishilarga qaraganda tezroq o'zlashtira olishini ko'rsatadi.

O'qimishli, har tomonlama o'sgan yangi kishini, a'lo sportchini tarbiyalab yetishtirish uchun maktablar keng imkoniyatlarga ega.

Maktabda kuchli aqliy mehnat bilan faol jismoniy harakatni bir-biri bilan oqilona bog'lab olib borish o'qish jarayonini yanada samaraliroq qiladi jismoniy tarbiya darslari bu sohada yetakchi o'rin egallaydi. Darsning mazmuni maktab rejasi bilan belgilanadi. Bu darslarda har bir sinf uchun o'quv materialini tegishli pedagogik vazifalar bilan belgilanadi.

O'quvchilarning sog'ligini mustahkamlash va organizmini chiniqtirish – maktabda jismoniy tarbiya sohasidagi asosiy vazifalardan biridir. Jismoniy tarbiya mashqlari bilan shug'ullangandagina sog'liqni mustahkamlash va organizmning chiniqishiga erishish mumkin. Nafas olish, yurak tomir hamda organizm boshqa sistemalari va funksiyalarining faoliyatiga kuchli ta'sir qiladigan muskullarning ko'p qismini ishga soladigan mashqlardan foydalanish bu ishda alohida ahamiyatga ega. Shunday jismoniy mashqlarga: yugurish, sakrash, irg'itish, chang'ida yurish, suzish, harakatli va sport yo'inlari kiradi.

O'quvchilarning sog'ligini mustahkamalashda maktabning mashg'ulot rejimida ko'zda tutilgan ommaviy sog'lomlashtirish tadbirlari, chunonchi har kuni dars boshlanishidan oldin gimnasitika bilan shug'ullanish, darslarda jismoniy tarbiya minuti o'tkazish, katta tanaffus paytida ochiq havoda o'yinlar va jismoniy tarbiya mashqlari o'tkazish, o'quv yilida ommaviy jismoniy madaniyat-sog'lomlashtirish tadbirlari uchun 6-7 kun vaqt ajratish, barcha o'quvchilarni jismoniy tarbiya bo'yicha sinfdan tashqari ishga jalb qilish tadbirlari katta rol o'ynamog'i kerak.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Insonni tarbiyalashda jismoniy tarbiyaning o'rni va amaliy ahamiyatini qanday tushunasiz?
2. Maktabda jismoniy tarbiya nima uchun amalga oshiriladi?
3. Jismoniy tarbiyani amalga oshirishning qanday shakllari mavjud?
4. Jismoniy tarbiyaning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?

22-Mavzu: Ekologik tarbiya

Reja:

1. Ekologik tarbiya haqida tushuncha.
2. Maktabda ekologik tarbiyaning maqsad va vazifalari.
3. Ekologik tarbiyani tashkil etish shakllari.
  - a) darsda
  - b) sinfdan va maktabdan tashqari tadbirlarda
  - v) oilada

Tayanch so'z va iboralar

Tabiat kitobi, muvozanat, atrof-muhit, ijtimoiy muammo, milliy va mintaqaviy, umumbashariy, ekologiya, E.Gekkel, ehtiyotkorona munosabat, ekologik ong, madaniyat va hokazo.

Ekologik xavfsizlik muammosi allaqachonlar milliy va mintaqaviy doiradan chiqib, butun insoniyatning umumbashariy muammosiga aylangan. Ekologiya hozirgi zamonning keng miqyosdagi keskin ijtimoiy muammolaridan biridir. Uni hal etish barcha xalqlarning manfaatlariga mos bo'lib, rivojlanishning hozirgi kuni va kelajagi ko'p jihatdan ana shu muammoning hal qilinishiga bog'liqdir, - deb ta'kidlagan I.A.Karimov (O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. 115-bet).

Atoqli pedagog V.A.Suxomlinskiy «Bolalarga jonim fido» asarida «Men bolalar «Alifbo»sini ochib, birinchi so'zni hijjalab o'qishlariga qadar avval dunyodagi eng ajoyib kitob – tabiat kitobini mutolaa etishlarini istardim» - deb ta'kidlaganidek, bu borada barcha ishlarni bolaning kichikligidanoq boshlash maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston Respublika «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da: «Ta'limning barcha darajalarida ta'lim oluvchilarning ekologik va sanitariya-gigiyena ta'limi hamda tarbiyasini takomillashtirish zarur» - deb alohida ta'kidlangan.

«Ekologiya» yunoncha so'z bo'lib, tirik mavjudodlarning yashash sharti va tevarak atrofdagi muhit bilan o'zaro munosabatlari hamda shu asosda yuzaga keladigan qonuniyatlarni o'rganadigan fandır. «Ekologiya» atamasi 1866 yilda nemis zoolog olimi E.Gekkel tomonidan kashf etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 50-moddasida: «Fuqarolar atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar» va 55-moddasida esa: «Yer va yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zahiralalar umumiy boyliklardir. Ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat mudofaasidadir» - deb juda o'rinli ta'kidlangan.

Fuqarolarda ekologik madaniyatni tarkib toptirish, ularga tabiat, atrof-muhit bilan qanday munosabatda bo'lishni o'rgatish ijtimoiy pedagogika nazariyasi va amaliyotining eng dolzarb mavzusiga aylandi.

O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 9 dekabrda qabul qilingan «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonuni, «Sog'lom avlod uchun» ordenining ta'sis etilishi, shu nomda Davlat dasturi, «Ekologik ta'lim-tarbiya konsepsiyasi» ning ishlab chiqilishi, «Ekosan» jamg'armasining tuzilishi va 2000 yilning «Sog'lom avlod yili» va 2005 yilning «Sihat-salomatlik yili» deb e'lon va davlat dasturi ishlab chiqilishi ekologik tarbiyaning ijtimoiy muammolarini hal qilishga qaratilganligini ko'ramiz.

Aholi sonining tez o'sib borishi natijasida ekologik ijtimoiy muammolar ham tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, aholini yer, suv, energetika, oziq-ovqat bilan ta'minlash haqidagi muammolar butun dunyo ijtimoiy muammolariga aylanib bormoqda. Yer kurrasida insoning farovon yashashi endi ekologik muammolarni yechishga bog'liq bo'lib qolmoqda. Ekologik muammolarning ilmiy, iqtisodiy, texnik, gigiyenik, yuridik, estetik, pedagogik va psixologik yo'nalishlari mavjud. Pedagogik yo'nalishda ekologik ta'lim va tarbiya berish ko'zda tutiladi. Ekologik ta'lim deganda aholiga berilishi lozim bo'lgan tabiat bilan inson orasidagi munosabatlarni ifodalovchi bilimlar tizimi tushuniladi.

Ekologik tarbiya esa insonning atrof-muhitga nisbatan munosabatini tarbiyalashdir. Ekologik ta'lim-tarbiyadan bosh maqsad ham turli yoshdagi kishilarda atrof-muhit va uning muammolariga ongli munosabatni shakllantirishdan iborat.

Fuqarolarda ekologik savodxonlik va madaniyat ijtimoiy ta'lim-tarbiya muassasalari, ishlab chiqarish korxonalari, mehnat jamoalari, mahalliy boshqaruv organlari, ichki ishlar xodimlari, prokuratura, sud, ommaviy axborot vositalari singari shakllarda amalga oshiriladi. Ekologik muammolarni hal etishda aholining g'alla maydonlarini, mevali va manzarali daraxtlarni mudofaa qilish sohasida ko'plab muammolar mavjud.

Fuqarolarga ekologik tarbiya berishda milliy xususiyat va tomonlarga asosiy e'tiborni qaratish foydali. Bular: suv, yer, tuproq, havo muqaddas hisoblangan. Ota-bobolarimiz: «Suv – tabiat in'omi, hayot manbai», - deb bejiz aytishmagan. Ma'lumki hozir faqat 500 ming km³ ga yaqin chuchuk suv bor xolos.

Ma'lumki, barcha yoshdagi kishilarda tabiatni muhofaza qilish haqida qimmatli hayotiy g'oyalar xalq donishmandligida asoslangan. Masalan, «Soyasidan xalq foydalanib turgan daraxtni kesib yuborgan odamni tangri do'zaxga mahkum etur», «Dehqonchilik bilan shug'ullaninglar, dehqonchilik muborak kasbdir. Unga qo'riqchilarni ko'paytiringlar», «Qaysi bir musulmon ekin eksa yoki biror daraxt o'tqazsa, so'ng uning mevasidan qush yoki hvyvon yesa, uning ekinidan yeyilgan narsaning har biridan unga sadaqa savobi yoziladi», «Ekmoq niyatida qo'lingizda ko'chat tutqazgan paytda bexosdan qiyomat qoim bo'lish aniq bo'lganda ham ulgursangiz, uni ekib qo'yaving», «Kim suv toshqinini to'xtatsa yoki yong'inni o'chirsa, unga shohidlik ajri yeriladi» va hokazo.

«Tafakkur buyuk fazilatdir va odamning donoligi haqiqatni aytisha, tabiatga quloq solgan holda unga muvofiq harakat qilishda» - deb ta'kidlagan Geraklit.

Orol tangligi insoniyat tarixidagi eng yirik ekologik va gumanitar fojialardan biridir. 1911-1962 yillarda Orol dengizining sathi eng yuqori nuqta bo'lib, 53,4 metrni, shu darajalar 1994 yilda 32,5 metrga, suvning hajmi 1064 kub kilometrni (400 kub kilometrni) suvning yuzasi 66 ming kvadrat kilometrni (32,5 ming kvadrat kilometr) va minerallashuvi darajasi bir litr suvda 10-11 gramm (u ikki barobar oshganligining guvohimiz) ga yetgan.

Orolning qurib qolgan tubidan chang bo'ronlari 1975 yildayoq kosmik tadqiqotlar natijasida aniqlangan. 1980 yillarning boshlaridan buyon bunday to'fonlar bir yilda 90 kun davomida kuzatilmoqda. Chang-to'zon uzunligi 400 km va eni 40 km maydonga yetib bormoqda. Chang bo'ronlarining ta'sir doirasi esa 300 kmgacha yetmoqda. Mutaxassislarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, bu yerda har yili atmosferaga 15-75 mln tonnagacha chang ko'tariladi.

Orl dengizining qurib borishi munosabati bilan xalqaro, keng ko'lamli ahamiyatga molik bo'lgan ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va desografik muammolarning murakkab majmui vujudga keldi. Dengizning qurib borishi va mintaqaning cho'lga aylanib borishi bilan bog'liq fojea bu havzada yashayotgan barcha xalqlarning ijtimoiy fojeasidir.

Maktabda o'quvchilarni ekologik tarbiyalashda bunday ma'lumotlarni berib borish o'qituvchilarning asosiy vazifasi bo'lsog'i darkor.

Endilikda atrof-muhitga, tabiat boyliklariga e'tiborsiz bo'lish butun sayyoraga jiddiy zarar yetkazishi ma'lumligi aniq bo'lib qoldi. Inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlar muammolarini yechish zaruriyati tug'ildi. O'quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish, tabiat, atrof-muhit bilan qanday munosabatda bo'lishni o'rgatish pedagogika nazariyasi va amaliyotida dolzarb muammoga aylandi.

Ayniqsa, umumta'lim maktablarida maktab partasidanoq tabiatga muhabbat ruhida tarbiya berishga astoydil kirishi zarurligini ko'rsatadi.

Tabiatni muhofaza qilish hozirgi zamonning asosiy masalalaridan biri bo'lib qolganligi o'quvchi ongiga singdiriladi. Haqiqatdan ham tabiiy boyliklardan haddan tashqari ko'p darajada foydalanish, yangi yerlarni rejasiz o'zlashtirish oqibatida, ekologik muvozanat keskin o'zgardi, atrof-muhit ifloslandi. Ayniqsa, paxta yakka hokimligi, qishloq xo'jaligi ishlarining noto'g'ri rejalashtirilganligi, kimyoviy o'g'itlardan me'yordan ortiq ishlatilishi tabiat kushandalarining ko'payishiga sabab bo'ldi. Bu hol hayvonot olami va o'simlik dunyosiga ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi.

Ekologik tarbiya insonning atrof-muhitga nisbatan munosabatini tarbiyalashdir.

Ekologik ta'lim-tarbiya maktabda barcha fanlarni o'qitishda amalga oshirilishi ko'zda tutiladi. Ekologik ta'lim-tarbiyadan bosh maqsad ham yosh avlodda atrof-muhit va uning muammolariga ongli munosabatni shakllantirishdan iboratdir.

Bizningcha, umumiy o'rta ta'lim va boshqa muassasalarda ekologik tarbiya berishni tarbiyalashning mazmuni quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- atrof-muhit va uning shaxs ma'naviy dunyosiga ta'siri;
- tabiat va uning ahamiyatini anglash;
- tabiatga muhabbatni shakllantirishda maktab va oilaning hamkorligi;
- o'z tumani, shaharini, qishloq va maktab hovlisini ko'kalamzorlashtirishda, hatto sinf xonasidagi o'simliklarni ham parvarishlashga qiziqishlarini;
- oiladagi, maktabdagi tabiatni, o'simliklar va hayvonot dunyosini e'zozlashga o'rgatish, jonivor va qushlarni parvarish qilish;
- tabiatga ongli munosabat jarayonda o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish;
- yoshlarni ekologik tarbiyalashda milliy an'ana va udumlarni qayta tiklash, ularga e'tiborni kuchaytirish.

«Avesto»da kishilarni ekologik tarbiyalash bo'yicha quyidagi tadbirlar belgilangan:

- Inson butun umri davomida suv, tuproq, olov, umuman dunyodagi jamiki yaxshi narsalarni pok va bus-butun asrashga burchlidir.
- Yer, suv, havo, olovni asrash qoidalarini buzgan kishi 400 qamchi urish jazosiga mahkumdir.

Ota-bobolarimiz azal-azaldan tabiatga yuksak mehr ko'rsatishgan. Yurtni obod etishgan, ko'chalarni, haylilarni sarishta qilishgan. Xalqimizning tabiatga munosabati: urug' qadash, qovun sayli, suv sayli, uzum sayli, hosil bayrami, gul bayrami, Navro'z bayrami kabi an'ana, udum va odatlarida o'z aksini topgan. Mazkur an'ana, urf-odat va qadriyatlarni takomillashtirish bugungi kunning eng asosiy vazifalaridandir.

Maktab o'quvchilari ekologik tarbiya jarayonida quyidagilarni bilishlari zarur:

- tabiat haqida tushuncha, tabiiy muhit, tabiiy omillar va ular orasidagi bog'lanish;
- tabiat boyliklaridan tejab-tergab foydalanish va ularni muhofaza qilish;
- atrof-muhitni ifloslantirishdan saqlash;
- tabiatni kelajak avlodlar uchun tabiiy holda qoldirishga intilish.

Umuman umumiy ta'lim maktab o'quvchilarining ekologik ta'lim-tarbiyasi quyidagi tuzilish va tizimda olib borilsa uning samaradorligi ta'minlanadi: ekologik his-tuyg'u, ekologik idrok, ekologik tasavvur, ekologik tushuncha, ekologik bilim, ma'lumot, ko'nikma, malaka, odat, ekologik madaniyat (mahorat) va hokazo.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Ekologik tarbiya nega tarbiyaning tarkibiy qismi bo'lib qoldi?
2. Ekologik tarbiyaning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
3. Ekologik tarbiyani tashkil etishning qanday shakllari mavjud?
4. Nima uchun ekologik ong, madaniyat, ko'nikma va odatlar tarbiyalanadi?

23-Mavzu: Iqtisodiy tarbiya

Reja:

1. Insonni shakllantirishda iqtisodiy tarbiyaning pedagogik ahamiyati.
2. Maktabda iqtisodiy tarbiyaning maqsad va vazifalari.
3. O'quvchilarga iqtisodiy tarbiyani olib borishning shakllari:
  - a) dars jarayonda
  - b) sinfdan va maktabdan tashqari ishlar tarbiyaviy ishlar jarayonida
  - v) oilada

Tayanch so'z va iboralar

Iqtisodiy ta'lim-tarbiya, hisob-kitob, iqtisodiy tafakkur, mablag'ni to'g'ri sarflash, xasislik, beboshlik, barcha narsalarni qadrlash, qashshoqlikka tushmaslik, isrof va hokazo.

Bozor iqtisodiyotiga o'tilayotgan bir paytda yoshlarda iqtisodiy tafakkurni tarbiyalash ayniqsa juda muhim. Avvalo o'quvchilar iqtisodiy tarbiya haqida mukammal, to'la tushunchaga ega bo'lmog'i darkor. Iqtisodiy tarbiya o'quvchilarda tejamkorlik, mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, ishbilarmonlik, iqtisodiy hisob-kitob va ayni vaqtda shu kabilar haqida fikr olish qobiliyatini kamol toptirishdir. Iqtisodiy tarbiya mazmuni Sharq mutafakkirlari tomonidan asosli boyitib kelindi. Chunonchi, Muhammad Ibn Suso Al-Xorazmiy matematika fani inson hayotida asosiy o'rin tutishini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, kishi hisob ilmini bilishi va o'z ishiga pishiq bo'lishi kerak. Shunda u o'z mehnatining natijalarini o'lchovlar orqali aniqlay olishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da: «Ta'limning barcha darajalari ta'lim oluvchilarning iqtisodiy ta'limi hamda tarbiyasini takomillashtirish», zarurligi (45-bet) a'lohida ta'kidlangan. Barkamol inson avvalo iqtisodiy tarbiya olmog'i shart. Chunki iqtisodiy tarbiyasiz, unga bog'liq ko'nikmalarsiz, odatlarsiz haqiqiy mukammal inson bo'lishi mumkin emas. U eng avvalo o'z mehnati va boshqalar mehnatini qadrlaydigan, uni hayotda tadbir qilishning ta'limiy asoslarini ilmiy bilmog'i zarurdir. Iqtisodiy tarbiya iqtisodiy ta'lim negizida quriladi. Tarbiya esa kundalik turmushda yuqoridagi sifatlarni qo'llash jarayonida o'z ifodasini topadi. Bu muammo esa boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'ziga xos tarzda, ya'ni sodda shaklda tashkil etiladi. Chunki kichik o'quvchilarda iqtisodiy ma'lumotni, madaniyatni, ongini, ko'nikma va odatlarni birdaniga tarkib toptirish mumkin emas. Shuning uchun kichik o'quvchilarda dastlab iqtisod haqida tasavvur, tushuncha va ularni turmushda qo'llash bilan bog'liq ko'nikmalarni tarkib toptirish muhim vazifa hisoblanadi.

Kichik o'quvchilarning barkamol insonga xos bo'lgan iqtisodiy bilimlari bosqichma-bosqich ular yoshining ortib borishi bilan uzviy bog'liq holda tashkil etiladi. Iqtisodiy ong, madaniyat birdaniga tarkib toptirilmaydi. O'quvchilarning bu sohadagi tasavvurlari bevosita ta'lim jarayonida tarkib toptirilib borishni talab etadi. Bunday mas'uliyat boshlang'ich sinf o'qituvchisi zimmasiga to'g'ri keladi. Bu ish boshlang'ich ta'limning to'rt yillik davrida amalga oshiriladi.

Tejamkorlik. Abu Nasr Forobiy «Baxt-saodatga erishish haqida» asarida shunday yozadi: «Inson o'z mablag'ini to'g'ri sarflashni bilishi kerak. Pul sarflashda qizg'anchilik qilish, xasislikka olib keladi. Pullarni rejasiz ishlatish esa insonni beboshlikka yetaklaydi». Ko'rinib turibdiki Sharq mutafakkirlari maktab va oila sharoitida bolalarning iqtisodiy tafakkurini kengaytirish, ularni tejamkorlikka, tashabbuskorlikka, ishbilarmonlikka, iqtisodiy hisob-kitobga o'rgatishni hayotiy tajriba asosida amalga oshirish lozimligiga asosiy e'tiborni qaratganlar.

«Ey farzand, o'zingni mol jam etmoqdan g'ofil tutmag'il va lekin har narsani etmak tilasang jahd qilg'il, toki halollik bila jam bo'lsin va hamisha senga boqiy hamda yoqimli bo'lsun. Agar moling ko'p bo'lsa, uni taqdir va tadbir bila ishga yaratg'il. Nedinkim, taqdir va tadbir bila yaratgan ozgina mol taqdirdsiz va tadbirsiz ko'p moldin yaxshidir. Agar mol oz bo'lsa, ham yaxshi saqlamoqni vojib bilg'ilki, har kishi oz narsani saqlay olmasa, ko'p narsani ham saqlay olmag'uvsidir. Har narsa qo'lingga tushsa, bir tangadin ikki hissani qarilig' va o'jizlig' vaqtining zaruriy ishlariga ehtiyoj uchun ehtiyot qilib qo'yg'il, va undin ko'z yumib aslo unga qo'l urmag'il. Qolgan ikki hissani o'zingning ziynat va asbobingga sarf etgil» (Qobusnoma. 70-72 bet).

«...Olamdagi hamma millatlarning hol va qudratlari mol va boyliklari ila o'lchanur» - deb Abdulla Avloniy o'rinli ta'kidlagan. (A.Avloniy. Toshkent tongi. G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyati. T., 1979 y, 267-bet).

Xalq ongiga singib ketgan «Iqtisod bilan ishlagan kishilar faqir bo'lmaslar» degan hadis bor, unga quyidagicha izoh berish mumkin: «Kirimiga qarab chiqimini tuta bilmagan kishi bor davlatini bitirib, oxiri xo'rlikka tushgani holda, kirimiga qarab chiqimini tuta bilgan kishi boy bo'lmasada, o'zini faqirlikdan saqlay oladi». (Yuz bir hadis. T., «Mehnat», 1991 y, 38-bet). Demak, iqtisodning yaxshi yoki yomonligi tejamkorlik bilan bevosita bog'liqdir. Bas, shunday ekan bolaga oilada iqtisod, kirim-chiqim mohiyati haqida ta'lim-tarbiya berish kerak.

Bu ishni o'quvchi bevosita maktab ta'limi davrida oladi. Shuning uchun o'quvchida ilk iqtisodiy tushuncha asoslari va ko'nikmalarni tarkib toptirishga alohida e'tibor berilishi shu kunning muhim muammolaridan biridir.

Mol jam etarda baxillik qilmag'il, bu badbaxtlikning shogirdidir. O'zingga ranj berg'il, ya'ni o'zing mashaqqat tortg'il, nedinkim mol qiyinchilik bilan yig'iladi va qohillik bila yo'q bo'lur. Donolar debdurlarki: «Harakat qiling to obodon bo'lg'aysizlar va ozga qanoat qiling, toki mollaringiz ko'p bo'lg'ay, yumshoq tabiatli va shirin so'zli bo'ling, do'stiniz ko'p bo'lg'ay». Demak, ko'p ranj bila topilg'on ganjni (boylik) g'aflat va qohillik bila qo'ldan bermoq aqlli kishining ishi emasdur. Qashshoq bo'lg'andin so'ng har qancha pushaymon bo'lsa, sud (foyda) qilmaydur. Demak, moling barqaror bo'lguncha mashaqqat ustiga mashaqqat chekg'il, sen bundan bahramand bo'lg'aysan.

Biroq mol har qancha aziz bo'lsa ham, uni do'stlardin darig' tutmag'il. Har holda molingni go'ringga olib bormagungdur. Ammo daromad na chog'liq bo'lsa, xarjing ham ul miqdor bo'lsun. Shunda senga qashshoqlik mashaqqati yuzlanmag'ay. Har kishiki xarjini daxlidin oz qilsa, hyech vaq qashshoq bo'lmag'ay.

Donishmandlar debdurlarkim, hyech bir ishda isrof qilmag'il, isrof qiluvchi barcha vaqt ziyonkordur. Ammo tirikchilikni talx qilgudek qattiqlik qilmag'il. Ro'zgoringning zaruriy ishlarida tahsir nuqson ko'rguzmag'il. Joningga jabr qilmag'il: mol har nechakim azizdur, ammo jonigdan aziz emasdur. Alqissa, jahd etib yig'ilgan molingni bahllarning qo'liga topshirmag'il va sharobxo'r, qimorbozlariga e'timod qilmag'il. Mol jam etmakda xato qilmag'il, har odam o'z ishida xato qilsa, saodatdin mahrum bo'lg'ay va muddaolarda bebahra qolg'ay, nedinkim, roham mehnatdadur. Shundoqki, bugunning rohati kechagi mehnatning natijasidir.

Molingdin mustahiq'larga (munosib, loyiq) yedurg'il. O'zgalarning molidin ta'ma qilmag'il, tokim barcha xaloyiqning yaxshiroq va azizrog'i bo'lg'aysan. Molingni o'zgalarning moli deb bilg'il, o'zgalarning molin o'z molingdin ziyodrog' bilg'il, toki omonatga xiyonat qilmaslik, to'g'rilik bila xalqqa mashhur bo'lg'aysan (Qobusnoma. 70-72 bet).

«... Har ishning bir sababi bordir. Ammo qashshoqlikning sababi isrofdur. Isrof faqat molni sarf qilishgagina emas, ovqatda, kishining qiziqishlari, nutqida ham isrof bo'ladi, isrof tanni aldaydi, nafsni ranjitadi, aqlni qochiradi va tirikni o'ldiradi».

Isrof so'zining lug'aviy ma'nosi bu – molni gunoh ishlarga sarflash yoki o'zi va bola-chaqasi uchun hyech narsa qoldirmay, bor-yo'g'ini mayda-chuyda, ikir-chikirlarga sarflab yuborish ma'nolarini anglatadi. Isrof – u qaysi ko'rinishda bo'lmasin kishining bor-yo'g'ini sovuradi, yakson qiladi, degan fikr ilgari surilgan (Al-adab al-mufrat. Imom Ismoil al-Buxoriy. 131-bet).

«Yaxshi sayrat, chiroyli hay'ot va har bir ishda iqtisodchilik yetishi hislatlardan bir bo'lagidir» (216 bet, 468 hadis). Yana bir hadisda «Sizlarning uchta ishingiz uchun olloh taolo rozi va uchta ishingiz uchun g'azabda bo'ladi. Molni noo'rin yerlarga sarf qilib zoye qilganingiz shularning bittasidir, deydilar» (206 bob, 131 bet). Markaziy Osiyolik olim Rozouddin ibn Faxriddin odob-axloq tushunchasiga oid «Kattalarga nasihat» asarining so'nggi qismi «Butun a'zolaringizni gunohlardan saqlang, deyiladi unda, - insof, adolatni o'zinizga rahbar qilib oling. Pul, mol dunyongizni tejab sarf eting, isrofgarchilikka yo'l qo'ymang. Birovdan qarzdor bo'lsangiz, va'da qilg'an kuningizda topshiring», deb ta'kidlanadi Qobusnomada. Haqiqatdan ham inson mol, mablag', boylik uchun o'zini xavf-xatarga qo'ymasligi shart. Albatta har bir inson uchun mol, mablag', boylik zarur, bu hayotning talabi. Ammo uni topishda O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasiga va boshqa me'yoriy hujjatlarda ko'rsatilgan qoidalarga rioya qilish oilaning, davlatning, jamiyatning rivojlanishiga to'siq bo'lmasligi darkor. Bu sohada tadbirkorlik, tashabbuskorlik, halollik, adolat, xalq, davlat manfaatlaridan kelib chiqib amalga oshirilsa samarali natijalar keltiradi.

O'quvchilarga iqtisodiy tarbiya avvalo dars jarayonida singdiriladi. O'qituvchi qaysi sinfda qaysi predmetdan dars berishidan qat'iy nazar o'rganilayotgan materialning mazmunidan, uning xususiyatlaridan kelib chiqib, o'quvchilarga iqtisodiy ta'lim, tarbiya elementlarini singdirib, kerakli ko'nikma, odatlar haqida ma'lumot beradi. Masalan, adabiyot, tarix, geografiya

daralarida biror yozuvchining asaridagi mazmuni bayon qilishda mazkur mahsulotni yoki boylikni ishlab chiqaruvchilar mehnati evaziga bunyod bo'layotganligini, ular mehnatini qadrlash, mehnat ahllarini hurmatlash har bir odamning o'z mehnatini qadrlashligini badiiy obrazlar vositasida o'quvchilar ongiga singdiriladi. Geografiya kursini o'qitish asosida tabiiy boyliklar, ularning turlari, ularning davlat rivojiddi hissasini uqtirish orqali mazkur boyliklar har bir kishiga kerak ekanligini, ularsiz inson hayoti farovon bo'lishi mumkin emasligini tushuntiradi. O'quvchi mazkur fanlardan olgan bilimlarini qiyoslab, taqqoslashtirish asosida birinchi navbatda o'z mehnatini, so'ng o'zgalar mehnatini qadrlashga o'rganadi. Shu asosda o'quvchilarda iqtisodiy ma'lumot, ko'nikma va odatlar tarkib topadi. O'quvchilarni iqtisodiy tarbiyalashda sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy tadbirlar samarali ta'sir ko'rsatadi. Masalan, «Mohir qo'llar» to'garagi ishtirokchilari o'qituvchi-usta rahbarligida turli xil buyumlar, kiyim-kechaklar, o'yinchoqlarni tayyorlash bilan bog'liq ko'nikmalarni o'rganadilar, ya'ni biror bir mahsulot ishlab chiqarishni o'rganadilar. Ana shu mahsulotlar ishlab chiqarilmasa odamlar ularni bozordan xarid qilishlari zarur bo'ladi. Demak, ishlab chiqargan buyumlar kishilarning shu sohaga bo'lgan ehtiyojlarini qanoatlantiradi, ya'ni ta'minlaydi. Xullas, bu mahsulotlar mablag', ya'ni pul hosil bo'lishiga asos soladi. Pul esa o'z navbatida o'quvchilarni iqtisodiy fikrlashga va shu haqda to'g'ri xulosa chiqarishga undaydi.

Yoki maktabdan tashqari biror zavod yo fabrika yo korxonada ishlab chiqarish jarayoni bilan o'quvchilarni tanishtirish orqali ularning mazkur sohalar bo'yicha tasavvur, bilim, ma'lumotlarini takomillashtiradi. Qaysi soha bo'lmasin u davlatning, kishilarning kundalik turmushi, hayoti bilan bog'liqligini anglaydi. Mazkur sohaning iqtisodiy imkoniyatlari va o'z navbatida odamlarning shu sohaga bo'lgan ehtiyojini o'quvchilar o'rganish, ko'rish, kuzatish jarayonida o'zlarining iqtisodiy ma'lumotlarini oshirib borishadi. Bularning barchasi o'quvchilarni iqtisodiy tarbiyalashda ijtimoiy ahamiyatga ega. O'quvchilarni iqtisodiy tarbiyalash ommaviy axborot vositalari, teatr, kino, sayohatlarni, ko'rgazmalarni tashkil qilish singari manbalari mavjudki, ularsiz fuqarolarning iqtisodiy madaniyatini, tafakkurini, ongini va ularni ijtimoiy hayotga tayyorlash masalasini hal etish mushkul.

Oilada tejamkorlik tarbiyasi. Pul ham tarbiyalaydi. Bungga befarq qaramaslik darkor. Pul muomalasiga mensimay qarash, ko'pincha ikki tomonlama muammoga olib keladi. Tekinxo'rlik va oilaning iqtisodiy qiyinchiliklarini bilishni istamaslik odati tarbiyalanadi. Ikkinchidan, pul ochko'zlik, pul jamg'arishga intilishni tarbiyalashi mumkin. Ilk yoshlikdanoq bolani oilaning xo'jalik ishlari bilan tanishtirib borish zarur. Bola oila mablag'ini bilishi, oila hayotining bir oylik, bir kunlik «taxminiy smetasini» bilishi lozim. U asosiy oziq-ovqatlarning – non, yog', sut, go'sht, baliq, sabzavot va boshqalarning narxini bilishi kerak. Bola kamolga yetib borgan sari uni buyumlar (kiyim, poyafzal, televizor va hokazolarning) qimmatini bilan tanishib bormog'i lozim. Agar ota-ona qo'shimcha ish olib ishlayotgan bo'lsa, bola shuni tushunishi kerakki, onasi va otasi oilada hamma yaxshi yashashi uchun mehnat qilayopti. U shunday mantiqni tushunmog'i lozim: Har kim oila hayotini yaxshilashga o'zining qo'lidan kelgan hissasini qo'shishi kerak. Bola sizga qancha ertaroq yordam bera boshlasa, shuncha yaxshi bo'ladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Nima uchun insonni shakllantirishda iqtisodiy tarbiya tarbiyaning tarkibiy qismi hisoblanadi?
2. Maktabda iqtisodiy tarbiyaning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
3. Iqtisodiy tarbiyani amalga oshirishning qanday shakllari mavjud?
4. Nega o'quvchilarda iqtisodiy ko'nikma va odatlar tarbiyalanadi?

24-Mavzu: O'quvchilar jamoasini shakllantirish va uning o'quvchi shaxsiga ta'siri

Reja:

1. Jamoa haqida tushuncha va jamoa tarbiyachisining nazariy asoslari.
2. Jamoaning tuzilishi va turlari. Jamoa organlari va ularning vizifalari.
3. Jamoaning rivojlanish jarayoni va bosqichlari.
4. Bolalar jamoasini tashkil qilish va tarbiyalash yo'llari, jamoaning shakllanishida faoliyat va munosabatlarning o'rni.
5. Jamoada ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarni qo'yish.
6. Jamoa munosabatlarining xilma - xilligi. O'zaro mas'uliyatli munosabatlar.

Tayanch so'z va iboralar

O'quvchilar jamoasi, ijtimoiy maqsad, faoliyat, organ, boshqaruv, Markaziy Osiyoda, rasmiy, norasmiy, mas'uliyat, an'ana, istiqbol, rivojlanish bosqichlari, parallel ta'sir ko'rsatish, rivojlanish darajasi, hamkorlik, o'zaro o'rdam, o'yin, aktivlar, jamoaning shaxsiga ta'siri va h.k.

"O'z tabiatiga ko'ra har bir inson shunday tuzilganki, u o'zining yashashi va oliy kamolotga erishishi uchun ko'p buyumlarga muhtoj bo'lib, bu buyumlarni u yolg'iz o'zi yetkazib bera olmaydi va ularga erishish uchun inson kishilarning qandaydir hamjamiyat bo'lishga muhtojki, har biri alohida tarzda unga muhtojlik sezib turgan bu kishilarning har biri narsalarning jamidan biron - bir buyumni yetkazib beradi", -deb ta'kidlagan A.N.Forobiy.

"Agar sizlar tarqoq holda bo'lsalaringizda, dushmanlaringiz" xuddi xovuzga tushgandek qon daryolaringizda suzadilar". Ittifoqlikda gap ko'p. Agar fikrlaringiz itfoqqa kelib, orzu - havasingiz bir bo'lsa, - deb ta'kidlagan edi A.Temur bobomiz - farzandlaringiz ulg'ayib, dushmanlaringiz mag'lub bo'ladilar", - deb ta'lim bergan.

A.N.Forobiy ham, shahar turmush tarzini jamoaning yetuklik shakli sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, har bir kishi o'z tarbiyatiga ko'ra oliy darjadagi yetuklikka erishishi uchun faqat shahar jamoasi orqaligina erishiladi. Ungacha madaniy jamiyat va madaniy shahap (yoki mamkakat) shunday bo'ladiki, bu mamlakatda har bir odam kasb - hunarda ozod, hamma baravardir, kishilar o'rtasida farq bo'lmaydi, har kim o'zi istagan yoki tanlagan kasb - hunari bilan shug'ullanadi. Odamlar chin ma'nosi bilan ozod yashaydilar.

Insonning yaratuvchanligi ikki xil:

Moddiy madaniyat moddiy faoliyatniig barcha sohalari - mehnat qurollari, turar - joy, kundalik turmush buyumlari, kiyim - kechak. transport, aloqa vositalarini o'z ichiga oladi.

Ma'naviy - madaniyatga aqlan va ma'nan yaratuvchanlik sohalari - bilim, axloq, ta'lim - tarbiya, xuquq, falsafa, nafosat, fan, san'at, adabiyot, folklor, din va hokazolar kiradi.

A.Ibroximov. "Vatan tuyg'usi". 1996 yil, 115- bet.

Forobiy bir - biriga o'zaro yordam ko'rsatish va insoniy burchni bajarish kishilarni saxovatli qiladi, inson boshqalar yordamida ular bilan qo'shnicilik aloqalarini rivojlantirgan taqdirdagina kamolotga erishishi mumkin deb ta'kidlar ekan, kishilarning birlashishini, ularning o'zaro yordami va hamkorligi - bu hayotning vositasi, kamolot va saxovatga erishish esa bu xayotning maqsadi deb yer yuzidagi barcha kishilarning tinch - totuv va inoq oilada yashashini orzu qilgan edi.

Jamoaning tuzilishi

Hozirgi zamon maktabida tarbiyalovchi jamoaning butun bir sistemasi: sinf jamoai, qiziqishlar bo'yicha jamoalar, o'quvchilar ishlab chiqarish brigadalari, maktab o'rmonchilik, mehnat va dam olish lagerlari, yoshlar tashkiloti jamoalari kabi shakllari mavjud.

A.S.Makarenko o'z asarlarida jamoalarning belgilarini bayon qiladi. Uning ko'rsatishicha, jamoa - omamlarning quyidagi asoslarida birlashuvdir.

1. Ijtimoiy qimmatga ega bo'lgan maqsadlar.

2. Ularga ershpish sohasidagi birgalikda ko'rsatiladigan faoliyat.
3. Jamoa a'zolari o'rtasida o'zaro ma'suliyatli munosabatlar.
4. O'zini – o'zi boshqarish organlarining tuzilishi.

Tarbiyalovchi, jamoa pedagoglar uchun tarbiya obe'kti bo'lib, pedagogik ishlarning butun mohiyati jamoalarni tashkiliy jihatdan shakllantirish, tarbiyalanuvchilarni tegishli intizom doirasida saqlashdan iborat bo'lmay, balki A.S.Makarenko qayd qilganidek, bolalarning mazmunli hayotini tashkil etishdan, chinakam boy ijtimoiy va jamoa munosabatlarini shakllantirishdan iborat. Jamoada bolalar hayoti quvonchi, qiziqarli, mehnat va bilim faoliyati, romantika va o'yin jo'sh urib turadigan bo'lishi kerak.

Jamoaning rasmiy strukturasi tashqari uning norasmiy strukturasi ham mavjud. Boshlang'ich jamoadagi birgalikda olib boriladigan faoliyat jarayonida muomala va do'stlik negizida kichik guruhlar vujudga keladi. Bunday kichik guruhlar kichik norasmiy guruhlar deb ataladi.

Sinf jamoaida bir necha norasmiy guruh bo'lishi mumkin. Guruhlardan birortasi jamoa faoliyatining barcha turlarida yetakchi bo'lishi, boshqa guruhlar esa o'ziga qiziqarli va o'z talablariga mos keladigan faoliyatidagi yetakchi bo'lishi mumkin. Har bir guruhda aytgani-aytgan, degani-degan bolalar bo'ladi. Xuddi shular yetakchi bo'lishadi.

Kichik norasmiy guruhlar o'z tarkibiy qismi bo'yicha ko'pgina barqaror bo'lishmaydi. Kichik guruhdagi munosabatlar biror sababga ko'ra buzilib qolsa, guruhga tarqalib ketadi yoki ba'zi bolalar undan chiqib ketadi. Xalqda birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar. Ayrilganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer. Kuch birlikda. Bir cho'pni sindirish mumkin, ko'pini hatto egib bo'lmas, degan hikmat mavjud.

Boshlang'ich jamoa strukturasi

Boshlang'ich jamoaning strukturasi ancha murakkabdir. Jamoaning rasmiy va norasmiy strukturasi mavjud.

Boshlang'ich jamoa jamoaning rasmiy strukturasi tashkil qiladi. Maktabda tarbiyalovchi jamoa strukturisida sinf yetakchi rol o'ynaydi. Boshlang'ich sinf jamoaida: o'quvchilarning xilma - xil faoliyati ro'y berib, bu yerda ular faoliyat tashkilotchilari rolini ham, ijrochilar rolini ham bajaradi. Har bir sinfdan boshlang'ich jamoalari bo'ladi. Maktabda qiziqishlar bo'yicha ishlab chiqarish brigadasi, maktab o'rmonchiligi, sport seksiyasida birgalikda faoliyat ko'rsatish bo'yicha boshlang'ich jamoalar bo'ladi. Maktab o'quvchisi ayni vaqtda - turli jamoalarning a'zosi bo'lib, ularning har birida ijtimoiy xulq - atvor tajribasini xilma - xil bilimlar va malakalarni egallashi mumkin.

A.S.Makarenko boshlang'ich jamoalarga birinchi darajasi ahamiyat bergan edi. Boshlang'ich jamoa - umumiy jamoaning bir qismini tashkil qiluvchi bolalarning eng kamsonni gruppasidir.

Maktablarda boshlang'ich jamoalarni mustahkamlash va rivojlantirishda e'tibor beriladi.

Boshlang'ich jamoa hayotini quvnoq qilish lozim, biroq bu quvonch oddiy kungil ochish, xursandchilikdan iborat bo'lmay, balki jiddiy mehnat quvonchi bo'lmog'i lozim. Belgilangan istiqbollardan o'quvchilardan ma'lum bir iroda kuchni, aqliy va jismoniy kuch ishlatishni, tashabbus ko'rsatishini talab etishi kerak.

Vazafa yetarlicha murakkab va qiyin bo'lishi lozim, ishlar juda oson bajarilsa, ular o'quvchilarni qiyinchiliklarni yengishga, o'z kuchlarini baholashga o'rgatmaydi; bu bolalar jamoaini rivojlanishiga salbiy ta'sir etishi mumkin. Jamoa doimo faoliyatda bo'lishi uchun uning oldiga yangi, qiziqarli istiqbollarni qo'yish kerak.

O'qish - o'quvchi faoliyatining asosiy turi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilar jamoai faoliyatini o'zlashtirishni yuqori ko'tarish uchun kurashga yunaltirishda iborat. Bu vazifa asosan darsda hal etiladi, biroq sinfdan tashqari paytlarda ham o'quvchilar oldiga ularning fanga, san'atga, texnikaga, amaliy ishlarda qiziqish uyg'otib borish zarur.

Tarbiyada hammasi - dars ham, darsdan tashqari vaqtda bolalarning har tomonlama qiziqishlarini o'stirish ham, jamoada tarbiyalanuvchilarning o'zaro munosabati ham asosiy masaladir.

"Jamoani tarbiyalash ishini samimiy ochiq ko'ngillik va qat'iy ishonch bilan qo'yiladigan talablarsiz hal qilib bo'lmaydi, bu ish hamisha talablardan boshlanadi" - degan edi A.S.Makarenko.

Jamoani tashkil etish va jinlashtirishda tayanch yadro - aktivni tuzish va u bilan ishlashni yo'lga qo'yish katta ahamiyatga ega. Bu to'g'rida A.S.Makarenko bunday degan edi: "Men ana shu o'g'il bolalar va qizlarda juda ko'p kamchilik borligiga qaramas etim, tezroq mening talablarimni o'z talablari bilan qo'llab - quvvatlab, umumiy yig'ishlari, guruhlarda o'z fikri bilan bayon etuvchi aktivistlar guruhini to'plashga intilar edim".

"O'yin o'ynamaydigan bolalar jamoai chinakam bolalar jamoai bo'lmaydi".

Quyida sinf o'quvchilardan tashkil topgan kollektivda ishni yaqin istiqbollarni qo'yishdan boshlagan ma'qul. Masalan: sinf xonasini tartibga keltirish, shahar tashqariga sayr, zavodga ekskursioniyaga borish, kino, spektakl ko'rish.

O'quvchilarda jamoazimni tarbiyalash - bu avvalo sinf boshlang'ich kollektivini tarbiyalash, o'quvchilar hamda sinf jamoai o'rtasida to'g'ri o'zaro aloqalarni o'rnatishdan iborat.

Ko'p o'qituvchilar o'quvchilar jamoaida tashabbuskorlik yo'qligidan, hamma narsani zo'rma - zo'raki bajartirish kerak, deb zorlanadilar. Biroq chinakkam tashabbuskorlik birdaniga yuzaga kelmaydi. Buning uchun avvalo bolalarni qaziqtiradigan kollektiv faoliyat umumiy maqsadga erishish uchun kurashish tajribasi, shaxsiy manfaatlarini jamoa manfaatlariga bo'ysundirish tajribasi lozim. O'quvchilar oldiga qo'yilgan talablarning murakkablashib borishi, bu talablar xarakterining o'zgarishib borishi. o'quvchilarning bir - biriga qo'yadigan talablari bilan ularning o'zlari qo'yadigan talablari bilan o'zgarib borishi yotadi, o'quvchilar jamoasi taraqqiyoti bosqichlari bir necha bosqichdan iboratdir. *Birinchi bosqich.* Bu bosqichda hali jamoa tuzilmagan, hali (jamoai) aktiv ajralib chiqmagan, tarkib topmagan bo'lib, bu davrda jamoaning shaxs oldiga qo'yadigan talabi ham mavjud bo'lmaydi, har bir o'quvchi faqat o'zi uchun javob beradi, o'quvchilar hali o'z o'rtoqlariga talab qo'ya olmaydilar. Shuning uchun jamoa taraqqiyotini bu bosqichda o'qituvchining talablari qat'iy, mustahkam, izchil, prinsipial bo'lmog'i lozim. O'qituvchi o'quvchilar oldiga yuksak talablar qo'yib borish bilan birga, o'z atrofiga aktiv ham to'plab boradi. Shunday qilib, *birinchi bosqichda* pedagoglarning asosiy vazifasi kelgusida jamoa yadrosi bo'la oladigan aktivni aniqlash va tuzishdan iborat bo'lmag'i kerak.

Aktiv - o'qishga qiziquvchi, sinf, maktab obro'yini saqlab qolishga harakat qiluvchi, o'qituvchining talablarini qo'llab - quvvatlovchi o'quvchilardir.

Ikkinchi bosqich. Bu bosqichda o'qituvchilarning aktiv bilan ish olib borishi, ularni jipslashtira olishi, ularni ishlashga, jamoa ishining tashkilotchilari bo'lishga o'rgatish bilan xarakterlanadi. Buning uchun tez - tez aktiv yig'ilishlarini o'tkazib turish, ayrim muhim masalalar yuzasidan seminarlar o'tkazish va aktivlar ichidan rahbarlik ishlariga ba'zi o'quvchilarni ajratish zarur, aktivistlar oldiga doimiy suratda ish va intizomga doir darajadagi talablar qo'yib borish zarur, boshqalarga nisbatan ulardan ko'proq talab qilish kerak.

Pedagog aktivlar e'tiborni ularning jamoai organlari bilan ish olib borishlariga qaratishi lozim. Boshlang'ich jamoalar har bir shaxsga ta'sir o'tkazuvchi sifatida mustahkamlangan taqdirdagina, aktiv jamoalar barcha a'zolari bilan muvaffaqiyatli ish olib bora oladi. Bu bosqichda o'qituvchining asosiy vazifasi aktivni jamoai organlari bilan ishlashga o'rgatish, boshlang'ich jamoalarni mustahkamlashdan iborat bo'ladi.

Uchinchi bosqich. Jamoai hayotining yuksalishi, jamoai munosabatlarining tarkib topishi, jamoaning shaxsga ta'sir kursatish davri bo'ladi. Bu bosqichda o'quvchilar jamoai bo'lib turli xil jamoatchilik faoliyatlari ta'sirida kuchayadi. Uchinchi bosqichda o'qituvchi va aktivlarning talablarini ko'pchilik o'quvchilar quvvatlaydilar. O'qituvchi talablari oldingi bosqichlardagidek bo'ladi O'qituvchi shaxsga boshlang'ich jamoai orqali ta'sir ko'rsatadi. Bu xilda ta'sir ko'rsatish

natijasida ham shaxs, ham jamoa tarbiyalanadi. Bunday metodni A.S.Makarenko parallel ta'sir ko'rsatish deb atagan.

Har bir shaxsga alohida - alohida qo'yilgan talab o'qituvchining o'quvchilarga qo'yadigan umumiy talablaridan ham sezilarliroq, ta'sirliroq bo'ladi.

'Go'rtinchi bosqich uchinchi bosqichning davomi hisoblanadi. Bu bosqichda pedagogik vazifalar murakkablashadi. Jamoaning alohida shaxsga ta'sir kursatish doirasi ancha kengayadi. Bu bosqichda jamoa muhokamasiga barcha masalalarni, jumladan intizom, o'zlashtirish turmush masalalarini qo'yish mumkin.

Bolalar jamoaini taraqqiy ettirishning bu yuksak bosqichida butun jamoa ayrim - ayrim shaxsga talablar qo'yadi. Bunda o'quvchilarning o'zlariga qo'yadigan talablari boshqalarga qo'yadigan talablariga nisbatan yuqori bo'ladi. Jamoa va shaxs faqat tarbiya subyektigina bo'lib qolmasdan, shu bilan birga tarbiya obyekti ham hisoblanadi. Bu bosqichlar jarayoni bilan jamoaini taraqqiy ettirish va jamoa a'zolariga tarbiya berish tugamaydi.

Jamoaning bosqichlari bilan taraqqiy ettirilishi juda murakkab, ziddiyatli chinakam dialektik prosessdir. Jamoadagi ayrim shaxslar jamoa taraqqiyotidagi o'tib ketishi yoki undan orqada qolishi mumkin. Jamoaini taraqqiy ettirishning bu bosqichlari o'rtasiga chegara qo'yish, ajratish mumkin emas. Jamoaini taraqqiy ettirishda o'qituvchining roli juda katta. U jamoa taraqqiyoti qonunlarini yaxshi bilsa, uning harakatini tezlashtirishi, bilmasa uni susaytirishi mumkin. Jamoaini taraqqiy ettirishning har bir bosqichi o'zining boshqa bosqichlaridan farq qiladigan xususiyatlariga ega. Masalan: Jamoaini taraqqiy kildirishning ikkinchi bosqichida o'qituvchining asosiy vazifasi aktiv bilan ishlash bo'lsa, undan keyingi bosqichlarda esa o'qituvchi "o'rtacha" o'quydigan o'quvchilarni aktiv o'quvchilar qatoriga o'tkazish uchun ular bilan ko'p ish olib boradi. Taraqqiyot bosqichlarining har birida o'qituvchi shu bosqichga mos bo'lgan ish metodikasini qo'llashi kerak bo'ladi. Masalan: u birinchi bosqichda jamoaini bevosita boshqarib boradi, keyingi bosqichlarda esa aktiv va o'z - o'zini boshqarish orqali ta'sir qiladi.

A.S.Maxarenko "Pedagogik tajribalarimdan ba'zi bir xulosalar" degan maqolasida: "Tarbiyaning vazifasi kishilarni jamoa qilib tarbiyalashdan iboratdir", - deydi.

Faoliyat o'z - o'zidan jamoaini rivojlantirishda yetakchi darajada tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lmaydi, buning uchun unga sobitqadam rahbarlik kerak. Jamoa faoliyatini tahlil etishda bolalarning yosh xususiyatlarini va jamoaning rivojlanish darajasini hisobga olish lozim. Har qanday faoliyat ham uyushgan jamoaini vujudga keltirishda kutilgan natijalarni bermaydi. Avvalo, faoliyat maqsdlari barcha o'quvchilarga tushunarli va qiziqarli bo'lishi kerak. Quyi sinf o'quvchilariga faoliyat maqsadlarini o'qituvchilar tushuntirishlari zarur.

Ijtimoiy foydali ahamiyatga ega bo'lgan natijalar beradigan faoliyat bolalar jamoaini rivojlantirishga eng ko'p darajada o'rdam beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari kutubxonada kitoblarni ta'mirlash va maktab uchastkasida ekinlarni parvarish qilishga qiziqadilar va ularda bajonidil qatnashadilar. Hozirgi maktabda o'quvchilar ta'lim jarayonida jamoa faoliyatini tashkil etish uchun jamoaning frontal ishidan, o'quvchilarning guruhlar bo'yicha ishlaridan foydalanadilar. Darsda jamoa faoliyatining umumiy maqsadini qo'yadi va bilish jarayonini bir o'quvchining ishtirokiga bog'liq bo'ladigan qilib ko'radi.

O'yin bolalar jamoaini jipslashtiradigan va rivojlantiradigan faoliyat turlaridan biridir. Bolalar o'yiniga razm solinsa, ularning o'yinlari kattalar dunyosi qanday aks etishini, ular o'yinida ko'rish mumkin. Boshlang'ich sinflarda bolalar jamoaini vujudga keltirishida o'ziga xos formasida bo'lgan - rollarga bo'lib o'ynaladigan yoki ijodiy o'yinlarga alohida o'rin ajratiladi. Masalan: "Kosmik sayohat qiladilar", "Yangi shahar quradilar".

O'yin faoliyatining qimmatli shundaki, o'yin jarayonida o'quvchilar ko'pincha turli qiyinchiliklarni yengadilar, o'z hatti-harakatlarini boshqarishni o'rganadilar. O'yin faoliyati bolalarning tengdoshlari jamoaidagi, hayot maktabi, mehnat maktabi va muomala maktabidir.

O'yin jamoalizm tuyg'usini mustahkamlashga yordam beradi, tashabbus va mustaqillikni rivojlantiradi, o'quvchilar jamoa hayotini tashkil etishning, jamoachilik fazilatlarini shakllantirishning ajoyib shakli bo'ladi.

Perspektiv istiqbolli sistemasini yaratish o'quvchilar jamoaini shakllantirish yo'llaridan biridir. Jamoani an'anadek mustahkamlaydigan hech narsa yo'q, degan A.S.Makarenko.

Jamoaning o'quvchi shaxsiga ta'siri avvalo, faoliyat jarayonida amalga oshiriladi. Jamoa maktab o'quvchisiga faoliyatning muayyan turida o'z o'rnini topib olishga ko'maklashadi, har bir o'quvchiga o'z kuchini sarflaydigan sohani topish imkonini beradi. Jamoani tarbiyalashning ahamiyati shundan iborat bo'ladiki, u jamoaning mazmunli hayotini tashkil etish yordamida har bir o'quvchi qobiliyati va iste'dodini namoyon etish uchun shart-sharoit yaratadi.

Kollektivning shaxsiga munosabati jamoatchilik fikri yordamida ham amalga oshiriladi. Jamoatchilik fikrining o'zi asta-sekin shakllanadi. Maktabning boshlang'ich sinflaridanoq o'qituvchilar o'quvchilarni o'z faoliyatlarini tahlil qilishga, jamoadagi o'rtoqlari xulq-atvoriga baho berishga jalb etadilar, bolalarni topshiriqlarni qanday bajarilganligini baholashga o'rgatadilar. Sinfda vujudga keltiriladigan sog'lom jamoatchilik fikri o'quvchilar jamoada ayrim bolalarga yoki o'quvchilarning butun-butun guruhlarda ta'sir ko'rsatishga yordam beradi. Jamoatchilik fikri yordamida bolalar ijtimoiy munosabatlarning butun tizimini egallaydilar, o'z xulq-atvorini boshqarishga o'rganadilar.

Jamoaning shaxsiga ta'sir ko'rsatish shakllari xilma-xildir: o'quvchilar yig'ilishlari ham, devoriy gazeta, o'zaro munosabat va boshqalar ham shular jumlasiga kiradi. O'quvchi shaxsi doimo o'zgarib va takomillashib boradi, shu sababli shaxsiga ta'sir usullari doimiy bo'lishi mumkin emas, ular o'zgarib turadi.

Jamoani vujudga keltirish uzoq davom etadigan jarayonidir. "...Jamoada hamda shaxsning ma'naviy dunyosi o'zaro ta'sir tufayli shakllanadi. Inson kollektivdan juda ko'p narsa oladi, lekin uni tashkil etuvchi kishilarning ko'p qirrali, manaviy boy dunyosi bo'lmas ekan, jamoada ham yo'qdir". Suxomlinskiy.

...O'quv mehnati manfaatlari o'quvchilarning yagona manfaatlari bo'lib qolmasligi kerak. Bolalarni qurshab olgan hamma narsa ularni jinshlashtira olishi kerak. Faqat o'qish faoliyati asosida jamoazimni tarbiyalamoqchi bo'lgan o'qituvchilar, shubhasiz muvaffaqiyatsizlikka uchraydilar, - degan Suxomlinskiy .

"Har bir inson o'z tabiati bilan shunday yaratilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi. Ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj sezadi", - deb ta'kidlagan A.N.Farobiy.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. O'quvchilar jamoai qanday shakllantiriladi?
2. Jamoaning tuzilishi va turlarini gapirib bering.
3. Jamoaning rivojlanish jarayoni va bosqichlari haqida nimalarni bilasiz?
4. Bolalar jamoasining faoliyati va uning o'quvchilar ta'lim-tarbiyasini shakllantirishdagi o'rnini.
5. Jamoada qanday ijtimoiy ahamiyatlar ko'zlanadi?.

25-Mavzu: Sinf dan va maktabdan tashqari olib boriladigan ishlar

Reja:

1. O'quvchi shaxsini shakllantirishda sinfdan va maktabdan tashqari ishlarning pedagogik ahamiyati.
2. Sinf dan va maktabdan tashqari ishlarning maqsad va vazifalari.
3. Sinf dan va maktabdan tashqari ishlarni tashkil qilish shakllari va mazmuni.

Tayanch so'z va iboralar

Yakka tartibdagi ehtiyoj, bo'sh vaqt, dam olish, ixtiyoriy, og'zaki, ko'rgazmali, amaliy, kasb, qobiliyat va hokazo.

«Ta'lim to'g'risida»gi Qonunning 17 moddasida «Maktabdan tashqari ta'limda bolalar va o'smirlarning yakka tartibdagi ehtiyojlarini qodirish, ularning bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, jamoat birlashmalari, shuningdek, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar madaniy estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda maktabdan tashqari ta'lim muassasalarini tashkil etishlari mumkin. Maktabdan tashqari ta'lim muassasalariga bolalar o'smirlar ijodiyot saroylari, uylari, klublari, markazlari, bolalar sport maktablari, san'at maktablari, musiqa maktablari, studiyalar, kutubxonalar, sog'lomlashtirish muassasalari va boshqa muassasalar kiradi» - deb ta'kidlangan.

Milliy dasturda «Maktabdan tashqari ta'limni rivojlantirish, uning tizilmasi va mazmun-mundarijasini takomillashtirish vazifalarini hal etish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak:

Ta'lim berish va kamol toptirishga yo'naltirilgan xizmatlar ko'rsatuvchi muassasalar tarmog'ini va bunday xizmatlar turlarini ko'paytirish;

Milliy pedagogik qadriyatdarga asoslangan jahondagi ilg'or tajribani inobatga oluvchi dasturlar va uslubiy materiallarni ishlab chiqish;

O'quvchilarning bo'sh vaqtlarini tashkil etishning, shu jumladan, ommaviy sport va jismoniy sog'lomlashtirish tadbirlarining, bolalar turizmining, xalq hunarmandchiligining mavjud turlari va shakllarini takomillashtirish, milliy turlarini tiklash hamda amaliyotga joriy etish», - alohida ta'kidlanadi.

Yuqoridagi talablardan kelib chiqib quyidagi tarbiyaviy ishlar olib boriladi:

Sinfdan tashqari vaqtlarda o'qituvchilar yoki chetdan taklif qilingan mutaxassislar o'quvchilar bilan turli xil ta'lim-tarbiya ishlarini olib boradilar. Bunday ishlar sinfdan tashqari ishlar deb ataladi. Sinfdan va maktabdan tashqari olib boriladigan ishlar maktabda yoshlarni tarbiyalash tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu ishlardan o'quvchilar shaxsini kamol toptirish maqsadida keng foydalaniladi.

Maktabdan tashqari ishlar maxsus tashkil etilgan muassasalar tomonidan uyushtirilgan ta'lim-tarbiya va madaniy oqartuv ishlaridan iboratdir. Bular ikki tipga bo'linadi: birinchisi, ko'p tarmoqli, 'ni ko'p xil ishlarni o'z ichiga oladi. O'quvchi va o'smirlar saroylari, uylari, bolalar klublari, madaniyat uylaridagi bolalar sektorlari, bolalarning istirohat bog'lari, maydonchalari, yozgi lagerlari va boshqalar.

Ikkinchisi tor tarmoqli muassasalar, ya'ni bir soha bo'yicha ta'lim-tarbiya va madaniy ishlar olib boriladigan muassasalar. Bolalar kutubxonalari, yosh tabiatshunoslik stansiyalari, bolalar texnika stansiyalari, bolalar teatrlari, bolalar ijodiy uylari, bolalar ekskursiya turistik bazalari, bolalar temir yo'llari, stadionlari kabilar.

Sinfdan va maktabdan tashqarish ishlar o'ziga xos xususiyatlari bilan o'qish mashg'ulotlaridan farq qiladi. Bu ish ixtiyoriy asosda tashkil qilinadi. O'quvchilar o'z qiziqish va layoqatlariga qarab turli to'garaklarga yoziladilar, darsdan tashqari vaqtda o'tkazilayotgan ommaviy va yakka tartibdagi ishlarda ham o'z istaklari bilan qatnashadilar.

Sinfdan va maktabdan tashqarish ishlarining yana bir xususiyati shundaki, bu ishda o'quvchilarning mustaqil ishlari asosiy o'rin tutadi. To'garaklarda, sport jamoalarida, bolalar lagerlarida, maktab maydonchalarida mustaqil ishlar uchun imkoniyatlar yaratiladi.

Sinfdan va maktabdan tashqarish ishlar darsda olib boriladigan o'quv-tarbiya ishlarini mustahkamlaydi va to'ldiradi, o'quvchilarni pedagogik ta'sirga to'la jalb etishga, dars uchun ajratilgan vaqt ichida amalga oshirish qiyin bo'lgan ishlar amalga oshiriladi.

Sinfdan va maktabdan tashqarish tarbiyaviy ishlar jarayonida mehnat va o'quv mashg'ulotlari bilan o'yin kulgu, hordiq chiqarish tadbirlari o'zaro muvofiqlashtirilishi kerak.

Sinfdan va maktabdan tashqarish ishlardan ko'zda tutilgan maqsad bolalarda turli sohalar bo'yicha qiziqishlarni yuzaga keltirish, ularni rivojlantirish va tarbiyalashdir. Bolalarning hayotini chinakamiga madaniy qilish ularni jamoa bo'lib yashashga o'rgatishdan iboratdir.

Sinfdan va maktabdan tashqarish ishlarni tashkil qilish shakllari quyidagicha:

a) og'zaki ish usullari (siyosiy axborotlar, majlislar, lineyklar, leksiyaalar, dokladlar, kitobxonliklar, konferensiyalar, munozaralar, uchrashuvchi);

b) ko'rgazmali ish usullari (maktab muzeylari, turli sohaga oid albomlar majmuasi, urush va mehnat qaxramonlari badiiy ijod ko'rgazmalari);

v) amaliy ish usullari (poxodlar, ekskursiyalar, spartakiadalar, olimpiadalar va konkurslar, qizil iztoparlar harakati, texnika ijodi, yosh naturalistlar to'garaklari, shanbaliklar va temurchilar harakati) va boshqalar.

Sinfdan va maktabdan tashqarish tarbiyaviy ishlar shakllari shaxs kamoloti bosqichlarini belgilab olishga qaratilganligi bilan ifodalanadi. Bu muammolarni ijobiy hal qilish uchun sinfdan va maktabdan tashqari, tarbiyaviy ishlar tizimida quyidagilar bo'lishi mumkin:

- ulg'ayayotgan inson shaxsini tarbiyada oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olish, har bir bola, o'smir yoki yoshning betakror va o'ziga xosligini hurmatlash;
- milliylikning o'ziga xos an'ana vositalariga tayanish;
- pedagoglar va o'quvchilar orasidagi o'zaro hurmat munosabatlarini shakllantirish.

O'quvchilarni aqliy, axloqiy, mehnat, jismoniy, nafosat, ekologik, huquqiy, iqtisodiy, ma'naviy jihatdan shakllangan kishilar qilib tarbiyalash dars jarayonida boshlanadi. Biroq o'quvchilarning kundalik o'sib borayotgan ehtiyojlari, qiziqishlarini faqat dars jarayonida olib borib bo'lmaydi. Bunday ko'p qirrali qiziqishlarni sinfdan va maktabdan tashqarish tarbiyaviy ishlar bilan uzviy bog'lash asosidagi qondirish mumkin.

Sinfdan va maktabdan tashqarish ishlar o'quvchilar hayotidagi tarbiyaviy faoliyatni to'ldiradi. Ularning dunyoqarashini to'g'ri shakllantirishga, axloqiy kamol topishiga ko'maklashadi. Nazariy bilimlarni amaliyot, ishlab chiqarish bilan bog'lashga zamin yaratadi.

Sinfdan tashqarish ishlarning tarbiyaviy ta'siri o'quvchilar jamoasining xilma-xil ishlarini qanday yo'lga qo'yishlariga bog'liqdir. Sinfdan tashqari faoliyat majburiy dastur bilan chegaralanmaydi, balki yoshlarni har xil o'quvchilarni ixtiyoriy ravishda birlashtiradi. Ularning qiziqishlari, mayillari, tashabbusi asosida ishlarni amalga oshiradi, fanga qiziqtiradi, ularni xalqning madaniy hayoti muhitiga olib kiradi. Sinfdan tashqari ishlar shaxsdagi ijtimoiy faollik, ijtimoiy ong va axloq odatlarini tarkib toptirishning eng muhim omilidir. Bu faoliyat ilmiy jamoa, klub, adabiy va maktab teatrlarining ishlari, turli mavzularda o'tkaziladigan kitobxonliklar konferensiyalari va munozaralari, siyosiy, axloqiy, ma'naviy, madaniy, ilmiy-ommabop va mehnat mavzularidagi ma'ruza va suhbatlar, ijtimoiy foydali mehnat, siyosiy axborot, bayram kechalari va ertaklari, to'garak mashg'ulotlarini o'z ichiga oladi.

O'quvchilarning sinfdan tashqari ishlari o'z mazmuniga ko'ra tafakkur faoliyati va munosabat vositasi hisoblanadi. Chunki sinfdan tashqari ishlarda olingan axborot idrok etiladi, qayta ishlanadi va shu asosda yangi bilimlar hosil qilinadi.

Maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar bolalarni ijodkorlikka da'vat etuvchi tarbiyaviy maskandir. Pedagogik tajribalar shuni ko'rsatadiki, hozirgi sharoitda maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni olib boruvchi bolalar uylari, bolalar va yoshlar saroylari, yosh texniklar uylari, yosh tabiatshunoslar uylari maktab tarbiyasining davomi bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasining «Sinfdan va maktabdan tashqarish tarbiyaviy ishlar konsepsiyasi» bu ishlarni rejalashtiri, amalga oshirishda asos bo'ldi. O'quvchilar maktabdan tashqari ishlarda qatnashib turli kishilar bilan munosabatga kirishadilar, turli vaziyatlarga duch keladilar. Shuning uchun ham o'quvchilarning maktabdan tashqari faoliyatlari qanchalik xilma-xil bo'lsa, ularning munosabatlari shunchalik boy, munosabat domrasi keng va ma'naviy o'sish samarasi yuqori bo'ladi. Ular orqali o'quvchilar jamoada ishlashni o'rganadilar, ijtimoiy mehnat quvonchini his qiladilar, ishlab chiqarish mehnatiga qo'shiladilar, jamoatchilik fikriga bo'ysinishga, jamoa sharafi uchun kurashishga odatlanadilar. Maktabdan tashqari faoliyat unda qatnashuvchilarning ma'naviy va jismoniy rivojlanishi hamda yosh xususiyatlariga ko'ra belgilanadi.

Siyosiy axborot. Bu tadbir o'quvchilarga mamlakatimiz va chet ellarda muhim siyosiy-ijtimoiy voqyealar bilan tanishtirib borish imkonini beradi. Bu axborot har haftada o'tkaziladi. Siyosiy axborotlar o'tkazish uchun avvalo mavzular tanlash katta ahamiyatga ega. Kalendar

sanalari bo'yicha rejalashtirilgan tadbirlar, masalan, 1 sentyabr mustaqillik kuni, Navro'z, 8-mart xotin-qizlar kuni, kasb bayramlari, allomalarning yubileylari va hokazo.

O'quvchilarning ishlab chiqarish ilg'orlari, atoqli kishilar bilan uchrashuvlari. O'quvchilar biror voqyeani uning o'z ishtirokchilari og'zidan eshitsalar, bu voqyea ularga g'oyat katta taasurot qoldiradi. Vatan urushi, afg'on urushining va O'zbekiston qaxramonlari, ishlab chiqarish ilg'orlari, olimlar, yozuvchilar, dehqon-fermer tadbirkorlari bilan uchrashuvlar tashkil etish axloqiy-siyosiy tarbiyaning eng samarali shakllaridir.

Klublar – yoshlarning turli xil qiziqish, istak va xohishlari qondirish, qobiliyatlarini o'stirishni ko'zda tutuvchi ommaviy-ixtiyoriy birlashmadir. Ularning to'garaklardan farqi faoliyat darajasining kengligi va ko'p qirraligidir. Bir klubda 10-15 ta to'garakni va ommaviy madaniy ishlarni tashkil etish mumkin.

Ilmiy jamiyatlarning klublarga nisbatan ish ko'lami yanada keng, faoliyati xilma-xildir. Ilmiy jamiyatlar ham o'quvchilarning qiziqish va istaklari asosida tashkil qilinadi. Asosiy maqsad, vazifa o'quvchilarning fan, texnika va san'atga bo'lgan qiziqishlarini qondirish, mustaqil fikrlash qobiliyatlarini o'stirish, nazariy bilimlarini chuqurlashtirish va amalda sinab ko'rish, o'quvchilar e'tiborini ilmiy tadqiqot ishlariga jalb qilishdan iborat.

Klub va jamiyatlarda «Fizika-matematika», «Astronomiya», «Ximiya», «Tarix», «Biologiya», «Ekologiya», «Huquq», Iqtisod jamiyatlari, shuningdek, «Maktab adio klubi» (bunda radiokonstruktorlik, kuzatuvchilik, operatorlik: «ommaviy ishlar klubi»da – kechalar-ertaliklar, uchrashuvlarni tayyorlash va o'tkazish, KVN larni tayyorlash kabi seksiyalar) bo'lishi mumkin.

Ilmiy to'garaklar – ularning asosiy maqsadi to'garak a'zolarining ma'lum o'quv faniga bo'lgan qiziqishlariga tayangan holda, ular bilimni kengaytirish, chuqurlashtirish, ularning bilish qobiliyatlarini o'stirish, mustaqil ishlarni o'rgatish hamda amaliy ko'nikmalar hosil qilishdan iboratdir.

O'lkani o'rganish to'garagi – o'quvchilar o'z o'lkasiga, shahri, qishlog'i, tarixiga, xalq og'zaki ijodiga oid materiallarni to'playdilar, tegishli axborot va dokladlar tayyorlaydilar.

Maxsus to'garaklar – o'quvchilarni amaliy ko'nikma va bilimlar bilan qurollantiradi, kasb tanlashga bevosita yordam beradi.

Badiiy to'garaklar – adabiyot, musiqa, drama, tasviriy san'at, ganchkorlik, kashtachilik, zardo'zlik, do'ppisozlik kabilar o'quvchilar o'rtasida badiiy havaskorlikni o'stirish, estetik didi va ijodiy qobiliyatlarini tarbiyalashdan iborat.

Jismoniy tarbiya sportlarining turlari juda ko'p. Ularning maqsadi o'quvchilarni jismoniy chiniqtirish, sog'ligini muhofaza qilish, sohalar bo'yicha qobiliyatlarini rivojlantirish, mehnat va Vatan mudofaasiga amaliy tayyorlashdan iborat.

26-Mavzu: Maktabni boshqarishning va unga rahbarlik qilishning qonun-qoidalari

Reja:

1. Boshqarish haqida umumiy tushuncha.
2. Maktabni boshqarishda demokratiyalashtirish.

Tayanch so'z va iboralar

Maktabni ichki rejalashtirish, gimnaziya, lisey, mahoratli o'qituvchi, zamonaviy fanlar, o'qitish vositalari, ko'rgazmali qurollar

Boshqarish haqida umumiy tushuncha.

Boshqaruv taraqqiyotning har qanday bosqichida jamiyatga xos bo'lgan ichki xususiyatdir. Bu xususiyat umumiy xarakterga ega. Boshqaruv xalq manfaatini ko'zlagan holda demokratik uslub negizida amalga oshiriladi. O'z-o'zidan ravshanki, bunday boshqaruv

jarayonida inson omiliga, xususan, millat manfaati va milliy qadriyatlarni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Boshqaruv mehnati insonning boshqaruv vazifalari amalga oshirish jarayoni bajariladigan harakat va jarayonlarda o'zining aniq ifodasini topadi. Boshqaruv vazifalari yordamida esa sistemaning harakatlari, rivojlanish va takomillashuvi, uning barqarorligi va hayotchanligi ta'minlanadi. Quyidagi bosh vazifalarni ajratib ko'rsatish mumkin: qarorlarning bajarilish jarayoni pedagogik tahlil qilish, rivojlantirish, tashkil etish, nazorat qilish va tartibga solib turish.

Pedagogik jarayonning samaradorligi maktab rahbarining boshqaruv vazifalarini sifatli bajarishlari, ularning faol va uyg'un hamkorligi bilan bab-barobar belgilanadi, ulardan bir-birining ahamiyatlarini pasaytirib yuborish muqarrar ravishda butun sistema birligining buzilishiga olib keladi.

Rejalashtirish ilmiy boshqarish va rahbarlarning markaziy butunligini va asosini reja va har qanday jamoa faoliyatining aniq maqsadlari hamda vazifalari va unga erishish vositalarini belgilab beradi. Rejaning ahamiyati yana shundan iboratki, u pirovard natijada faqat nimaga erishish kerakligini emas, balki buni qanday uddalash, rejani bajarishning qanday rivodlanish kerakligini ko'rsatib bermasligi kerak. Rejalashtirishga faqat kelajak emas, balki o'tmish, o'tmishning tajribasi ham ta'sir qilar ekan.

Maktab ichki rejalashtirish masalalari ko'pgina pedagogik olimlarning ishlari bilan asoslanib berilgan. Rejalashtirishning mohiyati maktab xodimlarini qo'yilgan maqsadga erishish, qabul qilingan qarorlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan jamoa tarziga va yakka tartibdagi mehnatni vaqt jihatidan oqilona taqsimlashdan iboratdir.

Maktab rahbari rejalashtirishning tashkil etishning muntazam yondashuviga amal qilmog'i lozimdir, bu yondashuv rejalashtirishning maqsad va vazifalari, ularning tuzilishi va mazmuni, rejalashtirish metodlari va uning bajarilishini tashkil etish xususiyatlarini dialektik birligi va uzaro bog'liqligini rejalashtirishning boshka boshqaruv vazifalari bilan uzaro xarakterlarini nazarda tutadi.

Maktab rejalarining xilma-xilligini kulgina belgilariga ko'ra vaqt bo'yicha (besh yil o'quv yili, yarim yili, chorak, oy, hafta) shakliga ko'ra (yozma, grafik detali) tuzilishi birligiga ko'ra maktabning ish rejasi, o'quvchilar tashkilotlari, o'qituvchilar, sinf rahbarlari, metod birlashmalarining va ularning o'z-o'zini boshqaruv organlarining ish rejasini ta'kidlar ekanmiz, biz maktab ishini o'quv yiliga rejalashtirish bilan bog'liq bo'lgan masalalarga qarab chiqish bilan chegaralanamiz va mazkur masala mohiyatini ana shu nuqtai nazardan yoritib beramiz.

Maktabni boshqarishni demokratiyalashtirish

Xalq ta'limi tizimi va maktabni boshqarishning eng muhim qoidasi-demokratiyalashtirishdir. Bu hakida hozirgi mustakillik davrida jamiyatni yanada demokratiyalashtirish muxim ahamiyat kasb etmokda. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, xujalikni boshqarish tizimining eng asosiy sharti bulgan demokratik koidaning goyat makbul shakillarini izlab topishi bugungi muxim va dolzarb muammolardan biridir. Maktablarni boshqarishda, ayniksa, demokratik akida, konun koidalari nixoyatda muximdir.

Maktabdagi ukitish jarayonida, maktab faoliyatini tartibi va konun koidalarga juda kup uzgarishlar kiritildi. Bu uzgarishlar xar bitta insonlarning dunyo karashi va bilim doiralarini kengayish sababidir. Avvalo ukuvchilar bilim olishlari uchun juda xam keng sharoitlar yaratilgan. Chukurlashtirilgan gimnaziyalar, muzeylar ukuvchilarning bilim doiralarini chukurlashtirishga keng yul ochib bermokda. Chukurlashtirish - bu avvalo uz ustida ishlash, izlanish degani demakdir.

Ana shunday gimnaziya va liseylar uchun esa kobiliyatli, bilimli ukuvchilarni saralab, ularni kelajaklariga poudevor yasashga keng yul kuyildi. Albatta, bu poydevorni bilimdon mutaxassis ukituvchilar tayyorlaydi. Endi ana shunday ukituvchilarni saralab ular ichidan eng bilimdonlarini tanlab olish payti yetib keldi. Bu esa ukituvchi va bulajak pedagoglarni uz ustida tinmay ishlashini talab etadi. Chunki, bunday kobiliyati bilimdon ukituvchilarga talab va extiyoj juda katta buladi.

Mutsakil Uzbekiston jaxonga yuz tutdi. Shu sababali undagi yashovchilar insonlarning bilimlari jixatidan kengayib bormokda. Xozirgi zamonamizdagi ukuvchilar ana shundaylardandir. Xayot kanchalik oldinga borgan sari ular xam shunchalik kup narsa bilib olmokdalar va buni ustozlaridan talab etmokdalar. Bu esa ukuvchilarni, ustozlarini dars utish jarayonini analiz kilib boradi, ularning dars utishi yokmasa, oshkora bilimdon usullarini talab kilishlari mumkin.

Dars o'tishda avvalom bor bulgan an'anaviy reja buyicha dars utish bekor kilindi. Chunki, ukituvchi sinfga kiradi, utilgan darslarni takrorlaydi. Yangi mavzu utadi, ana shunday tartibda xar doimgi darslar takrorlanadi. Noan'anaviy dars utish usuli xar bir maktabga kirib bormokda. Mavzuni bolalar ongiga yetkazish, ukuvchini uzini maxoratiga boglik. Maxoratli ukituvchilarimizdagi uslubiyotilarini ukitish ulardani ilgor tajribalarni almashtirish o'kuv jarayonini kengayishiga va mustaxkamlashiga keng yo'l ochib beradi. Maktablarda maktab rahbarlarini saylash oshkora ovozga kuyish orkali fikr muloxazalar, takliflar kiritish orkali amalga oshirilmokda.

Urta, oliy bilim yurtlariga kolaversa, maktabga kabul kilish va ukitish sharoitlariga test sinovlari kiritildi. Bu esa avvalgi imtixon va sinovlardan ancha a'lorok va mukammalrokdir. Yukorida aytib utganimizdek, maktab direktorlarini saylash xukuki ukituvchilarga beriladi. Maktabda usib ukitish, bitirayotgan ukuvchilarni yutuk va kamchiliklari maktab jamoasiga tegishli va axamiyatlidir.

Avvalo maktablarda boshlangich sinflarda turli tipdagi sinflar tashkil etib, ularni sinflar orkali saralab, iktidorli sinflarga aylantirilmokda. Ota-onalarimiz xam xozirgi kunda farzandlarimiz istiklol kelajagini yanada mustaxkamlash uchun farzandlariga pullik kurslarga talab extiyojlari ortmokda. Ularni bu intilishlarini maktab jamoasi e'tiborga berishga xarakat kilmokdalar.

Iktidorli ukuvchilarni kelajagini porlok kilish uchun turli xil musobaka, olimpiadalarga katnashishlarini ta'minlab, ularning yutuklari uchun bor bilim va tajribalarini ishga solmokdalar, ilgor ukituvchilarni xar xil unvonlarga tavsiya etish, oshkoralik tarzida maktabga mexnati singan, ilgor, tajribalari katta, keng ommalashtirilgan ukituvchilar tavsiya etilmokda.

Ukuv jarayonida yangi zamonaviy fanlar kiritilmokda. Fan va texnikaning rivojlanish tarakkiyotiga keng yul ochib berish uchun maktab ukuv jadvalga kompyuter texnikani organuvchi fanlar kiritildi.

Odobnoma fanlari esa ukuvchilarni milliy urf odatlarimiz. odob axlokimiz, tarbiyani mustaxkamlash uchun odobnoma fanlari kiritildi.

Avlod-ajdodlarimiz asarlarini, ularning tarixini ukitish uchun eski yozuv fani xam dars katorlaridan urin oldi.

Uzbekistonda yuksak chukkiga erishishi, boshka mamlakatlar bilan mustaxkam aloka urnatishi uchun, boshlangich sinflarga ingliz tili fanlari utkazilmokda. Xammamizga ma'lumki 2000 yilda jamiyatimiz lotin yozuvi asosida yangidan tiklanadi. Shuning uchun bolalarni lotin yozuvchiga asoslangan alifbo yordamida ukitish juda keng ommalashtirildi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Maktabdagi ukitish jarayoniga xozirda qanday uzgarishlar kiritildi.
2. Maktabdagi ichki rejalashtirish masalalarining moxiyati nimadan iborat
3. Yosh avlodni xar tomonlama yetuk, aklli, bilimli bulib yetishishi uchun qanday ishlarni oshirish kerak.

Reja:

1. Pedagogika tarixi fanining predmeti, maqsadi va vazifalari.
2. Eramizdan oldingi davrda tarixiy manbalarda ta'lim tarbiya masalalarining aks etishi.
3. «Avesto» eng qadimgi yozma ma'rifiy yodgorlik sifatida.

Tayanch so'z va iboralar

Arxeologiya, Avesto, Marg'iyona, Sug'd, Zardushtnoma, ta'lim tarixini aks ettiruvchi manbalar, xalq og'zaki ijodi, arxeologik qazilma materiallar. qomusiy olimlar asarlari, birinchi yozuvlarning yuzaga kelishi.

Hozirgi o'zbek xalqining ajdodlari bir necha asr oldin ham yuksak madaniyatga ega bo'lgan xalqdir. Bunga turli allomalarimizning yaratgan fan sohasidagi yutuqlari dalolat berib turibdi.

Chunonchi eramizdan oldingi davrlarda yozilgan va bizgacha yetib kelgan bir necha asarlari guvohlik beradi. Jumladan qadimgi grek tarixchisi Gerodotning "Tarix", Strobanning "Geografiya", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'ati turk", "Urhun-Enasoy" bitiklari va boshqalar.

Eng qadimgi kishilarning dastlabki oddiy istaklari, orzu umidlari, xislatlari qadimgi eposlarda, ulardagi afsonaviy obrazlar qiyofasida o'z ifodasini topgan ruhga sig'inish onimizm, ajdodlar ruhiga sig'inish totemizm sehrarlik kabi diniy e'tiqodlar va ma'rosimlar aks etgan afsonalar rivoyatlarda eng qadimgi avlodlarimizni tafakkurini aks ettirgan pedagogika tarixida manbalarni o'rganish uch manbaga asoslanganligini ko'ramiz.

1. Halq og'zaki ijodi materiallari.
2. Buyuk adiblari allomalarining ijodiy merosi.
3. Arxeologik qazilmalar natijasi topilgan ashyolar.

Turon hududida eramizdan oldingi XI-IX asrlarda paydo bo'lgan Ahamoniylar, III-asr o'rtalarida tashkil topgan Grek-Baqtriya davlati, eramizning I-asrida Kushonlar davlati V-asrda Eftalitlarning hukmronligi, so'ngra Sosoniylar va Turk hokonliklarini o'z ichiga oladi. Tarixchi pedagoglarning qayd etishicha bu davrdagi insonlarning mehnat faoliyati yosh jihatdan uch guruhga bo'lingan.

1. Bolalar va o'smirlar.
2. Hayot va mehnatda to'liq ishtirok etuvchilar.
3. Keksalar.

Ibtidoiy jamiyat davrida bola o'zi bajaradigan faoliyatida ishtirok etib mehnat qilishga o'rganganlar.

Urug'chilik jamoasi bosqichida tajribali kishilar bolalarni tarbiyalash bilan birga yozishga o'rgata boshlaganlar.

Asta-sekin tarbiya tizimi yuzaga kela boshlagan va maktablarda piktografik yozuv asosida bir-birlarida fikr bildirgan. Atrofdagi mamlakatlar bilan aloqalar natijasida "Oromiy" yozuvi Aleksandr Makedonskiy istilosidan keyin "Yunon" yozuvi joriy qilingan. Insonlarning o'z turmush tarzini rivojlantira borib jahon madaniyatiga katta o'zgarishlar kirita boshlagan. Jumladan, Xitoyda qog'oz ixtiro kilindi, Hindistonda hisoblashning o'nlik sistemasi yuzaga kelishi, Messopotaniyada yer kurrasini graduslarga, sutkani soat, daqiqa va soniyalarga bo'linishining joriy etilishi, Buyuk ipak yulining ochilishi madaniyatning taraqqiy etishga sabab bo'ldi.

Yuqoridagi fikrlardan xulosa kilib Markaziy Osiyo hududida oromiy, yunon alifbosi asosida eramizning boshlarida Xorazm, Sug'd, Baqtriya yozuvlari shakllangan.

Eramizdan oldingi 180-425 taxminiy yillarda yashagan yunon tarixchisi Gerodotning "Tarix" kitobida satlar, massagetlar forolarining ta'lim tarbiyaga oid muhim ma'lumotlar berilgan. Kitobda berilishicha forslarning eng sharaflydigan narsasi jasurlikdir. Shunga ko'ra ular ko'proq o'g'illarga ega bo'lishdan faxrlangan. O'g'il bolalar 5 yoshdan 20 yoshgacha faqat

uchta narsaga: 1. Otda yurishga. 2. Kamondan otish. 3. To'g'rilikka o'rganishdir. O'g'il bolalar hych qachon ota-onasini bexurmat qilmagan, yolg'onchilik, qarzdor bo'lish, sharmandalik hisoblangan. Xar qanday suvga tupurmaganlar, yuz qo'llarini maxsus moslashtirilgan joylarda yuvganlar. Bu ma'lumotlardan xulosa qilish mumkinki, ajdodlarimiz farzandlarini jasoratli, o'z vatanining ximoyachisi, odob-axlok, tabiatga munosabat xislatlarining ham shakllantirishga katta e'tibor berganlar.

Sug'd yozma yodgorliklari orasida "eski xatlar" nomi bilan yuritiladigan manbalar tomonidan aniqlangan qimmatli ma'lumotlar bor. Bu xatlar eramizning boshlarida sug'd yozuvi hakida ma'lumot beradi.

Shuningdek Yan Di (615-617) elchisi Vey Szi o'z xisobotida Samarqandda ta'lim tarbiya haqida yozadi. Uning fikricha "Axolisi mohir savdogar o'g'il bola 5-yoshga to'lar ekan, unga savod o'rgata boshlaydi. O'qishni o'rganishi bilanoq savdo ishlariga o'rgata boshlaydilar". Boshqa bir Xitoy tarixchisi Syuan-Szin Samarqand aholisining ahloqiy va xulq-odob qoidalariga rioya etishda boshqalarga o'rnak bo'lganligi qayd etadilar.

Shuningdek xalq pedagogikasida, ya'ni qadimgi davrlarda ta'lim tarbiyaga bog'lik ma'lumotlar xalq og'zaki ijodi namunalari afsonalar qahramonlik eposlari, qo'shiqlar, maqollarda ko'ramiz.

Hozirgi o'zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha yillar oldin yashagan bo'lib, ular yuksak va o'ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo'lni bosib o'tishgan. Dastlabki tosh qurollaridan tirikchilik uchun foydalanishda ancha takomillashgan mehnat qurollari yasashgacha, undan urug'chilik qabilachilik davrlarga kelib, xo'jalik va madaniy taraqqiyotda erishilgan yutuqlargacha bo'lgan tariximiz, ota-bobolarimizning boy qadimiy madaniyatga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda Baqtriya, Xorazm, Sug'diyona, Marg'iyona, Parfiya, Zarafshon vohalari, Parkana kabi ulkalarda turli qabila va elatlar yashagan. Ular hozirgi o'zbek xalqining «ildizi» hisoblangan sak – massagetlar, sug'diyonlar, xorazmiylar, baqtrlar, chochliklar va parkanaliklar kabi qabila va elatlar edi. Keyinchalik ular o'zaro va boshqa ko'p qabila va uruglar bilan birlashib ketgan va hozirgi Markaziy Osiyo xududidagi xalqlarning ajdodlaridir.

Bu elatlar yashagan xududlarda o'ziga xos madaniy an'analar tarkib topa borgan. Masalan, eramizdan oldingi birinchi asrning birinchi yarmida qadimiy davlatlar – Baqtriya va Sug'diyona, Marg'iyona, Xorazm, Parkana, Parfiya kabi ulkalarda xalk xo'jaligining turli sohalarida rivojlanish bilan birga madaniyat ham o'ziga xos taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Bu taraqqiyot eramizdan olidngi IX – VI asrlarda paydo bo'lgan Axamoniylar xukmronligi, keyinroq eramizdan avvalgi III asr o'rtalarida tashkil topgan Grek – Baqtriya davlati eramizning I asrida esa Kushonlar davlati, V asrda Eftalitlar xukmronligi, so'ngra Sosoniylar imperiyasi va nihoyat, turk xoqonligi davrlarini o'z ichiga oladi.

Ajdodlarimizning bu qadimiy madaniyatiga ta'lim- tarbiyaga oid boy merosi ham kiradi. Zero, hozirgi turkiy va forsiy – zabon xalqlarining bizgacha yetib kelgan muhim arxeologik topilmalari, tarixchilar, adabiyot va san'at namoyondalarining ijodiy merosi, san'at va adabiyot namunalari buning dalilidir.

Tadqiqotchilar tomonidan qayd etilgan ma'lumotlarga qaraganda, eng qadimgi tarbiya haqidagi yodgorliklar bizgacha bevosita yetib kelmagan Turkiy va forsiy – zabon xalqlarining «hayot kechirish san'ati, donolik majmuasi sifatida yuzaga kelib, borliqqa amaliy munosabatda bo'lish namunasi» ifodalangan ma'anaviy madaniyat yodgorliklari, qadimgi grek tarixchisi Gerodotning «Tarix», Strabonning «Geografiya» asarlari, Mahmud Qoshgariyning «Devonu lug'otit – turk», Urxun – Enasoy bitiklari va boshqa shu kabi adabiy tarixiy manbalarda saqlangan va shular orqali bizgacha yetib kelgan. Bu yodgorliklar insonning shakllanishida moddiy va ma'naviy madaniyat qay darajada katta rol uynaganligidan dalolat beradi. Xullas, tarbiya insonning aqliy va axloqiy jihatdan tarkib topa borishiga ta'sir etgan bo'lsa, insonning shakllana borishi ham, o'z navbatida, insoniyat jamiyatining tarkib topa borishiga yordam bergan. Xullas, insonning o'z – o'zini anglashi va jamiyat taraqqiyoti bir-biri bilan uzviy aloqada bo'lgan. Bu tarixiy jarayonni bilish inson tafakkurining qadimgi davrlaridan boshlab bosqichma

– bosqich rivojlanishi va shu bilan birga insonning ham tobora shakllana borganligi haqida tula tasavvur hosil qilishga imkon beradi.

Ma'lumki, kishilar va kishilik jamiyati vujudga kelishi jarayonida inson ham biologik jihatdan, ham inson sifatida takomillashib borgan. Dastlabki diniy e'tikodlar, oddiy ixtirolarning takomillashib borishi, inson ongining shakllanib borishiga turtki bo'qldi. Bu jarayon ming-ming yillar davom etib, inson ongi shakllanishining asosi bulgan xulq – odob qoidalari tarkib topadi.

Eng qadimgi kishilarning dastlabki oddiy istaklari, orzu – umidlari, xislatlari qadimgi eposlarda, ulardagi afsonaviy obrazlar qiyofasida o'z ifodasini topgan. Ruxga sig'inish – onimiz, ajdodlar ruhiga sig'inish – totimiz, sehrgarlik kabi diniy e'tikodlar va marosimlar aks etgan afsonalar va rivoyatlarda eng qadimgi avlodlarimizning tafakkur dunyosi aks etgan ammo bu rivoyatlar, afsonalar massagetlar, saklar, xorazmiylar, sugdlar, parfiyanlar yashagan davrlarga borib taqaladi.

Biz yuqorida keltirgan tarixiy, falsafiy, pedagogik adabiyotlarda tadqiqotchilar, umuman, eng qadimgi madaniy boyliklarimizni o'rganishda uch asosiy manbaga tayanganligini ko'ramiz.

1. Xalq og'zaki ijodi materiallari.
2. Buyuk adiblar, allomalarning ijodiy merosi.
3. Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan ashyolar.

Ma'lumki, o'tmishda kishilar mehnat faoliyati jarayonida o'z ehtiyojlarini qondirgan va bu jarayon yosh avlodga mehnat kunikma va malakalarni hosil qilishda yordam bergan.

Tarixchilar va tarixchi pedagoglarning ko'rsatishicha, kishilarning mehnat faoliyati yosh jihatdan 3 guruhga bo'lingan:

- 1) bolalar va o'smirlar;
- 2) hayot va mehnatda to'la ishtirok etuvchilar;
- 3) keksalar.

Ibtidoiy jamiyat davrida bola o'zi uddalay oladigan faoliyatga bevosita qo'shilib, u hayot kechirish va mehnat qilishga urgangan. O'g'il bolalar erkaklar bilan bajariladigan ov qilish, qurol yasash kabi ishlarni bajarsa, qizlar, ayollar mehnati bilan tanishar edi. Bola ma'lum tayyorgarlikdan so'ng sinovlardan o'tib, keyin amaliy faoliyatda ishtirok eta boshlaydi.

Eramizdan oldin taxminan 484 (480) – 431 (425) yillarda yashagan yunon tarixchisi Gerodotning «Tarix» kitobida qadimgi forslar, saklar va massagetlarning ta'lim - tarbiyaviy qarashlarga oid muhim ma'lumotlar berilgan.

Forslarning eng sharaflaydigan narsasi jasurlikdir, - deydi olim - shunga ko'ra ular kapron, ug'illariga ega bo'lishdan faxrlanishgan. Podsho ham kimning ug'li ko'p bo'lsa, unga har yili sovg'a – salomlar yuborgan. Undan tashqari bolalarning yoshiga ham e'tibor berishgan. Ug'il bolalarning besh yoshdan, yigirma yoshgacha faqat uch narsaga: otda yurishga, kamondan otish, tug'rilikka urgatishgan. Bolani besh yoshgacha otasiga ko'rsatishmaganlar, u ayollar tarbiyasiga bo'lgan. Mabodo o'g'il bola vafot etsa, otasining kayg'urmasligi uchun shunday qilganlar.

Ug'il hych qachon otasini behurmat kilmagan. Ular ota – onaga hurmatsizlikni faqat nikohsiz to'g'ilgan yoki tashlandiq bolalardangina kutish mumkin deb hisoblaganlar.

Bundan tashkari Gerodot forslar uchun yolg'onchilik va qarzdor bo'lish sharmandalik hisoblangan, deydi... yana ular daryo suviga tupurmaganlar, xatto qo'l yuvmaganlar. Ular daryolarni muqaddas sanaganlar.

Yana shu Plutarxning yozishicha, Aleksandr yerli xaltutarga yaqinlashish maqsadida Makedoniyaliklar bilan mahalliy aholi urf – odatlarini aralashtirishga harakat qilgan. Shu maqsadda u o'ttiz ming bolani ajratib olib, yunon tili va harbiy san'atini o'rgatishga, murabbiylar tayinlashga buyruk bergan. Keyinchalik yunon alifbosining bu yurtda qabul qilinishi eramizdan oldingi minginchi yillarning o'rtalarida eng qadimgi ajdodlarimiz tomonidan qahramonlik mazmunidagi juda ko'p afsonalar, rivoyatlar aytilgan bo'lib, ular zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto» ga kiritilgan.

«Avesto»ning o'zi kim tomonidan yaratilgani haqida turli taxminlar mavjud. Jumladan, sharqshunos olim Ye.E.Bertelsning fikricha, 1278 yilda Rayd – Zardusht ibn Baxrom iyun Pajdu

degan kishi tomonidan yozilgan «Zardushtnoma» dostonida Avesto va Zindani Zardusht dunyoga keltirganligi, uning tug'ilgani va keyingi hayoti haqida kitob ekanligi bayon etiladi:

«ZARDUSH TNOMA»

Zardusht ibn Baxrom ibn Pajdu. Dostondan parcha

Men pahlaviy deb atalgan yozuvlar bitilgan Shoxona kitoblardan birini ko'rdim. U asrab kelingandir barcha oqillar va ustozlar ustoz, mobidlar mobidida unda olam xadislari, ajdodlar va shohlar ishlari hakida bitilgan.

Unda olamga saodatli Zardusht keltirgan Avesto va Zindaning hikoyatlari bitilgan.

Zardusht dini uning hayotligidayok ko'p o'lkalarda tarqaladi. Ammo Zardusht vafot etganidan so'ng Zardushtiylik dini yanada keng yoyila boshlaydi.

Ma'lumotlarga ko'ra, «Avesto» eramizdan avvalgi VII asrning oxiri va VI asrning boshlarida yaratilgan bo'lib, tuliq kitob xolida eramizdan avvalgi I asrda shakllangan.

«Avesto» ni o'rganish tarixi ma'lum bir jarayonni boshdan kechirgan. Xorij va o'zbek olimlari uni har tomonlama tahlil etishga harakat qilishgan. Biz esa keyingi manbalarga tayanib, uning ta'lim – tarbiyaviy tomonlari ustida fikr yuritamiz. Chunki «Avesto»da inson shaxsining takomilga oid ma'rifiy fikrlarning ma'lum bir tizimi ifodalangan. Hatto «Avesto» ni qadimgi davrlarda ajdodlarimizning tabiiy, ilmiy, ma'rifiy fikrlar to'plangan dastlabki pedagogik asar deb hisoblash mumkin. Shuningdek tadqiqotchilar uning diniy xarakterdaligini ta'kidlash bilan birga falsafa, siyosat, ta'lim – tarbiya, adabiyot masalalarini ham qamrab olgan asar sifatida ta'riflaydilar.

Abu Rayhon Beruniy «Avesto» ning vatani haqida gapirib uni Ozarbayjonda paydo bulgan deydi va «Qadimgi xalqlardan kelgan yodgorliklar» asarida Zardushtni soxta paygambarlar ruyxatida keltiradi. Zardusht dini Xuroson, Fors, Iroq, Musul, Balxtdan tortib, Suriya yerlarigacha tarqalganini aytadi.

Ozarbayjon olimi M.Rafili esa «Avesto»ni faqat Ozarbayjon adabiyoti ma'anaviy merosi deb qaraydi.

Tarixchi olim V.M.Avdiyev esa «Avesto» nomli qadimgi diniy to'planning dastlabki qismlari xuddi shu Markaziy Osiyo xududida vujudga kelgan, deyishga hamma asoslari bor deydi. Bundan ba'zi bir rivoyatlar dalolat beradi; bu rivoyatlarda aytilishicha, zora astrizm dinining birinchi «Muqaddas olovi» Xorazmda yoqilgan. «Avesto» da tasvirlangan «Ayriana Vayjo» degan mamlakat Xorazm bo'lishi mumkin, bu mamalakatda Axuramazda Zardushtga ko'rinish bergan.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Ta'lim tarixi fanini o'rganishdan maqsad nima?
2. Ta'lim tarixi fanini o'rganishdan maqsad nima?
3. Eng qadimgi madaniy meroslar xaqida malumot bering.
4. Qadimgi yodgorliklarning inson tarbiyasidagi ahamiyati.
5. Zardushtiylik dini haqida tushuncha bering.
6. Avestoning yaratilish tarixi.
7. Kishilik jamiyatining turli bosqichlarida ta'lim tarbiya masalalarini rivojlanishi.
8. Qizil Imperiya Davrida ta'lim tarbiya.
9. Mustaqillik davrida ta'limni rivojlanishi.

28-Mavzu: VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha maktab va pedagogik fikrlar taraqqiyoti

Reja:

1. Islom dinining O'rta Osiyoga yoyilishi va talim-tarbiyaga tasiri.
2. Hadis ilmining paydo bo'lishi va rivojlanishi.
3. Sharqda birinchi uyg'onish davrida talim-tarbiyaning rivojlanishi

Tayanch so'z va iboralar

Islom dini, «Qur'on», insonparvarlik, madaniyat, ma'naviyat, Hadis, «Al-Jome' as-sahih», «Al-adab al-mufrad», «Ash-Shamoili an-Nabaviya», Sahih, sharq uyg'onishi, qomusiy olimlar, ikkinchi muallim, xalifalik.

VII asr boshlarida islom g'oyasiga asoslangan arab xalifaligi tashkil topib, bu davlat o'z mavqeyini mustahkamlash uchun boshqa mamlakatlarni ham zabt etishni boshladi. Butun Arabiston yarim oroli shuningdek Eron, Kavkaz orti, Suriya, Shimoliy Afrika, Janubiy Ispaniya xalifalik tarkibiga kiritildi. VII asr o'rtalaridan boshlab arablar Movarounnahrda ham hujum qilish rejasini tuza boshladilar.

Arab istilochilarining birinchi yurishi 651 yilda Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligida amalga oshirildi. 676 yilda esa Sayd ibn Usmon rahbarligida Buxoro, Sug'diyona, Kesh, Nasaf shaharlariga hujum qilindi.

Arab istilochilarining ikkinchi yurishi 705 yilda Xuroson xokimi Qutayba ibn Muslim tomonidan boshlandi. U 706 yilda Zarafshon vodiysiga yurish boshlab, Poykend, Buxoro, Samarqand, Sug'd, Farg'ona va boshqa shaharlarni qo'lga kiritdi. So'ng Xorazmni zabt etdi. Qutaybaning istilochilik yurishi u 715 yilda arab qo'zgonchi jangchilar tomonidan Fargonada o'ldirilgandan so'ng to'xtadi.

VIII asrning o'rtalariga kelibgina arablar Movarounnahrni zabt etishga to'la erishdilar.

Arab istilochilari bosib olingan yerlarda xalqni islom diniga kiritish boshladilar. Tarixchi at-Tabagiyning «At-Tabariy tarixi», Narshaxiyning «Buxoro tarixi», V.V. Bartoldning tarixiy asarlarida keltirilishicha, arab istilochilarining Movarounnahr xalqini islom diniga kiritish jarayoni qiyin kechgan va bir necha yillarga cho'zilgan. Chunki Movarounnaqar arab istilosigacha ham ma'naviy, ham iqtisodiy taraqqiy etgan mamlakat bo'lib, uning aholisi arab bosqinchilariga tezda buysuna qolmadi. Aholining istilochilariga buysunishni istamaganligining asosiy sabablaridan biri istibdod va katag'onlar bilan bir qatorda, bosqinchilarning mahalliy xalqning yillar davomida tarkib topgan boy ma'naviy merosi – san'ati, adabiyoti, yozuvini, osori atiqalarini poymol etishga harakat qilganligi ham bo'ldi. Shuning uchun ham arab istilochilari xalqni buysundirish uchun harbiylar bilan bir qatorda, islom dini targ'ibotchilaridan ham foydalandilar va asta-sekin ma'lum natijalarga erisha boshladilar. Chunki, Movarounnahrda odamlar islomga qadar har xil xudolarga, qo'yoshga, ko'k dinga (shaman), muqaddas narsalarga talpinar, ma'lum bir g'oyaviy e'tiqod butun bir o'lkada tarkib topmagan edi. Shuning uchun ham islom dinining yoyilishi va u bilan birga shariat qonun – qoidalari, aqidalariga rioya etish, yagona Ollohga sig'inish va Ollohning rasuli Muhammad Alayxissalom ko'rsatmalariga amal qilish xalqning ongiga ta'sir etib, ularni bu dinni qabul eta boshlashiga olib keldi va islomiy qadriyatlar tarkib topishiga yo'l ochdi.

Arablar islom dinini tarqatishda turli usullardan foydalanadilar. Jumladan, islom dinini qabul qilganlar soliqlardan ozod etiladi.

Shuningdek istilochilar xalqning boy madaniy merosini yo'q qilishga kirishdilar. Chunki mahalliy aholi boy ma'naviy merosi yillar davomida tarkib topib, mahalliy urf-odatlar va diniy an'analar yangi dinni qabul qilishga yo'l bermas edi. Bu xaqda o'zbek xalqining buyuk olimi Abu Rayhon Beruniy shunday yozgandi: «Qutayba esa Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini urgangan va (bilimini) boshqalarga o'rgatadigan kishilarni halok etib, butkul yuq qilib yuborgan edi. Shuning uchun u (xabar va rivoyatlar) islom davridan keyin xaqiqatni bilib bo'lmaydigan darajada yashirin koldi...»

«Keyin: Qutayba ibn Muslim al Voxoshiy xorazmliklarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o'ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani sababli ular savodsiz qolib, o'z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga tayanadigan bo'ldilar».

Islom dini ana shunday goyaviy – siyosiy kurash jarayonida shakllandi va rivojlandi.

Arab tili ham, o'z navbatida, yangi madaniyat tili bo'lib maydonga chiqdi. Bu madaniyat ham qadimgi arab madaniyati, shuningdek arab davlati hududida yashagan boshqa xalqlar madaniyatining majmuasi edi. Arablar Yunon fanining yutuqlaridan amaliy foydalanadilar, ularning faylasuf, olim, yozuvchilarning asarlarini tarjima qildilar. Astronomiya, tibbiyot, kimyoga oid barcha yirik asarlar arab tiliga tarjima qilindi. Hatto arab olimlari sun'iy oltin tayyorlash vositasi «falsafa toshi»ni izlaganlar (kimyo fani alkimyodan boshlanib, oltin izlovchilar «alkimyogarlari» deb atalgan).

Arablar ulkan davlat barpo etib, geografiya rivojiga ham katta ta'sir ko'rsatdilar. Masalan, arab mulklarining dastlabki xaritalari IX asrda tuzilgan bo'lib, ularda daryolar oqimi to'g'risida mufassal ma'lumotlar bo'lgan. Ispaniyadan Markaziy Osiyo va Hind daryosigacha musulmon dunyosi bu xaritada batafsil ko'rsatiladi. Ko'p hududlarga arabcha nomlar beriladi. Xususan, Movarounnahr ham arabcha bo'lib, «daryo orti» ma'nosini bildiradi.

Movarounnahrda boshqa istilo etilgan davlatlar qatorida islom dini bilan birga mazkur dinning muqaddas kitobi «Kur'on»ning tili, arab tilini o'rganish joriy etildi. Bu kitobni boshqa tillarga tarjima qilish taqiqlandi.

Musulmon maktablarida arab tili muhim fan sifatida uqitilardi, bilim shu tilda o'rganilar edi. Arabistondagi kabi Movarounnahr ham barcha masjidlar huzurida maktablar ochiladi va ug'il bolalarga shu maktablarda Qur'on o'qishni o'rgatishga farmon beriladi. Bolalarni shu masjid imomi uqitar edi.

Islom aqidalarining, uning ahloqiy – huquqiy tamoyillarining asosiy manbai «Qur'on»dir.

Islomning shar'iy ma'nosi – bu Olloh yagona e'tiqod qilib, unga buysunmoqlik va butun qalb bilan unga ixlos qilmoqlik va Olloh buyurgan diniy e'tiqodga imon keltirmoqlik demakdir.

Ollohga itoat qilgan va Olloh yuborgan payg'ambarlarga ergashgan kishi musulmon deyiladi.

Ilohiyotda islom dini imon, islom va ehsondan iborat, deb e'tirof etilgan. Imon talablari va Ollohga e'tiqod, farishtalarga, muqaddas kitob va payg'ambarlarga, oxirat kuniga, takdiri azalga va o'lgandan keyin tirilishiga ishonishdir.

Musulmon ta'limotiga ko'ra, har bir musulmon ushbu beshta asosiy ruknni bajarishi zarur:

Birinchisi, «La ilaha illalloh va Muxammadur rasululloh» deb shahodatlik berish;

Ikkinchisi, namoz o'qish;

Uchinchisi, zakot berish;

To'rtinchisi, ramazon oyida ro'za tutish

Beshinchisi, imkonga ko'ra haj qilish.

Islom dinining asoschisi va targ'ibotchisi Muhammad ibn Abdulloh 570 yilda Makkada Kuraysh qabilasiga mansub Xoshimiylar xonadonida tug'iladi.

Otalari Abdulloh Shom safariga ketayotib Madina shahrida vafot topdilar, yoshlari 30 ga yetmagan edi. Payg'ambarimiz besh yoshlarida onalari Ominadan ham ajraladilar, endi ularni bobolari Abdul Mutallib Ziyoda mehribonchilik ko'rsatib o'z tarbiyalariga oldilar. Bu chorda Abdul Mutallibning yoshlari yuzdan oshgan edi. Ko'p o'tmay ular ham bandalikni bajo keltirgach, bobolarning vasiyatlariga ko'ra, payg'ambarimiz Muhammad alayxissalomni amakilari Abu Tolib o'z tarbiyalariga oladilar.

Oradan yillar o'tib payg'ambarimiz Muhammad alayxissalom 609 – 610 yillardan yakka xudoga e'tikod qilish goyasini targ'ib eta boshladilar. Xazrati Xadicha onamiz ularga bir umr har jihatdan maslakdosh, hamrox xamfikir bo'lib kelgan edilar.

Payg'ambarimiz Muhammad alayxissalom g'oyaviy e'tiqodlariga qarshi kofirlar va Maka mushriklarining adovati kuchaygandan kuchaydi. Bir necha urushlar bo'ldi. Shundan so'ng Ollohning izmi bilan Madinaga xijrotga ruxsat bo'ladi. Payg'ambarimiz Muhammad alayxis salotu vassalom saxobalar va o'z tarafdorlari bilan Madinaga qarab yo'l oldilar. Musulmonlarning xijriy yil hisobi shu yildan boshlanadi.

Madinada qabilalar qo'shilib, yangi ittifoq – jamoa tuziladi. Bora – bora Madinada musulmon jamoalari kuchli davlatga aylanadi.

632 yilda Muhammad alayxissalom Makkaga xaj qiladilar. Lekin bu xaj Paygambarimiz Muhammad alayxissalom uchun so'nggi xaj bo'lib, oradan uch oy o'tgach, 632 yilda Madinada vafot topdilar.

Bu payt musulmon davlati Yamandan Sinay yarim oroligacha, Qizil dengiz sohillaridan Markaziy kum sahrosigacha bo'lgan maydonni o'z tasarrufiga olib, mavqeini mustahkamlab olgan edi.

Muhammad alayxissalom vafotlaridan so'ng davlatni xalifalar boshqardilar. Bular: Abu Bakr as – Siddiq (632-634), so'ngra Umar ibn al – Xottob (634-644), so'ngra Usmon ibn Afon (644-656) va nihoyat Ali ibn Abu Tolib payg'ambarimiz amakilarining ug'illari hamda kuyovlari edilar.

Xalifalar davrida islom ta'limoti mustahkamlandi. Paygambarimizga nozim bo'lgan «Qur'on»i karim vaqti kelib saxobalar tomonidan jamlandi.

Islom odamlarni yaxshilikka da'vat etadi, yomonlikdan qaytaradi. Insonparvarlikni targ'ib etib, razolatni qoralaydi, odob-ahloq, ruhiy – ma'naviy poklik va yetuklikka, mehnat qilishga hamda yer yuzini obod va go'zal etishga undaydi. U adolat, tenglik, tinchlikni erkin tarannum etadi.

Buni biz «Qur'on»ning insonning kamolotga erishishida qay darajada o'rin egallashini, uning insonga, butun borliqqa munosabati, turmush tarzi va xulq-odob me'yorlarni tarkib toptirishda ulkan ahamiyatdan ham bilsak bo'ladi.

Islomda insonning aqliy kamoloti va tafakkurini rivojlantirishga katta e'tibor beriladi. Bular ilm va haqiqatni dalillar bilan isbotlashda islomning aniqlik dini, uning taqlid dushmani ekanligida namoyon buladi.

Islom dini ta'limotida «Qur'oni karim» dan keyin asosiy manba hadislardir. Hadis ilmi bilan shug'ullanish asosan VIII asrning ikkinchi yarmidan boshlanib, unga eng bilimdon, mu'tabar shaxslargagina targ'ib bergan. Ma'lumotlarga qaraganda VIII – XI asrlarda to'rt yuzdan ortiq muxaddis hadis ilmi bilan shug'ullangan. Biz bu manbalarning ko'pi bilan tanish emasmiz. Keyingi yillarda Muhammad alayhissalomning hayoti va faoliyati hamda uning diniy – ahloqiy ko'rsatmalarini o'z ichiga olgan hadislar, Imom Ismoil al – Buxoriyning «Al – Jome' as – sahih», «Al – adab, al – mufrad» asarlari tarjima qilinib nashr etildi. At – Termiziyning «Ash – Shamoili an-Nabaviya» asari hamda ularga yozilgan co'z boshilar, ba'zi kichik risola va maqolalar chop etildi. Biz ana shu manbalarga tayangan holda fikrlarimizni bayon etamiz.

«Hadis» yoki «Suina» so'zlari bir ma'noni anglatib, Rasulullohning hayoti va faoliyati hamda diniy va ahloqiy ko'rsatmalari haqida rivoyatlardan iborat.

Muhammad alayhissalomning ibratli ishlari, e'tiqod, poklik va insonga xos ma'naviy – ahloqiy xislatlarni ifodalovchi so'zlari, pand – nasihatlari uning nomi bilan bog'lik hadislarida mujassamlangan.

Hadislar dastlab yozib borilmagan. Chunki paygambarimiz Kur'oni Karim nozim bo'lgan vaqtlarda arab bo'lmagan kishilarning hadislarini furg'on oyatlaridan deb uylashlaridan cho'chib, uni yozib borishlariga ruxsat etmaganlar. Lekin payg'ambarimiz Muhammad sallallohu alayhi – vasallam huzurida saxobalar bo'lib, ular Rasuli Akramdan eshitgan hadislarini yodlab borganlar. Masalan, Xazrati Abu Xurayra shunday mu'tabar kishilardan bo'lib, butun umrini hadislarini yodlashga baxsh etgan. Mazkur hadislar tug'ri, ishonarli (sahih) bo'lgan.

Lekin, hadislarini yod olgan kishilar tobora kamaya borgani hamda asta – sekin ular unutilib ketishining oldi olinib, xalifalar ishonarli hadislarini to'plashga farmon berdilar. Islomshunos olimlar bu ishni boshida turgan dastlabki xalifa Umar ibn Abdulaziz ekanligini ta'kidlaydilar.

Hadislarini birinchi marta yozish bilan mashhur bo'lgan muxaddislar Rabee bin Sabex, Sayd bin Abu Aruba, Molik bin Anas, Abdumalik bin Jurayj Makkiy, Abduraxmon al – Avzoiy Shoshiy, Sufyon Savriy Kufiy va boshqalar deb ko'rsatiladi.

VIII – IX asrlar hadis ilmi uchun «oltin davr» hisoblanadi. Bu davrga kelib, islom ulamolari tomonidan hadislarining qay darajada to'g'riligi, qanday manbalarga tayanganligi tadqiq etila boshlanadi. Chunki, ba'zi soxta, ishonchsiz hadislar ham paydo bo'la boshlagan, ularni tekshirib, asl hadislarini tiklash va yozma ravishda qayd kilish zamon talabi bo'lib qolgan

edi. Shuning uchun ham birinchidan, hadislarni yoddan biluvchi haqiqiy bilimdon, o'tkir muhofazali kishilarning asta – sekin kamayib kelayotganligi, ikkinchidan, hadislarning haqiqiy, ishonarli, ya'ni sahihlarni saqlab qolish maqsadida hadislar tekshirilib, asl holiga qaytarilib, yozib yig'ila boshlangan. Ana shu tarzda hadis ilmi rivojlana boshlagan.

Islom dunyosida eng nufuzli manbalar deb sanalgan oltita ishonchli to'plam (as – sahih)ni yaratgan muxaddislar) ham vatandoshlarimiz bo'lib, hadis ilmi rivojlangan IX asrda yashab ijod etganlar. Bular Abu Abdullox Muxammad ibn Ismoil al – Buxoriy 194 (810) – 256 (870), Imom Muslim ibn al – Xajjoj 206 (819) – 261 (874), Imom Iso Muhammad ibn Iso at – Termiziy 209 (824) – 279 (892), Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoniy 202 (817) – 275 (880), Imom Axmad an Nasoiy 215 (830) – 303 (915), Imom Abu Abdullox Muxammad ibn Yazid ibn Mojja 209 (824) – 273 (886) kabi allomalardir.

Olimlar «Al – kutub as – sitta» (olti kitob)ni quyidagilarini ibrat deb ko'rsatadilar.

1. Abu Abdullox Muhammad ibn Ismoil al – Buxoriy tomonidan yozilgan «As – Sahih».

2. Imom Muslim an – Nishonpuriy (Imom Muslim ibn al – Xajjoj) tomonidan yozilgan «As – Sahih».

3. Imom Ibn Mojja tomonidan yozilgan «Sunnan».

4. Imom Abu Dovud Sulaymon – Sijistoniy tomonidan yozilgan «Sunnan». Imom ibn Iso at – Termiziy tomonidan yozilgan «Aj – jami al – kabir».

5. Ahmad an – Nasoiy tomonidan yozilgan «Sunnan» kabi to'plamlardir.

Hadis ta'lif etishda asosan, uch yo'nalish paydo bo'lgan.

1. «Musnad» yo'nalishi bunda turli mavzudagi hadislar bir joyda keltirilib, alifbo tartibida joylashtirilgan. Abdulloh ibn Muso, Imom Ahmad ibn Xanbal hadislarni ana shu yo'nalishda to'plaganlar.

2. «Sahih» (ishonchli) yo'nalishi. Bunga Imom Buxoriy asos solganlar. Bularga to'g'ri, ishonarli hadislar kiritilgan.

3. «Sunnan» yo'nalishdagi hadislar. Mazkur yo'nalishdagi hadislar to'g'ri, ishonarli hadislar bilan bir qatorda, «zaif» hadislar ham kiritilgan. Abu Dovud, Iso at – Termiziy, an – Nasoiy, ibn Mojja shunday yo'nalishdagi hadislarni to'plagan muxaddislar.

Movarounnahrda birinchi bo'lib, hadis to'plagan muxaddis Imom Abdullox ibn Muborak al – Marvaziy sanaladi. Yana vatandoshlarimizdan Imom Ahmad ibn Danbal al – Marvaziy, Is'hok ibn ibn Raxovayx al – Marvaziy, Imom al – Xaysam ibn Klayb ash – Shoshiy, Hofiz al – Xorazmiy, Imom Abdulxasan Axmad ibn Muxammad as – Samarqandiy va boshqalardir.

«Sahih» yo'nalishining asoschisi, eng yetuk va mashhur muxaddis Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al – Buxoriydir. Imom Buxoriy hadis ilmida «Amir ul – mu'minin», «Imom al – muxaddimiyn» (Barcha muxaddislarning peshvosi) degan sharaflı nomga sazovor bo'lgan. U 810 yil, 13 mayda (ba'zi manbalarda 810 yil, 20 iyulda) (xijriy 194 yil shavvol oyining 13 kuni). Buxoroda to'g'ilgan. Go'dakligida otadan yetim qolgan. Maktabda savod chikargan. 10 yoshidanok arab tili va kitoblaridan ularni yodlay boshlaydi. Al – Buxoriy hadis ilmini katta qiziqish bilan o'rgana boshlaydi. Yoshlik chog'idan boshlab turli roviylardan eshitgan hadislarni yodlab borar edi. Abdulloh ibn al – Muborak Vaki' ibn Jarrox kabi olimlar to'plagan hadislarni yod olgan, hadis rivoyatchilar haqidagi bahslarda qatnashgan.

Al – Buxoriy 825 yilda, o'n olti yoshida onasi va akasi bilan xijozga safar qiladi. Makkayu Mukarrama va Madinayu Munavvarada bo'lib, haj ibodatini ado etadi. Balx Basra, Kufa, Bag'dod, Xume, Damashk Misr, Maka va Madinada bo'lib, far jarayonida muxaddislardan hadis o'tkir edi. Olti yil jozda qolib, hadis ilmidan ta'lim oladi. Shu bilan bir Damashq Kohira, Basra, Bog'dod shaharlarida mashhur olimlardan fikx ilmidan dars oladi, o'zi o'am bahs va munozaralarda qatnashadi, Tolibu ilmlarga dars beradi.

Imom Buxoriy o'ta kamtar, insonparvar, xulq – odobda tengsiz bo'lgan. Imom Buxoriy bir ming saksonta muxaddisdan hadis eshitgan. Undan to'qson ming kishi ishonarli hadislarni eshitgan. Ma'lumotlarga ko'ra, al – Buxoriy 600 mingga yaqin hadisni to'plagan, 100 ming «sahih» va 200 ming «gayri sahih» hadislarni yod olgan.

Imom al – Buxoriy uzoq safardan ona yurti Buxoroga qaytgach, talabalar va ulamolarga hadis ilmidan saboq beradi va uning targ'ibotchisiga aylanadi. Rivoyatlarga ko'ra, xalifaning Buxorodagi noibi Xolid ibn Ahmad ibn Xolid az – Zuxaliy uni saroyga kelib hadis ilmidan saboq berishga taklif etadi. Ammo Imom Buxoriy bu taklifni qabul etmaydi va «Men ilmni xorlab sulton amirlar eshigiga olib bormayman. Agar amirga ilm kerak bo'lsa, bolalarni uyimga yoki masjidimga yuborsin», - deb javob beradi. Al- Buxoriy bilan amir Xolid ibn Axmad az – Zuxaliy munosabatlariga rahna tushadi. Bunga ba'zi hasadguy shaxslarning ig'volari ham sabab bo'ladi. Amir buyuk allomani shahardan chiqib ketishiga farmon beradi. Uni Samarqand ulamolari o'z yurtlariga taklif etadilar. Imom Buxoriy yo'lga chiqadi. Ammo Samarqandga yaqin Xartang qishlog'ida (hozirgi Payarik tumani) betob bo'lib qoladi va shu yerda hijriy 256 yili ramazon oyining oxirgi kuni (milodiy 870 yil 1 sentyabr) 62 yoshida vafot etadi va shu yerga dafn etiladi.

Ma'lumki, Islom dini insonni ma'naviy kamolot sari yetaklovchi ta'limot. Shu sababli Kur'oni karimda, hadislarda ham yaxshi xulq va odob keng targ'ib etilgan. Shariat talablari bilan bir qatorda, hadislarda ahloq doiralari, ayniqsa muhim. Imom Buxoriy ham to'rt jildli (Al – Jome' as – Sahih» asarining 1 jildida odob haqidagi hadislarni jam etgan.

Mashhur hadislardan yana biri vatandoshimiz Abu Iso at – Termiziy bo'lib, u 824 yilda Termiz yaqinidagi Bug' (hozirgi Surxondaryo viloyatining Sherobod tumanida) qishlog'ida to'g'ilgan. Uning oilasi va ota – onasi hakida ma'lumotlar yo'q. Ba'zi tadqiqotchilar uning otasi asli Marflik bo'lgan deb qayd etadilar.

U bolaligidan ilmga qiziqqan bo'lib, ayniqsa hadis ilmini chuqur egallagan.

At – Termiziy 950 yildan qator mamlakatlarga safar qiladi. Xijozda bo'lib, Makka va Madinani ziyorat qiladi, Iroq, Xurosonda hadis ilmi, fik, ilmi al – xiroat, bayon, tarix va boshka ilmlarni o'rganadi. Mana shu safarda at – Termiziy hadislarni to'play boshlaydi. Hadis ilmini o'rganishda mashhur muxaddis at – Termiziy ustozlari al – Buxoriyni alohida hurmat qiladi. Hatto manbalarda at – Termiziy ustozining vafoti tufayli ko'p yig'laganidan ko'zi ko'r bo'lib qolgan degan fikrlar ham mavjud.

At – Termiziyning o'tkir zehni, xotirasi, yodlash qobiliyatining kuchliligi tufayli al – Buxoriy ham uni faqat shogird sifatida emas, o'ziga hamkor, do'st sifatida ham hurmat qilgan. At – Termiziy uzoq safarda hadislarni to'plab, kitoblar ta'lif qilishga boshlaydi. U 863 yilda o'z vataniga qaytdi va o'zi ham shogirdlariga ta'lim berib, ham kitoblar yozdi.

At – Termiziyning undan ortiq asarlar yaratganligi ma'lum. Bular «Al – Jome', as – Sahih» («Ishonchli to'plam»), «Ash – Shamoil an – Nabaviya» («Payg'ambarning alohida fazilatlarini»), «Al – ilal fil – xadiys» («Hadislardagi illatlar va orishlar haqida») asarlari mashhurdir.

At – Termiziyning yozib qoldirgan asarlaridagi hadislar ham al – Buxoriy hadislari kabi insonni halollik, adolat, e'tiqod, diyonat, poklik, mehnatsevarlik, muruvvatlilik, mehr – shafqat, kattalarga, ota-ona va qarindoshlarga hurmat ruhida tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

At – Termiziy 892 yilga o'z vatanida vafot etdi. Hadislarda insonning kamolga yetishi uchun talab etiladigan insoniy fazilatlar aks ettirilgan bo'lib, bular mehr – oqibat ko'rsatish, sahiylik, ochiq ko'ngillilik, ota – ona va kattalarga, qarindoshlarga g'amhurlik hurmat, faqir bechoralarga muruvvat, vatanga muhabbat, mehnat va kasb – hunarni ulug'lash, halollik, poklik, o'zaro do'st, tinch – totuv bo'lish va boshqalardan iboratdir. Bundan tashqari, insonning o'zini yomon illatlardan o'zini tiyish, yaxshilik sari intilish kerakligi borasidagi pand – nasihatlar ham o'z ifodasini topganki, bularning barchasi Kur'oni karim ko'rsatmalaridan kelib chiqadi va komil insonni shakllantirish mezoni sanaladi.

Avvalo, islom aqidasi binoan har bir musulmon iymonli bo'lishi kerakdir. Kur'oni karimda ta'kidlaganidek hadisning ham birinchi kitobi iymon kitobidir. Islomdan Murod iymon demakdir. Iymonning mukammal bulmog'ining uch sharti ko'rsatiladi.

- tug'ri, e'tiqodli bo'lmoq;

- kishilar bilan yaxshi munosabatda bo'lmoq;

- kishi o'z ustida ishlamoq va o'zini ibodat va itoatga chiniqtirmoq'i.

Iymon daraxtga tenglashtiriladi va uning oltmishdan ortiq shohlari bor deb iymon belgilari sanab o'tiladiki, ularning har biri inson ma'naviy qiyofasining mukammallashuviga ta'sir etuvchi xislatdir. Bular quyidagilardan iborat: «Qo'li bilan, tili bilan o'zgalarga ozor bermagan kishi musulmondur»; «o'zi yaxshi ko'rgan narsani birodaringizga ravo ko'rmaguningizcha hyech biringiz chinakkam mo'min bo'la olmaysiz»; «uchta xislatni uziga mujassam qilgan kishining iymoni mukammal bulg'aydir:

- insofli va adolatli bo'lmoq;
- barchaga salom bermoq;
- kambag'alligida ham sadaqa berib turmoq».

Bundan tashqari, kishilar uchun xos bo'lmagan munofiqlik illatlari ham ko'rsatib o'tiladi: Rasululloh Sallallohu alayhi vasallam aytganlar: «quyidagi to'rtta illat kimda bo'lsa, aniq munofiq bo'lg'aydir, kimdagi ulardan bittasi bo'lsa, uni tark etmaguncha munofiqlikdan bir illati bor ekan deyiladi:

- omonatga xiyonat qilgaydir;
- so'zlasa yolg'on so'zlagaydir;
- shartnoma tuzsa shartida turmagaydir;
- urushib qolsa, kek saqlagaydir va nohaqlik qilgaydir».

Hadislarda insonning ma'naviy kamoloti mezoni, uning tafakkur doirasi, dunyoqarashining kengligi, ilmiy bilimlarni qay darajada egallagani, o'z bilimi bilan atrofdagilarga, jamiyatga foyda keltiruvchi shaxs omil – bilim deb ko'rsatiladi. «Tolibi ilm qilish farzdir. Tolibi ilmga har bir nara istirfor aytadi, hatto dengizdagi baliqlar ham». Bilimsiz kishilarni nodonlikka olib keladi. Ilmsiz jamiyatda esa jaholat, razolat hukmronlik qiladi, deyiladi. «Ilm o'rganmok va o'rgatmoqning fazilati» hadisida (21- bob, 35- bet) ilmni ko'p yoqqan yomg'irga o'xshatiladi va ilm aqlini uch turga bo'ladi: «Ba'zi yer sof, unumdor bo'lib, yomg'irni o'ziga singdiradida, har xil o'simliklar va ko'katlarni o'stiradir va ba'zi yer kurg'ok qattiq bo'lib, suvni emmasdan o'zida to'playdir, undan Ollox taolo bandalarini foydalantirgaydir, odamlar suvdan ichgaydirlar, hayvonlarni va ekinlarni sug'orgaydirlar. Ba'zi yer esa tekis bo'lib, suvni o'zida tutib qolmaydir, ko'katni o'am ko'kartirmaydi. Bularni quyidagicha mukoyasa qilish mumkindir: bir kishi Olloh ilmini (islomni) teran urganadilar, teran tushunadir va undan manfaatlanadir va Olloh yuborgan hidoyatni o'zi o'rganib, o'zgalarga ham o'rgatadir. Ikkinchi bir kishi ilm urganib, odamlarga urgatatur. Ammo uzi amal qilmaydir. Uchinchi bir kishi mutakkabirlik qilib, o'zi ham o'rganmaydi, o'zgalarga ham o'rgatmaydi».

Ammo ilmga e'tiborsizlik va nodonlik (jaholat) ning avj olishi jamiyatning inqiroziga olib keladi, deyiladi. Shuning uchun «ilmga amal va rioya qiluvchi bo'linglar, uni faqat hikoya qiluvchi bo'lmanglar», - deyiladi 637 hadisda (100 - bet).

Arab xalifaligida yuz bergan ijtimoiy – siyosiy o'zgarishlar yagona islom dinining tarkib topishi, madaniy, ma'naviy hayotga ham ta'sir etdi. Unda katta ko'tarinkilik ruhini paydo qildi.

Bu ko'tarinkilik butun Arab xalifaligini, yaqin va O'rta Sharq qamrab olganligi uchun Sharq uyg'onish davri deb ataldi. Bu jarayon IX asrdan boshlanib, XV-XVI asrlargacha davom etdi.

Arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan uyg'onish davri xalifalikning Bog'dod, Damashq, Xalab shaharlarida boshlanib, barcha boshqa xalqlar madaniy hayotiga tarqalgan, bu esa u davlatlarning ham madaniy rivojlanishiga zamin tayyorlagan. Xalifalikning yemirilish natijasida tashkil topgan mustaqil davlatlardagi madaniy rivojlanish xalifalik davridagi madaniy rivojlanishning davomi bo'ldi.

Xalifa Xorun ar – Rashid (786-733) va uning turli Ma'mun davrida Bog'dodda «Baytul xikma» (Donishmandlik uyi) (hozir akademiya ma'nosida) tashkil etiladi. Mazkur akademiya barcha ilm sohiblari to'plangan markazga aylanadi. Uning qoshida jahon kutubxonasi tashkil etilgan, rasadxona ham bo'lgan, keyinchalik yangi kutubxona qurilgan. Bog'doddagi mazkur ilm markazi, o'z navbatida Sharq va G'arbda ilm fanning taraqqiy etishiga, ma'naviy yuksalishiga ta'sir etgan. Bu o'rinda xalifa al – Ma'munning ilm – fan ravnaqiga ko'rsatgan xomiyligini alohida ta'kidlash joiz. Zero, xalifa al – Ma'mun ilm fanni juda qadrlagan, u IX asr boshlarida

xalifalikning Xurosondagi noibi bo'lgan vaqtida ham Movarounnaxr va Xurosondagi olimlarni to'plab, ularning ilmiy ijodiga sharoit yaratib berilgan. Ular orasida al – Xorazmiy, al – Xuttaliy, al – Javhariy, al – Farg'oniy, al – Marvaziy kabi vatandosh olimlarimiz ham bo'lgan. Al – Ma'mun xalifalik taxtiga o'tirgach, u olimlarning barchasini Bog'dodga chakirib oladi.

Somoniylar davrida Rudakiy, Firdavsiy, al – Xorazmiy, al – Farobiy, al – Fargoniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sinolar yashab ijod etganlar.

X asrning ikkinchi yarmida tashkil topgan Qoraxoniylar davlatida ham ba'zi xoshar o'z saroylarida kutubxonalar tashkil etdilar. Bu kutubxonalarda arab va hatto G'arbiy Yevropa olimlarining asarlari ham mavjud edi. Bu davrda turkiy til shakllanib bordi. Yusuf Xos Xojib, Mahmud Qoshgariy kabi olimlar o'zlarining jahon ahamiyatiga ega bo'lgan asarlarini yaratdilar.

XI asr boshida G'aznaviylar davlati keyinroq Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlati tashkil topdi. G'aznaviylar davrida ham ilmiy, ijtimoiy – falsafiy fikrlar rivojlandi. Mahmud G'aznaviy o'z saroyiga juda katta madaniy boyliklarni to'playdi, olimlarni ilmiy ishga jalb etadi. Jumladan, Abu Rayhon Beruniy xam Mahmud saroyida yashab «Mashhur Hindiston» asarini shu yerda yaratgan.

XI asrda Xorazmda ilm – fan ayniqsa taraqqiy etdi. Xorazm shohi Ma'mun o'z saroyiga eng zabardast olimlarini taklif etadi. U tashkil etgan «Baytul xikma» - «Donishmandlik uyi» qomusiy olimlar – Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, tarixchi Miskavays, riyozatchi Abu Nasr ibn Irak, faylasuf Abu Sal al – Masihiy, tabib Abdulxay Xammor kabi olimlar ilmiy ijod bilan shug'ullanganlar, lekin toju – taxt uchun kurash natijasida bu ilm dargohi o'z faoliyatini tuxtatadi.

Nizom ul - Mulkning maorifni rivojlantirishdagi xizmatlari beqiyos. U 1067 yilda Bog'dodda o'zining shaxsiy jamg'armasiga o'sha davrning eng mashhur o'quv yurti – «Nizomiya» madrasasini qurdiradi. U olimlar, dilpeshvolari, sufiylarga katta e'tibor berib, ularga homiylik qiladi.

Uning katta xizmatlaridan yana biri ta'limni isloh qilish bo'ldi. U 1074 yil O'rta Sharq mamalatlari uchun kalendar – taqvim tuzadiki, bu taqvim hozirgacha eng takomillashgan taqvimlardan hisoblanadi.

Nizom ul – Mulk 1092 yilda muxoliflar tufayli o'z vazifasidan ketishga majbur bo'ladi va 14 oktyabrda noma'lum shaxs tomonidan o'ldiriladi.

Abu Nasr Forobiy ***(873-950)***

O'rta asr ijtimoiy – falsafiy fikr taraqqiyoti mutafakkir Abu Nasr Farobiy nomi bilan bog'liq buo'lib, uning inson kamoloti hakidagi ta'limoti ta'lim – tarbiya sohasida katta ahamiyatga ega. Mashhur Yunon faylasufi Arastudan keyin Sharqda o'z bilimi, fikr doirasining kengligi bilan nom chiqargan Farobiyni yirik mutafakkir – «Muallimi soniy» - «Ikkinchi muallim» deb ataydilar.

Abu Nasr Farobiy (tuliq nomi Abu Nasr Mussami ad ibn Muxammad ibn Uzalik ibn Tarxon al – Farobiy) hijriy 260 yil (milodiy 873 yil) da Shosh – Toshkentga yaqin Farob (utror) – degan joyda harbiy xizmatchi oilasida tug'ilgan. Farobda boshlang'ich ta'limni olgach, Shoshda, Buxoroda, Samarqandda ta'lim olganligi haqida ma'lumotlar bor. Lekin Arab xalifaligining yirik madaniy markazi Bog'dodga xalifalikning turli tomonlaridan kelgan olimlar yig'ilganligi, uning yirik ilmiy markazga aylanganligi tufayli Farobiy ham ilm olish istagida Bog'dodga jo'naydi. Bog'dodda Farobiy O'rta asr fanini, turli fan sohalarini o'rganadi. Masalan, unga yunon tilidan Abu Bashar Matta (Matta ibn Yunus), tibbiyot va mantiqdan Yuxanna ibn Xaylon (Jilon) ta'lim bergan. Umuman, Farobiy Bog'dodda matematika, tibbiyot, mantiq, ilmi nujum, musiqa, tabiat, tilshunoslik, poetika bilan shug'ullandi, turli tillarni o'rgandi.

Farobiy «Baxt saodatga erishuv tug'risida» asarida bilimlarni o'rganish, tartibi haqida fikr bayon etgan. Uning ta'kidlashicha, avval bilim zarur bo'lgan ilm o'rganiladi, bu – olam asoslari haqidagi ilmdir. Uni o'rgangach, tabiiy ilmlarni, tabiiy jismlar tuzilishini, shaklini, osmon

haqidagi bilimlarini o'rganish lozim. Undan so'ng umuman, jonli tabiat – o'simlik va hayvonlar haqidagi ilm urganiladi, deydi.

Farobiy inson kamolotga yolg'iz o'zi erisha olmaydi, u boshqalar bilan aloqada bo'lish, ularning ko'maklashuvi yoki munosabatlariga muhtoj bo'ladi deb hisoblaydi.

Bunga Farobiy ta'lim – tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish orqali erishish mumkin, deydi. Chunki maqsadga muvofiq amalga oshirilgan ta'lim – tarbiya insonni ham aqliy, ham ahloqiy jihatdan kamolga yetkazadi, xususan, inson tabiat va jamiyat qonun – qoidalarini tug'ri bilib oladi va hayotga to'g'ri yo'l tutadi, boshqalar bilan tug'ri munosabatda bo'ladi, jamiyat tartib qoidalariga rioya etadi.

Demak Farobiy ta'lim – tarbiyaning asosiy vazifasi jamiyat talablariga javob bera oladigan va shu jamiyat uchun xizmat qiladigan yetuk insonni tarbiyalashdan iborat deb biladi.

Farobiy ta'lim va tarbiyaga birinchi marta ta'rif bergan odam sanaladi. Ta'lim – degan so'z insonga o'qitish, tushuntirish asosida nazariy bilim berish; tarbiya – nazariy fazilatni, ma'lum hunarni, egallash uchun zarur bo'lgan, xulq normalarini va amaliy malakalarini o'rgatishdir, deydi olim.

«Abu Nasr Farobiy yana aytadi: - «Ta'lim – degan xalqlar va shaharliklar o'rtasida nazariy fazilatni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o'rtasidagi turfa fazilat va amal kasb – hunar fazilatlarini birlashtirish degan so'zdir.

Ta'lim fakat so'z va urgatish bilangina bo'ladi. Tarbiya va amaliy ish tajriba bilan, ya'ni shu xalq shu millatning amaliy malakalardan iborat bulgan ish harakat, kasb – hunarga berilgan bo'lishi o'rganishidir», - deydi.

Mavzu yuzasidan savollar va topshiriqlar:

1. Islom dini O'rta Osiyoga nechanchi asrlarda kirib keldi?
2. Islom dinini O'rta Osiyo xalqlari qanday qabul qildi?
3. Islom dinini yoyilishida paydo bo'lgan to'siqlar?
4. Din ta'lim tarbiyaga qanday ta'sir ko'rsatdi?
5. Hadis ilmining paydo bo'lish tarixi.
6. Imom al – Buxoriy kim?
7. Sharqda birinchi uyg'onish davri haqida gapirib bering.
8. Forobiyning uyg'onish davriga qo'shgan hissasi.
9. Ibn Sinoning uyg'onish davriga qo'shgan hissasi.

29-Mavzu: XIV – XVI asrlarda mavoraunnahrda maktab va pedagogik fikrlar taraqqiyoti

Reja:

1. Amir Temur va Temuriylar davrida talim-tarbiya rivoji.
2. Abdurahmon Jomiyning ta'limiy – axloqiy merosi.
3. Alisher Navoiy ta'lim – tarbiya haqida
4. Dovoniyning ilm-fan taraqqiyotida tutgan o'rni.

Tayanch so'z va iboralar

Ko'ragon, Sohibqiron, Qutbiddin, Abdulmansur, tavsir, hadis, fiqh, mudarris, «Tuzuki Temuriy», «Molfuzoti Temuriy», «Haft yak», «Chor kitob», madrasa, «Zafarnoma», To'xtamishxon. Jom, Hirot, Huroson, Makka, «Tuhfat ul-ahror», «Sabhatul abror», Mashhad, «Foniy», «Mahbub ul-qulub», «Ixlosiya», Iroq, Hindiston, «Risolat ul-Mufradot», «Risola dar ul-nafs», «Axloqiy Jaloliy».

Amir Temur Ko'ragon ibn Amir Tarag'ay 1336 yilning 9 aprelida o'sha paytdagi Kesh (Shaxrisabz)ga qarashli Xojailg'or qishlog'ida tavallud topdi. Otasi Tarag'ay o'ziga to'q, badavlat kishi edi. Temurning onasi Tegina Begim Buxorolik taniqli olim Ubaydullohning qizi bo'lgan. Temur shaxsi masalasi uzoq yillar davomida mann qilinganligi natijasida nafaqat Temur tarixi, balki O'rta Osiyoning XIV – XV asrlardagi tarixi, madaniyati, maorifi masalalari deyarli o'rganilmay qoldi.

«Amir TEMur nomi tariximiz sahifalaridan qora bo'yoq bilan o'chirilib, unitishga mahkum etildi. Maqsad, xalqimizning yuragidan milliy ong, milliy qurur tuyg'usini yo'qotish, uni qaramlikka, tobelikka ko'ndirish edi. Lekin O'zbek xalqi o'z ajdodlarini, o'z bahodirlarini unutmadi, hamisha yuragida, qalb to'rida saqladi».

Mashhur muharrirlar o'z asarlarida Amir Tumor ismiga Ko'ragon, Sohibqiron, Qutbiddin, Abulmansur kabi unvonlar qo'shib, uni e'zozlab, ulug'lab rivoyat va xotiralar bitganlar. («Ko'ragon» so'zi – xon kuyovi ma'nosini bildiradi, «Sohibqiron» «Yulduz burjlarining baxtli kelishi (Qiron)»da tug'ilgan farzand) demakdir. Qutbiddin – zamona peshvosi, yo'l ko'rsatuvchi avliyo, «Abulmansur» unvoni esa – zafarmand, g'alaba qozonuvchi degan lug'aviy ma'nolarni bildiradi).

Temur bilim olishni yetti yoshdan boshlaydi. U bolalik va o'smirlik yillari haqida shunday deydi, «Men 9 yoshga to'lganimda namoz o'qiy boshladim va madrasadagi barcha o'quvchilardan ustun bo'lib oldi. 12 yoshimda bolalar bilan o'ynashga orlandim va vaqtimni o'z tengdoshlarim hamda o'spirinlar bilan o'tkazardim», deydi. U Yana «Yetti yoshimdan yetmish yoshimgacha va umr bo'yi men kambag'allarga ehson qilar edim. Bir marta kiygan kiyimimni ikkinchi qayta kiymas edim va uni yo'qsillarga hadiya qilardim. Men qudratga erishganimda bolalikdagi yoru do'stlarimning hammasini katta mansablarga ko'tardim. Har kuni qo'y so'yib va har bir qo'y tanasini yettiga bo'lib kambag'allarga ulashdim. Payg'ambar avlodlariga, olimlar va keksalarga nisbatan buyuk hurmat hamda ehtirom bilan munosabatda bo'ldim, ularga nafaqa tayinladim, bu mamlakatning badavlat kishilari og'a-inimdek, yetim-yesir va kambag'allar esa bolalarimdek bo'lib qoldi. Hammaga yaxshilik qildim. Har bir shaharda masjidlar, madrasalar qurishni daryolar ustiga ko'priklar qurishni buyurdim. Musulmonlarga diniy masalalardan ta'lim berib, shariat aqidalari va islom dini ilmlari: Tafsir hadis, fikxdan dars bersinlar deb, har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qildim». Bundan ko'rinadiki, Amir Temur odob-axloq, imyon e'tiqod, ta'lim-tarbiya sohasida mukammal bilimga ega bo'lgan buyuk siymolardandir.

U o'zi yozgan va Temur haqida yozilgan «Tuzuki Temuriy» (Temur tuzuklari), «Malfizoti Temuriy» (Temuriyning aytganlari) va «Voqioti Temuriy» (Temurning boshidan kechirganlari) kabi asarlarda ta'lim-tarbiya haqida fikr yuritadi.

Amir Temur quyidagi sifatlarga amal qilgan:

1-sifat: «men sifatlarimning eng avali deb beg'arazlikni tushundim. Hammaga ham bir xil jiddiy va odil qaradim... boyni kambag'allardan ustun qo'ymadim».

2-sifat: «men har doim islomga qat'iy rioya qildim va Alloh Taoloning amri bilan shug'ullangan shaxslarga hurmat bilan qarardim».

3-sifat: «men kambag'allarga ko'p xayri-ehson qildim...».

4-sifat: «xaloyiqqa rahm qildim, barchaga naf yetkazdim. Bunda bировga nohaq ozor yetkazdim va mendan yordam so'rab kelganlarni ko'ragidan itarmadim».

5-sifat: «islomga taalluqli ishlarni men har doim kundalik itoatni ado etib bo'lganimdan keyingina kundalik ishlarga qo'l urdim».

6-sifat: «barcha so'zlarimda doimo haqiqatgo'ylikka amal qildim. Bu dunyo va u dunyo haqidagi eshitganlarimdagi haqiqatni yolg'ondan ajrata bildim».

7-sifat: «men har kimgaki, va'da bersam, unga vafo qildim».

8-sifat: «doimo o'zimni Allohning yerdagi mulkining posboni deb bildim va parvardigorning izsmisiz uni sarf etmadim».

9-sifat: «men har doim tangrining amrini va uning payg'ambar Muhammad alayxisalomning hadislarini to'la ado etishga intildim».

10-sifat: «men har doim insof bayrog'ini baland ko'tardim va iymon tarqatishni o'z buyukligimning qudratli zamini deb bildim».

11-sifat: «men doim saidlarga ehtirom bilan qarardim, ulamo va shayxlarni e'zozlardim».

Shunday qilib, sohibqiron Amir Temurning ibratli, hayotiy pand-nasihatlarining kuchliligi, teranligi, ta'siri, umuminsoniy qadriyatlarini asosiga qurilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Bu o'gitlar xalqlarning bir maqsad sari birlashtirgan jipslashtirgan, sehrli tarbiyaviy kuchga ega bo'lgan durdona – pedagogikadir. Bu pedagogika buyuk Sohibqironning davlatni boshqarish va uni idora qilish, g'olibona harbiy yurishlar qilish, mamlakatda osoyishtalik o'rnatish, Fan va madaniyatni rivojlantirish, xalqlar o'rtasida do'stlik, mehr-shavqat, odamiylik va axloq-odobni tarbiyalash kabi muammolarni hal qilishga bag'ishlangandir.

Amir Temur zamonasida o'g'il bolalar uchun diniy bilim beradigan maktablar ko'p bo'lib, masjidlarda va xususiy uylarda o'qimishli kishilar, domla-imomlar tomonidan ochilgan.

Maktablarda arab alifbosida savod chiqarilgan «Haftiyak» kitobi o'qitilgan. «Haftiyak»da ko'proq diniy marosimlarda o'qiladigan suralar berilgan. Uni o'rganishga 2-3 yil vaqt ketgan. «Haftiyak»dan so'ng «Chor kitob», So'fiy Ollayorning hikmatlari o'qitilgan. Maktab muayyan o'quv dasturiga esa bo'lmagan. O'quvchilar yakka tartibda o'qitilgan. Maktab muayyan o'quv dasturiga ega bo'lmagan. O'quvchilar yakka tartibda o'qitilgan. Maktabga qabul qilishning aniq vaqti ham bo'lmagan.

Temur va temuriylar vhdavrida Movarounnahrda ibtidoiy diniy maktablardan tashqari, shahzodalar, xonzodalar, bekozodalar va yirik amaldorlarning bolalari uchun saroylar va xonadonlarda alohida savod maktablari ham tashkil etilgan. Bunday maktablar podsho xonadoni uchun maxsus qissaxon deyilar edi.

Shahzodalar va malikalar Temurning boy kutubxonasida mutolaa qilishgan. U kutubxonalarda barcha fanlarga oid kitoblar bo'lgan.

Amir Temur davrida madrasalar oliy o'quv yurti vazifasini o'tgan. Ular diniy va keyinchalik dunyoviy bilimlar o'chog'i bo'lgan. Ko'plab madrasalar qurilgan.

Tarixchi Sharofiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarida yozilishicha Amir Temurning o'ziga xos xususiyatlaridan biri davlat va mamlakat fuqarosining g'amxo'ri bo'lganligidir. Uning qoidasi «Rosti-durusti» edi.

Amir Temur o'git-nasihatlarida axloqqa oid gaplar juda ko'pdir.

1. Adolat va adolatsizlik haqida: «Har mamlakatda adolat eshigini ochdim, zulmu-sitam yo'lini to'sdim. Qaysi mamlakatni zabt etgan yoki qo'shib olgan bo'lsam, o'sha yerni obro'-e'tiborini, kishilarini aziz tutdim, sayidlari, ulamolari, fuqaro va mashoyixiga ta'zim bajo keltirdim va hurmatladim, ularga vazifalar berib, maoshlarini belgiladim. O'sha viloyatlarning ulug'lari ug'a-inilarimdek, yoshlari va bolalarini bo'lsa o'z farzandlarimdek ko'rdim», - deydi.

Shuningdek, u ish va so'z birligini xush ko'rar edi.

Amir Temur do'stigasodiq edi. U Imom Baroka vafot etganda yig'lab ko'z yoshi to'kkan. «Shiddatli kishilarni do'st tut, chunki tangri taolo jasur kishilarni ardoqlaydi», deb Yana do'st-

dushmanidan kimki menga iltjo qilib kelgudek bo'lsa, do'stlarga shunday munosabatda bo'ldimki do'stligi yanada ortdi, dushmanlarga shunday muomalada bo'ldimki, ularning dushmanligi do'stlikka aylandi.

Amir Temurning o'zi To'xtamishxon uning panohiga sig'inib kelganda unga yaxshilik va muruvvat ko'rsatgan. Amir Temur «Hyech kimga g'azab bilan qattiq muomala qilmadim», deb yozadi o'z tuzuklarida. U shirin so'z aytib g'animni imonga kiritgan. «Bir kalima shirin so'z qilichni qiniga kiritar», deb ta'kidlardi Sohibqiron.

Shunday qilib, XIV asrning ikkinchi yarmidan XVII asrgacha bo'lgan davr Movarounnahrda iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy yuksalish dari bo'ldi. Markazlashgan davlatning asoschisi Amir Temur o'z imperiyasini tuzib, uning iqtisodiy va madaniy qudratini yuksaklikka ko'tardi. Uni Ovro'pa va Sharqda eng qudratli davlatga aylantirishga erishdi.

Abdurahmon Jomiyning XV asrda yashagan mutafakkurlar kabi insonni, uning yuksak axloqiy xislatlarini, go'zal fazilatlarini kuylash orqali ularning baxt-saodatiga erishish yo'llarini bayon etgan allomalardan sanaladi.

Abdurahmon Jomiyning to'liq ismi Nuriddin Abdurahmon ibni Ahmad bo'lib, 1414 yil 7 noyabrda Jom shahrida tavallud topgan. Jomiy taxallusi u tug'ilgan joy – Jom shahri nomidan olingan.

Abdurahmon Jomiyning hayotida va faoliyatida, uning ijodiy yo'li, ta'limiy va tarbiyaviy qarashlari haqida mashhur sharqshunos olim Ye.E.Bertels, tojik olimi M.Orifiy, o'zbek olimlari Sh.Shomuhamedov, A.Qayumov, H.Aliqulov va boshqalar tadqiqot olib borganlar.

Abdurahmon Jomiy o'z asarlarida insoniy yuksaklikni ta'rif etadi. Tadqiqotchi Sh.Shomuhamedov Jomiy haqida fikr yuritir ekan: «Uning shaxsan o'zi bunga namuna bo'lada; poklik shamlaridan biri bo'lib porlagan», - deydi.

Jomiy uchta lirik devoni, yettita dostonidan iborat «Haft avrang» (Yetti taxt), ta'lim-tarbiyaga oid «Bahoriston» asarlari bilan jahon madaniyati taraqqiyotida munosib o'rnisha ega bo'ldi. Uning barcha asarlari sonini tadqiqotchilar 46 ta deb aniqlaganlar.

Abdurahmon Jomiyning ta'limiy-axloqiy qarashlari Sa'diyning «Guliston» asari uslubida yozilgan «Bahoriston» asari va «Haft avrang»ga kirgan «Tuhfatul ahror» hamda «Silsilatuz-zahab» (Oltin tizmalar) va boshqa dostonlarida ifodalangan. Bu dostonlarda va «Bahoriston»da Jomiy haqiqiy kamolotga erishgan inson haqidagi qarashlarini bayon etadi.

Jomiy o'zining mashhur «Silsilatuz-zahab» (Oltin tizmalar) dostonida esa «Sevimli aziz farzandga nasihat» bobida, eng avvalo har bir yosh bilim olishi zarurligi, chunki inson umri juda qisqa bo'lib, bu umrini behuda o'tkazmasligi, ammo bilim olgandan so'ng unga amal qilish lozimligini ta'kidlaydi va amaliyotsiz ilm ham behuda ekanligini alohida uqtirib o'tadi.

Jomiy bilimni yoshlikdan egallash lozimligini ta'kidlaydi va johillikni qattiq qoralab, dono bilan nodonni bir-biriga qarama-qarshi qo'yadi.

Hammadan avval farzand, bilimdan baxramand bo'l,
Nodonlik yurtidan chiq, bilim tomon olgil yo'l,
Har bir kishiga bu so'z, oyna kabi ayondir,
Dono tirik hamisha, nodon o'liksimondir.

Abdurahmon Jomiy «Bahoriston» asarida ilmni behuda egallamaslik, har bir shaxs foydasi tegadigan ilmni egallashi zarurligini ta'kidlaydi.

Ma'lumki, barcha allomalarning ta'limiy-axloqiy asarlaridagidek, Jomiy ijodida ham insonning bilim olish bilan birga kasb-hunar egasi bo'lishi ham uning kamolotining muhim mezoni sifatida talqin etiladi.

Masalan, «Bahoriston»da bunday g'oyani ilgari surgan hikoyatlarni ko'plab uchratamiz.

Jomiy inson uchun ilmu-hunarning qay darajada zarurligini to'g'ri talqin etgan. Alloma ilm va hunarni e'zozlagan rahbar ham o'z elining e'zoziga sabab bo'lishi, bunday o'lka gullab yashnashi mumkinligi ta'kidladi. Shuningdek, Abdurahmon Jomiy mehnatkash insonni ulug'laydi, ayniqsa, dehqonlar mehnati haqida fikr yuritir ekan, ularning moddiy ne'matlar yaratish bilan jamiyatda hurmatga sazovor ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Jomiy asarlarida yaxshilikni barkamol inson ega bo'lishi zarur bo'lgan eng zarur axloqiy xislat sifatida tarannum etilishi bejiz emas. Zero eng qadimgi ma'rifiy yodgorliklardan boshlab yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kura shva yaxshilik, ezgulikning g'olib kelishiga bo'lgan oliy istak barcha pandnomalarning asosini tashkil etgan.

Xulosa qilib aytganda, Abdurahmon Jomiyning yetti dostonidan iborat «Haft avrang», «Tuhfat-ul-ahror», «Sabhat ul-abror» kabi falsafiy-axloqiy asarlari; «Xiradnomai Iskandar» dostoni, «Silsilatus-zahab» (Oltin tizmalar) asarlarida uning inson tarbiyasiga oid barkamol g'oyalari o'z ifodasini topgan.

Abdurahmon Jomiy o'z asarlarida insonni ulug'laydi, uni ma'naviy kamolot darajasiga ko'tarishning asosiy mezonlaridan biri bilimlilik, aqliy kamolotning yuksak darajasiga erishishi zarurligiga alohida e'tibor bergan.

Jomiy ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashning ikkinchi bir jihati axloqiy barkamollik deb bildi va axloqiylik – yuksak xulq-odob mezonlari sifatida insoniylik, adolat, mehnatsevarlik, sahovat va karam, mehr-muruvvat, chin insoniy muhabbat, rostgo'ylik, kamtarlik, jasorat, mardlik kabi xislatlarni ulug'laydi va takabburlik, mol dunyoga hirs qo'yish, yolg'onchilik, johillik bilan bog'liq illatlarni qoraladi.

Qomusiy bilimlar sohibi, buyuk mutafakkir **Alisher Navoiy** fan va san'atning turli sohalarini rivojlantirish bilan birga, ta'lim-tarbiya masalalariga ham katta e'tibor bergan. U 1441 yil 9 fevralda Hirot shahrida tug'ilgan. Adabiyot va badiiy ijodga muhabbat unda bolaligida uyg'ongan. Alisher she'r tinglashni va aytishni juda sevgan. Alisher Hirotida va Mashhadda o'qigan, arab va fors tillarini o'rgangan. U 15 yoshidayoq iste'dodli shoir sifatida xalq ommasiga tanilgan. O'zbek Turkiy tilidagi she'rlariga «Navoiy», fors-tojik tilidagi she'rlariga «Foniy» taxalluslarini qo'ygan.

Alisher Navoiyning «Hamsa», «Mahbub ul-qulub», «Arba'yn», «Nazm ul-Javohir», «Munojot», «Vaqfiya» kabi asarlarida tarbiyaga katta o'rin berilgan.

Navoiyning ta'lim-tarbiya sohasidagi fikrlarida insonparvarlik g'oyalari markaziy o'rinda turadi. Uning fikricha, inson dunyoda hammadan yuksak va qadrlidir.

Navoiy inson uchun kelajak avlodni yaratishdan, uni tarbiyalab, foydali kishi qilib yetishtirishdan ko'ra hayrli va lazzatli narsa yo'qdir, deydi. Shuningdek, har bir kishi o'z farzandining yaxshi tarbiya ko'rishi va kamol topishi to'g'risida g'amxo'rlik qilishi, bolaga kelajakdagi hayotiga monand go'zal va mazmundor nomlar qo'yishi lozim, deydi.

Navoiy hayotda o'z ilmiga amal qilishi, o'rganganlarini hayotga tadbiiq etishi masalasiga alohida e'tibor beradi. Masalan, u «Mahbub ul-qulub» asarida ilm o'qib uni ishlatmagan kishi, shudgor qilib dehqonchilik qilmagan yoki urug' sochib hosilidan baxra olmaganga o'xshaydi, deydi.

Ilm o'qub qilmag'on amal maqbul,
Dona sochib ko'tarmadi maqsul.

Alisher Navoiy bilim olishda barcha fanlarni o'rganishni targ'ib etadi. Bunda u olimu fozillarni yig'ib, ular orqali ilm-fanni taraqqiy ettirishga e'tibor beradi.

Masalan: Navoiy o'zining «Ixlosiya» madrasasi yonida maktab ochib, o'z vaqfidan mablag' ajratgan, madrasada ta'lim olayotgan har bir talabadan ilmida qattiq intizomga rioya qilish talab etilgan. Shuningdek, u ilm-fanni mustaqil holda o'rganish, yetuk ilm sohiblaridan dars olishga ham undaydi.

Alisher Navoiy ilm olish yo'llari haqida ham muhim fikrlar bayon etadi. U bilimlarni tinmay uzluksiz o'rganish zarur deydi. Bunda har qanday qiyinchiliklarni yengib o'tish muhimligini, qunt bilan ishlash, tirishqoqlik bilan harakat qilish, izchillik bilan o'rganishni ta'kidlaydi. Alisher Navoiy ta'lim tizimini o'z davrida maktab, mardrasalarda o'qish, olim, hunarmand, san'atkorlarga shogird tushi byoki mustaqil holda ilm olish imkoniyatlaridan foydalanishni tavsiya etadi.

Alisher Navoiy yoshlarga chuqur bilim berishda muallimlar, mudarrislar hamda ustoz-murabbiylarning o'zlari ham bilimli va tarbiyali bo'lishi zarurligini uqtiradi.

Qattiqqo'l, johil va tamagir o'qituvchilarni tanqid qilib ular rahmsiz, miyasi po'lat va ko'ngli toshdir, deydi. Ularni qoralash bilan birga o'qituvchi mehnatining og'irligi murabbiylik haqqini xolisona baholaydi.

Alisher Navoiy asarlarida komil insonni tarbiyalash uslub va usullari, vositalari ham o'z ifodasini topgan. Navoiy asarlarida bola tarbiyasi bilan oilada va maktabda shug'ullanib, namuna uslubidan foydalanish tavsiya etilgan. Tarbiya va ta'lim ota-ona hamda o'qituvchi tomonidan olib borilishi lozim topiladi. Alisher Navoiy bolalarga jismoniy jazo berish emas, balki xushmuomalalik bilan muomalada bo'lishini, lekin bunda ham me'yoridan oshmaslik lozimligini uqtiradi. Tarbiya haqida gapirar ekan «Qobiliyatlini tarbiya qilmaslik zulmdir va qobiliyatsizga tarbiya hayf. Uni tarbiya qilmaslik bilan nobud qilma, shunga tarbiyatingni nobud qilma», deydi.

Alisher Navoiy tarbiyada insonning o'z-o'zini tarbiyalashiga xato va kamchiliklarni anglab tuzatishiga e'tibor beradi. Yanglish va xato kishilikning shartidir. Kimki, e'tirof tomon qaytar ekan, xatosi yo'qoladi. Kimki, dalil keltirib aljiray bersa, xatosini bir karra oshiradi. Ya'ni kishi xato qilganda yanglishganini bo'yniga olsa – bu yaxshi. Agar o'z xatosiga dalil ko'rsata bersa, uning xatosi Yana ikki barobar ortadi, deydi alloma.

U bola tarbiyasiga va uni shaxs sifatida shakllantirishga katta ahamiyat berib, bolani uyning «chirog'i», bola oilaga baxt va saodat keltiruvchidir, deb xarakterlaydi.

Alisher Navoiy bolalarga yoshligidanoq bilim, ma'lumot va tarbiya berishlikni ko'rsatib, o'qil-qizlarni 6 yoshdan tarbiyasiga – muallimga berish lozimligini aytadi.

Shu bilan birga ilk yoshdayoq fanlar va hunarlarni egallab olmoqligi lozimligini ta'kidlaydi.

Alisher Navoiy ta'lim-tarbiya masalalariga alohida e'tibor berar ekan, tarbiya jarayonlarini, vositalarini, talablarini ko'rsatadi. U ta'limda ilmiylikka asoslangan, tarixiylik kabi talablarni asos qilib oladi. U o'qituvchi haqida gapirar ekan, muallim o'z shogirdlarini ham, o'zi ta'lim berayotgan fanni ham sevgan bo'lishi zarur deydi. O'ziga ham o'quvchiga ham talabchan bo'lishini uqtiradi.

Navoiy o'qituvchini jamiyatda obro'li va hurmatga loyiq inson deb bilib, shogirdlar muallimni vatandek juda hurmat qilishlarini, e'zozlashlarini uqtiradi.

Alisher Navoiy o'zi yashagan ana shu muhitning madaniy kamolotiga insoniyat tarixida abadiy boqiy qoluvchi hissa qo'shdi. Shuningdek, Navoiyning hayoti, faoliyati, merosi o'zidan keyingi avlodlarning siyosiy ongini o'sishida, millatparvarlik, vatanparvarlik, insonparvarlik his-tuyg'ularining shakllanishida katta manba bo'lib xizmat qiladi.

XV asrda faqat Eronda emas, balki Huroson va Movarounnahrda ham ijtimoiy falsafiy, ma'rifiy fikr taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan olimlardan biri **Jaloliddin Davoniy**dir. Davoniyning ta'limiy-axloqiy qarashlari Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiylarning ijtimoiy fikrlari bilan ko'p jihatdan tutash keladi.

Jaloliddin Muhammad ibn Asad as-Siddiqiy al-Davoniy Eronning Kazarun viloyatidagi Davon qishlog'ida 1427 yilda dunyoga kelgan.

Jaloliddin Davoniy boshlang'ich ma'lumotni qishlog'ida olgach, Sherozga keladi va u yerda Dorul ay-tom madrasasida taxsil ko'radi. Madrasada u musulmon qonunshunosligi (fikh) bilan maxsus shug'ullanadi hamda ilm-fan sirlarini mashg'ur olimlardan o'rgana boshlaydi. Uning otasi Sa'diddin ham o'z zamonining fozil kishilaridan bo'lib, o'g'lining ham ilm-fanni chuqur egallashiga yordam beradi. Davoniy o'z davrining ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan qomusiy olim. Uning yirik olim bo'lib yetishishida Samarqand, Hirot ilmiy muhitining ham katta ta'siri bo'lgan.

Davoniy insonni kamolga erishishi uning boshqalar bilan munosabatiga ham bog'liq ekanligini ta'kidlaydi, jamiyatda, ma'lum ijtimoiy muhitda, boshqalar bilan aloqada shakllanib tarbiya topgan. Inson o'zi yashagan jamiyatda adolat huqumron bo'lsa, unda baxt-saodatga erishishi mumkin, deydi. Shuning uchun u «Ahloqi Jaloliy» asarida jamiyatni adolatli fozil shaharga va johil shaharlarga bo'ladi. Farobiy kabi Davoniy ham fozil shahar boshqaruvchisida o'nta eng yaxshi fazilat mujassamlashgan bo'lishi kerak, deydi. Bulardan:

1. Hukmdor odamlarni e'zozlashi.

2. Davlat ishlarini adolatli ijro etishi.
3. Xirs va shahvatga berilmasligi.
4. Hukmdorlikda shoshma-shasharlik va g'azabga yo'l qo'ymasligi, balki shafqat va muruvvatga asoslanishi.
5. Xalqining ehtiyojini qondirishi uchun xudaning irodasidan kelib chiqishi.
6. Xalq ehtiyojini qondirishga oid ishlarni bajarishga harakat qilishi.
7. Xalqqa nisbatan odil bo'lishi.
8. Har bir ishni maslahatlashib, kengashib hal etishi.
9. Har bir kishini uning qobiliyatiga monand lavozimga tayinlashi, qobiliyatsiz kishilarga yuqori lavozim bermaslikni.
10. Adolatli farmonlar chiqarishi, qonunni buzishga yo'l qo'ymaslik kabilardir.

Davoniyning fikricha, bolaning tarbiya olishi, odob-axloqli bo'lishi uning keyingi tarbiyasigaham bog'liq. Chunki hayotda har kuni bola ko'radigan, muloqotda bo'ladigan narsalar uning xulqiga yaxshi va yomon tomondan ta'sir etadi. Bolada har kuni kerak bo'ladigan insoning xislatlar: yurish-turish qoidalari, xushmuomalalik, ota-ona va boshqa katta yoshlilarni hurmat qilish, to'g'rilik va rostgo'ylikni o'rganish, shirinsuhanlik, kamtarlik, so'zlashuv odobiga rioya qilish kundalik turmushda o'rganiladi. Shunga ko'ra bunday hislatlarni bolalarda har kuni tarbiyalab borilishi muhim. Bunday tarbiyada esa ota-ona oldiga katta vazifalar qo'yiladi. Ota va ona bola tarbiyasida barobar mas'uliyatlidir, deydi Davoniy.

Ota bolaning yaxshi fazilatlarini egallab, kasb-hunar o'rganib borishi, ilm-fanni chuqur o'zlashtirib olishi uchun moddiy asos, ya'ni kiyim-kechak, kerakli buyumlar bilan ta'minlaydi.

Ona bola tarbiyasida asosiy qiyinchiliklarni boshidan kechiruvchi sanaladi. U bolaga yashash uchun quvvat beradi, ehtiyotlab asraydi, mehr-shavqatini ayamaydi.

Bolaga oddiy axloqiy o'rgatish, yurish-turish, yeyish-ichish qoidaloriga rioya qilish, o'z qilmishi oldida javob berish mas'uliyatini his etishni tarkib toptirish ota va ona burchidir. Bola tarbiyasida ota-ona bilan bir qatorda maktabga chiqqandan so'ng muallim ham javobgar sanaladi, deydi olim. Buning uchun muallimning o'zi ham yaxshi tarbiya topgan bo'lishi shart. Shu o'rinda Davoniy muallimning hislatlariga, bola va uning o'rtasidagi munosabatlarga alohida e'tibor beradi. Davoniy muallimni «Ma'naviy padar» deb ataydi. Chunki ota bolani jisman hayotga keltirib, uni jismoniy tarbiyalasada, muallim uni ma'naviy jihatdan kamolotga yetkazadi, deydi, olim. Davoniy g'azabni eng og'ir ruhiy kasallik deydi. G'azab kishining katta nuqsoni, kamchiligi, aqlsizligidir, agar aql g'azab va hissiyotga bo'ysunsa, kishi hayvon darajasiga tushib qolishi mumkin, chunki hayvonning aqli bo'lmaganligi tufaydi u g'azabni bo'ysundira olmasa, buni hyech qachon kechirish mumkin emas. U hamma vaqt o'z g'azabini aqlga bo'ysundirishga harakat qilishi kerak, shundagina u haqiqiy inson bo'lib yetishishi mumkin, deydi. Olim kishilar ruhiyati haqida gapirar ekan, g'azab quvvatini quyidagilarga bo'ladi: ba'zilar tez g'azabga keladi va tez jahldan tushadi, ba'zilar esa sekin-asta g'azablanib, tez jahldan tushadilar, ba'zilar tez g'azablanib, uzoq vaqt jaxillaridan tushmay yuradilar. Davoniy g'azab turlaridan ikkinchisini yaxshisi deb eng oxirgisini yomoni deb belgilaydi.

Demak, Davoniy kishilarning salbiy ruhiy holatlarini davolash mumkin, deb ishonadi va ularni yaxshi maslahat berish, so'z bilan, jazo va mehnat qildirish yo'llari bilan tarbiyalasa bo'ladi, deb hisoblaydi. Davoniyning ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya va axloq to'g'risidagi fikrlari ta'lim-tarbiya tarixida muhim ahamiyatga ega.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Amir Temur hayoti.
2. Amir Temur saltanatining ta'lim-tarbiya tizimi.
3. Amir Temurning axloq va odobga oid o'git-nasihatlari.
4. Temur tuzuklaridan namunalar.
5. Abdurahmon Jomiyning ta'lim-tarbiya to'g'risida.

6. Alisher Navoiyning ta'limiy-axloqiy asarlarida ta'lim-tarbiya masalalari va usul-uslublari.
7. Davoniy aqliy, axloqiy tarbiya haqida.

30-Mavzu: XVII dan XIX asrning birinchi yarmigacha xonliklarda maktab va pedagogik fikrlar ravnaqi

Reja:

1. XVII asrlarda va XIX asrning birinchi yarmida ijtimoiy-iqtisodiy sharoit.
2. Xonliklar davrida ilm-fanning rivojlanishi.
3. Jahon Otin Uvaysiy va uning qizlar maktablari.

Tayanch so'z va iboralar

Mudarris, mutavali, qozi, fikx, Farg'ona, Marg'ilon, Qoshg'ar, «Odob as-solihin» (Yaxshi kishilar odobi), «Zubdat al-masoyil» (Masalalarning qaymog'i), «Durr al-muzohir» (Ko'makdoshlarning durdonasi), otinoyi maktabi, Uvaysiy, Nodira.

XV asrning oxiri XVI asr boshlarida Movarounnahr bir yuz ellik yil xukmronlik qilgan temuriylar sulolasi inqirozga uchradi. Uning o'rniga Shayboniylar xukmronligi o'rnatildi. Shayboniyxon (1451-1510) Movarounnahrda kuchli markazlashgan davlat barpo qilishga uringan bo'lsa ham, uning o'limidan so'ng o'zaro urushlar avj olib ketdi va bu huqudda uchta xonlik, avvalo Buxoro va Xorazm, XVIII asr oxiriga kelib, Qo'qon xonligi qaror topdi. Bu xonliklar orasidagi beto'xtov urushlar fan-madaniyat sohasiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Iqtisodiy axvol ham tobora yomonlashib bormoqda edi. Buning oldini olish maqsadida bir necha bor pul islohati o'tkazildi. 1502 yilda Zarafshon daryosiga suv ayirgich qurildi.

Buxoro xoni Abdullaxon chet davlatlar bilan aloqalarni yaxshilash chora-tadbirlarini ko'radi. Bu davlat o'rtasida do'stona munosabatlarni va aloqalarni mustahkamlanishiga olib keldi. Abdullaxon o'z atrofiga yozuvchi, shoir va olimlarni to'plab ularga homiylik qila boshladi. Shoirlar orasida, ayniqsa Mushfiqiy o'z madhiyalari bilan, lirik she'r va hajviyalari bilan shuhrat qozondi. Abdullaxon ko'plab madrasa, masjid, ko'prik, suv omborlari va boshqa inshootlarni qurdirdi. Saroy muarrixlaridan Hofiz Tanish dalillar asosida «Abdullanoma» nomli katta tarixiy kitob yozdi.

Tibbiyot sohasida Sultonali Samarqandiy «Dastur al iloj», Muhammad Yusuf maxxol «Taxqiq al-humayyot», «Zubdat ul-kaHQolin» asarlarini; shoir va adiblardan Samarqandiylar esa barakali ijod qilganlar. Shayboniyxonning «Tavorixi g'uzidayi nusratnoma», Boburning «Boburnoma», Vosifiyning «Badoye' ul-vaqoye'», Fazlulloh ibn Ro'zbexonning «Mehmonnomayi Buxoro» kabi yirik badiiy asarlarida o'sha davr ijtimoiy, mafkuraviy, adabiy ma'rifiy hayoti o'z aksini topgan.

Mazkur davrda Muhammad Balxiyning 5000 baytdan iborat «Subxonqulixonoma», Mirmuhammad Amin Buxoriyning «Ubaydullanoma», Muhammad Vali Samarqandiyning 200 nafar adabiyot arboblari tarjimai holiga oid ma'lumotlar beruvchi «Muzakkirul asxob» nomli asarlari, Sayido Nasavfiyning Naqshbandiyga bag'ishlab yozgan she'rlari, qasidalari, So'fi Ollayor va Boboraxim Mashrabning tangiga bo'lgan muhabbatlarini ifodalovchi she'rlari, borlik, mavjudot, inson, mahub, moddiy dunyo noz-ne'matlaridan bahramand bo'lish, shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqatga amal qilish haqidagi asarlari yuzaga keldi. Bu davrda ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida diniy mafkura hukmron edi. Turmushda ham, oilada ham, har bir kishi axloqida, hulq-atvorida diniy talabga rioya etilar, madrasalarda asosan ilohiy ta'lim asoslari o'rnatilar edi. Madrasani bitirganlardan mudarris, mutavali, qozi, imomlar, shuning bilan birga fan arboblari, adiblar, shoirlar ham yetishib chiqardi. Chunonchi: Boborahim Mashrab, Muhammad Amin Kosoniy-Namangoniy, fazliy Namangoniy, Shavkay Namangoniy, Sayido

Nasafiy, So'fi Ollayor, Zebuniso, Dilshod-Barno, Uvaysiy, Muhammad Mir Olim Buxoriy, Abulg'oziy Baxodirxon kabilar ana shunday ilm sohiblarilandirlar.

Bu davrda ko'proq adabiyot, tarix, me'morchilik, tasviriy san'at rivojlandi. Abulg'oziyning «Shajarai turk» asari ayniqsa mashhur bo'ldi. Abulg'oziy 1603 yili Xiva xoni Arabmuhammad oilasida dunyoga keldi va u 1645-1663 yillarga kelib xukmronlik qilgan edi. U sipohlik, shoirlik, tarixnavislik sohalarida shuhrat topgandi. Abulg'oziy barcha sharq xukmdorlari kabi Sharq xalqlari tarixini, madaniy merosini o'rgangan, ilm-fanga e'tiqod qo'ygan, mamlakatda osoyishtalik o'rnatishga harakat qilgan xukmdor, olim, tarixchi va adib bo'lgan edi.

Abulg'oziy Xorazmda ilm-fanni taraqqiy ettirish va madaniyatni yaxshilash maqsadida o'z saroyiga binokorlar, tabiblar, shoirlar, tarixnavislar, adib, xattot va boshqa kasb egalari to'pladi. Abulg'oziy ota-bobolarining qunsiliklari tufayli yozilmay qolib ketayotgan xonlik tarixini yaratishga qat'iy kirishdi va qobiliyatli xattotlarni bu ishga jalb etdi. Xorazmning o'tmish madaniyati Abulg'oziyda katta ishtiyoq va qiziqish uyg'otgan edi. Abulg'oziy «Shajarai tarokima» (1661), «Shajarai turk» (1664) va tabobatga oid «Manofe' ul-inson» (1664) kabi nodir asarlar yozdi va Xorazm tarixchilik maktabiga asos soldi.

Abulg'oziy asarlari Sharq tarixchilarining – olimlarininggina emas, balki 1880 yillardan boshlab rus va G'arbiy Ovro'pa olimlarining diqqat-e'tiborini o'ziga torta boshladi. muallifning «Shajarai turk» asari (1825) Qozonda Rumensev, 1854 yilda G.S.Sablukov, 1871 yilda P.I.Demizonlar tomonidan, «Shajarai tarokima» asari esa 1898 va 1966 yillarda bir necha marotaba rus tilida nashr etildi. G'arbiy Ovro'pada esa nemis, ingliz, fransuz tillarida, hatto Amerikada ham tarjima qilinib nashr etildi.

Ko'rinib turibdiki, O'zbekiston xududidagi xonlik va amirliklar davrida fan, adabiyot, san'at, ma'rifat birmuncha rivojlangan. Ko'proq xon saroylari doirasida ham diniy, ham dunyoviy adabiy asarlar yozilgan. O'zbek tilida yozilgan asarlar orasida muallifi haligacha noma'lum «Tavorixi guzida»da turkiy qabilalar tarixi va nomlari keng yoritiladi. Bu davrda boshqa ko'plab tarixiy asarlar yaratilganki, biz ularni o'rganishimiz orqali o'tmishni to'g'ri tasavvur qila olish imkoniga ega bo'lamiz. Jumladan, bu vaqtda Muhammad Yoqubning «Gulshan ul-muluk», Muhammad Mir Olimning «Tarixi amir Nasrullo», Mulla Avaz Muhammadning «Tarixi jaxonnumoyi», Mulla Niyoz Muhammadning «Tarixi Shohruhi», Abdurahmon Tolening «Abulfayzxon tarixi» kabi asarlari diqqatga sazovordir.

XVIII asrda yashab ijod etgan ma'rifatparvarlar orasida So'fi Ollayor anchagina mashhur bo'lib, unig asarlari maktabda, madrasalarda o'quv qo'llanmasi sifatida keng foydalanilgan.

So'fi Ollayor 1720 milodiy (1133 xijriy) yilda tavallud topgan. U dastlab Samarqandda o'z qishlog'ida boshlang'ich ta'lim oladi, so'ngra o'n yoshlarida Buxoroga borib, u yerda o'n besh yil davomida turli ilmlarni hamda kasblarni o'rganadi. 25 yoshda Buxoroning bojxonasiga amaldor etib tayinlanadi. Lekin ko'p o'tmay, Ollayor shayx Xabibullo'ga e'tiqod qilib, ularning ilm xalqalariga qabul qilindilar. Shayx Xabibullo' madrasasida Ollayor o'n ikki yil o'qib, yetuk olim va avliyo darajasiga yetadi.

So'fi Ollayor fikhga oid «Siroj ul-ojizin», «Sabot ul-ojizin», «Murod ul-orifin», «Maxzan ul-mushtayin», «Najot ul-tolibin» asarlarini yaratdi. «Sabot ul ojizin» degan asar maktablarda savod chiqarilishi bilanoq o'qitiladigan darslik sifatida foydalanilar edi. Unda islom dinining asosiy qoidalari, aqidalari bayon etilgan. Ular insoniy fazilatlar, badiiy xikmatlar, hamda xikoyatlar tarzida ifodalanadi. Kitobda ilgari surilgan masalalar oyatu hadislarga muvofiq yozilganligi namoyon bo'ladi. Asar fors va arab tilini bilmagan oddiy xalq uchun mo'ljallangan. Unda «Alloh taoloni tanimoq bayonida», «Alloh taolo ma'rifatining bayoni», «Alloh taoloning sakkiz sifatini bayoni»dan so'ng iymonning, farishtalarning bayoni, payg'ambarlarga iymon keltirish bayonidan so'ng islom dinining asosiy qoidalari yuksak axloqiy talablar, hikoyatlar, xikmatlar asosida bayon etilib beriladi.

Masalan, «Kamtarinlik, haqida mav'iza», «Ta'madan tiyilish haqida», «Yomonlar suhbatidan qochib, yaxshilar suhbatida bo'lmoqning bayoni», «Nafsi shum bayonida», «Banda

axdida turmog'i bayonida», «Yaxshi hamroh bayonida», «Xiyonatdin yiroq bo'lmoq bayonida», «Javonmardlik nishoni» kabi boblar bunga misoldir.

Bu davrda maktab va madrasalarda grammatika, handasa, mantiq, qiroat, tafsif, shariat, hikmat, islom tarixi va aqidalariga oid ilmiy-nazariy bilimlar, ish yuritish, huquqshunoslikka, savdo-sotiq ishlariga oid, meros va boylik, taqsimot va shu kabi boshqa o'nlab ilmiy bilimlar, dunyoviy hamda diniy bilimlar o'rgatilar edi. Barcha madrasalarda majburiy fan sifatida «Qur'on», «Tafsir», «Odob as-solihin», «Maslak ul-muttaqin», «Sabot ul-ujizin», «Kimyoi Saodat», «Hadis» kabilar o'qitilgan. O'qish muddati 15-20 yilni tashkil etgan. Masjid yonidagi maktabda bolalarga 7 yil alifbe, abjad, Qur'on, farzi, chor kitob, Xoja Hofiz, «Maslak ul-muttaqin», Mirzo Bedildan savod o'rgatilgan.

O'zbek bolalari o'qiydigan maktablarda «Kitobi Fuzuliy», «Lison ut-tayr», «Devoni Alisher Navoiy», «Huvaydo», «Qissai devona MAshrab», So'fi Ollayorning «Sabot ul-ujizin» kitobi o'qitilgan. Barcha maktablarda talabalarning savodi chiqarilgandan so'ng So'fi Ollayor o'qitilgan.

Mazkur davrda lug'atshunoslik, tarixnavislik fanlari rivojlandi, she'riyat keng ravnaq topdi. Ko'plab asarlar arab va fors tillaridan tarjima qilindi, xalq og'zaki ijodiga katta e'tibor berildi. Xalq og'zaki ijodiyoti orqali yoshlarga qahramonlik, mehnatsevarlik, haqgo'ylik, sadoqat kabi insoniy, axloqiy fazilatlar targ'ib qilindi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida xotin-qizlarga, ayollar tarbiyasiga katta e'tibor berilgan. O'qimishli, ziyoli ayollar tomonidan ko'plab maktablar tashkil etildi va u otinlar maktabi deb nomlangan. Markaziy Osiyoda otinlar maktabining asoschilaridan biri, ayollar ta'limida katta xizmat qilgan, o'ziga xos maktab yaratib shuhrat qozingan, mashhur otinlardan biri Jahon Otin Uvaysiydir. Jahon Otin Uvaysiy Marg'ilon shahar Childuxtaron mahallasida, Farg'ona tumani, Arsun qishlog'ida tug'ilib yashagan. Uvaysiyning maktabdorlik faoliyati qaysi yillarda boshlanganligi ma'lum emas. Ammo, u turmushga chiqquncha, shoira, otincha sifatida anchagina tanilib qolgan edi.

1796-1797 yillarda onasi otinlik qilgan xususiy maktabda Uvaysiy dastlab xalfalik va keyinchalik mustaqil ravishda otinlik qilgan. Jahon otin o'z maktabida ta'lim-tarbiya sohasida o'ziga xos ilg'or usullarni qo'llashga harakat qilganini ko'ramiz.

XIX asrning boshlarida maktablarning aniq bir ta'lim tizimi haqida gapirish bir oz qiyin. Bu davrda asosan maktablarning, ya'ni ta'lim muassasalarining quyidagicha boshlang'ich maktablar tuzilishiga ega ekanligini ko'ramiz:

1. Maktablar:

a) o'g'il bolalar maktabi – o'g'il bolalarga diniy ta'lim-tarbiya beradigan boshlang'ich maktablar;

b) otiniy maktablar – qiz bolalarga islom qoidalarini o'rgatadigan va boshlang'ich maktablar.

2. Madrasalar – o'g'il bolalarga diniy ta'lim beruvchi oliy ta'lim muassasalari.

Qizlarga boshlang'ich diniy ta'lim beradigan otinbibi maktablari esa asosan xususiy bo'lib, otinlarning uylarida tashkil qilinadi edi. Bunday maktablar muayyan bir o'quv rejasiga va dasturiga ega edilar. O'quvchilar ham sinflarga bo'lib emas, balki bolalar o'qitiladigan kitoblarni o'zlashtirish darajasiga qarab guruhlarga bo'lib o'qitilar edi. Maktabni muvaffaqiyatli tugatgan talabalar bir qanchasi tuman miqiyosidagi otinlar maktabida o'qishni davom ettirar edilar. Uvaysiy Kmarxon saroyida shoira sifatida she'r san'atidan, musiqadan mualliflik qilgan.

Jahon otin Uvaysiy faoliyat ko'rsatgan qizlar maktabi ibrat olsa arziydigan bilim o'choqlaridan sanaladi.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariy haqida bizgacha juda oz ma'lumotlar yetib kelgan. Lekin hozirgi paytda bizga ma'lum bo'lgan «Odob as-solihin» asarining o'ziyoz bizga uni mashhur pedagog olim sifatida tanitadi.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariy 1740 yilda Qoshg'arda kambag'al dehqon oilasida tug'ilgan va 1843 yilda u shu yerda vafot etgan biz olimning qay darajada tarbiyashunos ekanligini uning merosi – qoldirgan asarlaridan bilamiz. Uning «Odob as-solihin» (Yaxshi

kishilar odobi), «Zubdat al-masoyil» (Masalalarning qaymog'i), «Durr al- muzohir» (Ko'makdoshlarning durdonasi) hamda «Tazkin xojagon» (Xojalar tazkirasi) asarlari bizgacha yetib kelgan.

Muhammad Qoshg'ariyning «Odob as-solihin» (Yaxshi kishilar odobi), «Zubdat al-masoyil» (Masalalarning qaymog'i) asarlari turkiy tilda yaratildi. U 5 marta: Toshkentda 1889, 1901 yillarda va Istambulda 1894-1892, 1986 yillarda qayta nashr etilgan.

Unda kundalik turmushimizda har bir yosh egallab olishi zarur bo'lgan zohiriy (tashqi) va botiniy (ichki) odob va axloq qoidalari nimalardan iborat bo'lishi zarurligi va shunda bularning (tolibu-sodiqning) ham o'sib, barkamol inson darajasiga yetishishi ta'kidlanadi.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning «Odob as-solihin» (Yaxshi kishilar odobi) asari muallifning o'zi ta'kidlaganidek, muqaddima va 7 bobdan hamda har bir bob 4 fasldan iborat.

Muqaddimada asarning maqsadi ifoda etiladi, ya'ni insonga yaxshi xulq egallashi zarurligi ta'kidlanadi va u odob qoidalarini egallab olmasa va yaxshi hulq bilan muaddab (odobli) va muxazzab (toza) bo'lmasa, nafaqat o'ziga, balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi, deydi va shunday masnaviyini keltiradi:

Adabsiz nafaqat o'zi uchun yomonlik qiladi,
Balki butun dunyoga qt qo'yadi.

Shunday ekan, har bir inson odobi zohiriy hamda odobi botiniyini bilib, unga amal qilishi zarurligi va bu odob qoidalarini mo'tabar kitoblardan jam etganligini aytadi. So'ng yuqorida ta'kidlaganimizdek, insonning barkamol bo'lib yetishishida kundalik turmushida zarur botiniy va zohiriy odob qoidalari: salomlashish va ruxsat so'rash, muloqot odobi, uxlash va yo'l yurish, suhbat ahlining o'zini tutishi, er-xotin odobi, tozalik va ozodalik qoidalari, mehmon kutish, ziyofat va ovqatlanish odobi, safar qoidalari bayon etiladi.

Birinchi bob ruxsat so'rash va salamlashish, ko'rishish, qo'l olishish haqida bo'lib, u to'rt fasldan iborat.

Ma'lumki, sharq xalqlarida biror kimsa birorta uyga kirganda u yerga ruxsatsiz kirib boravermaydi, ma'lum urf-odat qoidalarga rioya qiladi. Anna shu qoidalarining eng muhimlari deb, Muhammad Sodiq Qoshg'ariy har bir odam kelganligini bildirish (eshikni qoqish yoki yo'talish), ovoz berilgandan so'ng kirishga ruxsat so'rash va so'ng kirish kerakligi bayon etiladi.

Ikkinchi faslda esa salomlashishning o'n ikki odob qoidasi haqida fikr yuritiladi. Shunda salom beri shva javobi masalasida hozirgi paytda ham yuz berayotgan munozarali fikrlarga nuqta qo'ygandek bo'ladi. Muallif aytishicha, adabi avval – ikki mo'min kishi kelsalar, xoh oshno va xoh nooshno, salom berishgaylarki, salom bermoq sunnatdur, javobi farzi ayndur, deydi.

Shuningdek, olim «Ulug' kichikka, otliq piyodagi, yuruvchi o'ltiruvchiga,... va oz ko'pga salom bergay», deb ta'kidlar ekan, bir kishi ko'pchilik oldiga kirib kelganda, birinchi bo'lib salom berishi, ko'pchilik esa baravvar ovoz chiqarimasdan salomga Alik olishi joizdir. Maktab hamda oliy o'quv dargohlaridagi muallim sinf xonasiga yoki auditoriyaga kirib kelganda, «Kim oldin salom berishi kerak?» degan muammoni yechgan bo'ladi.

Birinchi bobning uchinchi faslida berilgan muloqot (uchrashuv) odobiga oid tavsiyalar ham diqqatga sazovor. Bunda uchrashganda qo'l berib ko'rishish, lekin qo'l uchi bilan emas, astoyidil, lekin qo'lni silamay, ochiq yuz bilan ko'rishish odobi bayon etiladi. Quchoqlashib ko'rish, safardan qaytgan kishi bilan ko'rishish va yosh bolalar bilan ko'rish, o'pib ko'rishish odoblari bayon etiladi.

Ikkinchi bobda uxlamoq, kiyim kiyish, yo'l yurish odoblari haqida fikr yuritiladi. Masalan, uxlash oldidan eshiklarni mahkamlash, idishlarni og'zini yopish, o'rindagi ko'rpani qoqib yozish, o't, chiroqni o'chirish, uxlaydigan o'rinni yumshoq qilmaslik, o'ng qo'lga bir oz suyanib yotish tavsiya etiladiki, bu qoidalarga rioya qilmaslik natijasida ko'plab noxush voqeyalar ro'y berganligi aytiladi.

Libos kiyish qoidalari ham xulq – atvor qoidalarining tarkibiy qismi sanaladi. Bunda eng muhimlaridan kishi imkon darajasida kiyinishi lozimligi, qulayligi va yoshi, jinsiga, joyiga, faslga mos bo'lishi, uni toza tutish, yaxshi libos kiyganda manmanlik qilmaslik, kiymaydigan

ortiqcha liboslaridan muhtojlarga in'om qilish kabi tavsiyalar hozirgi davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Uchinchi bobda suhbatlashish odobi bayon etiladiki, bu odob qoidalariga inson har bir daqiqada rioya etishi zarur.

Suhbatning yaxshi niyat va beg'araz bo'lishi, unga pokiza libos bilan borish, tanining tozaligiga erishish, og'iz va tishlarni tozalab borish, suhbat ahlining bir- birlariga hurmat va iltifot ko'rsatishi, ulug'larga e'tiborni qaratish, o'tirish qoidalariga rioya etish, ahli suhbat kirganda va chiqqanda o'rnidan turish va ulug'larni yuqoriga o'tkazish, beadab so'zlar, yomon xatti – harakatlar, noo'rin jimlikdan saqlanish, barchaga yaxshi muomalada bo'lish, izzat qilish, aksa kelsa og'zini to'sib, past ovozda, yengil aksa urish, suhbat ahliga ish buyurmaslik; suhbat ahliga beminnat xizmat ko'rsatish, do'st va notanishlarga bir xil ochiq chehra bilan muomalada bo'lish, aka –ukalar, opa- singillarning xatosini kechirish hamda ular aybini yuziga solmaslik, boshqalardan chetda nasihat qilish, suhbat ahliidan biror kishining yomon qiligi, qabih fe'lt haqida gapirmaslik, uni chetlatishga harakat qilish kabi odob qoidalariga rioya etish haqida fikr yuritiladi.

Asarda musibat odoblari haqida ham bayon etilganki, bularni bilish, ayniqsa yoshlarga zarurdir.

Biror mo'minning vafoti haqidagi xabarni eshitganda ahli musibatga ta'ziya ado etiladi. Bu dafndan oldin yoki keyin ham bo'lishi mumkin. Ta'ziya uch kungacha joiz, undan so'ng makrux deyiladi. Tobutni olib chiqib ketayotganda sukutda bo'lishi vojibli, ayollar tobutga hamroh bo'lib eshikka chiqmasligi, ahli musibat yig'ilganda ovoz ko'tarmasligi, mayitni ko'mgandan so'ng har kim o'z ishiga ketishi, bir yerda yig'ilib o'tirmaslik kerakligi, yig'ilish uchun turli tadbirlarni izlab topish va o'tkazish bid'at ekanligi, ammo taom tayyorlab ahli musibat uyiga yuborishi mustahabligi ta'kidlanadi.

Asarda ziyofat, mehmondorchilik odobi haqida ham ko'p ko'pgina ibratli gaplar yozib qoldirilgan. Jumladan, mehmondorchilik odobi haqida qnyidagilar ifodalana.

Mehmondorchilikda kishining boyligi, mavqeiga qaramay hammani baravar chaqirish, oila a'zolarini ham ajratmaslik, mehmonning izzat-hurmatini joyiga qo'yish, lekin uch kundan so'ng ortiqcha takalluflar, dabdabalar qilmaslik, mehmon uchun uyni ortiqcha bezamaslik, lekin ozoda, toza, ko'rpa- to'shaklardan foydalanish, dasturxon tuzishda isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik, taom qo'yilganda avval, mezbon boshlab, oxirida taomdan qo'lini tortish; mehmondan oldin qo'lini uzatmaslik, ortiqcha takalluf qilavermaslik, imkoni bo'lsa lazzatli va latf taomlar bilan mehmonni ziyofat qilish, ketishga izn so'raganda hurmat bilan kuzatish kabi mezbonga xos odob qoidalari bayon etiladi.

Asarda mehmonning ham sohibi xonadonga qiladigan odob qoidalari haqida ham batafsil to'xtalid o'tilgan. Xususan, mehmonga chaqirilganda, u faqirmi, ulug' martabalimi, albatta, borish zarurligi, zolim va axloqsiz va ikkiyuzlamachilar, xurofotchilar ziyofatga chaqirganda esa bormaslik singari mehmondorchilik odobiga rioya etish bayoye etiladi.

Yettinchi bobda eng zaruriy safar qoidalariga to'xtalib o'tiladi. Safar qilishni olim uch qismga bo'ladi: farz, fazilat, muboh(ruxsat etiladigan). Bundan safari farzning o'zini besh bo'g'inga bo'ladi: jehod, hajji farz, otav a ona chaqirig'iga binoan, raddi mazolim(zulmni qaytarish) uchun va beshinchisi ilm olish uchun safar qilish.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning «Odob as-solihin» asari yoshlarning barkamol, ma'naviy yuksak, yetuk axloqli bo'lishlarida katta ahamiyatga ega. Mazkur asar turmushimizda har kuni, har daqiqa bilish zarur bo'lgan xulq – odob qoidalarining majmuidir. Shuning uchun ham Sharq pedagogikasi tarixida «Qobusnoma» kabi bu asar ham, o'z mavqeiga ega. Bu asarni bobma-bob o'rganish yosh avlodning ma'naviy kamol topishida foydalaniladigan bebaho xazinadir, deyish joiz.

Mustahkamlash uchun savollar:

1.XVII- XIX asrlarda ijtimoiy, iqtisodiy,siyosiy, madaniy,marifiy taraqiyot haqida nima bilasiz?

2. Abulg'oziyning qanday asarlarini bilasiz?
3. Ta'lim jarayonida qanday adiblarning asarlaridan foydalanilgan?
4. Ta'lim tizimining tuzilishi qanday ko'rinishga ega edi?
5. Jahon otin Uvaysiy maktabi haqida nima bilasiz?
6. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning «Odob as-Solihin» (Yaxshi kishilar odobi) asari va uning mazmuni.
7. Muhammad Sodiq Qoshg'ariy asarlarida ta'lim-tarbiya masalalari.

31-Mavzu: XIX asrning ikkinchi yarmi- xx asrning boshlarida turkistonda maktab va pedagogik fikrlar taraqqiyoti

Reja:

1. Jadidchilik harakatining kelib chiqishi va rivojlanish tarixi.
2. Jadidchilik harakatining asosiy g'oyalari.
3. Mahmudxo'ja Behbudiyning ijodi va pedagogik faoliyati.
4. Munavvar Qori hayoti va ijodi.
5. Abdurauf Fitrat ko'p qirrali olim va ma'rifatchi.

Tayanch so'z va iboralar

Jadid, diniy fanatizm, usuli saftiya, qadimistlar, gimnaziya, progimnaziya, rustuzem, jadid maktabi, darslik, dastur, jadval, sinf-dars va hokazo.

XIX asrning boshlariga kelib Turkistonda islom dini keng tarqalib, mustahkam o'rnatilib o'z mavqeyiga ega edi. Bu davrga kelib diniy e'tiqod asosiy tarbiya kuchi sifatida maydonga chiqdi. Islom dini murakkab ta'limot bo'lganligidan u turlicha talqin qilina boshladi. Islom dinida turli xil oqimlar vujudga kela boshladi. Bu holat islom dinini sofliigi uchun kurashuvchi ilg'or kishilarni qoniqtirmas edi. Shuning uchun ham Buxorodagi ma'rifatparvarlar, musurmon ruhoniylar va ziyolilar orasida madrasa va maktablar tizimiga hamda islom diniga kirib qolgan bid'atlarni isloh qilish fikri paydo bo'la boshladi. Shunday islohot tarafdorlarini jadidlar, ya'ni yangilik tarafdorlari deb atay boshladilar.

«Jadid» - so'zi arabcha so'z bo'lib, «yangi», jadidizm esa yangilik tarafdorlari degan ma'noni anglatadi.

XIX asr boshlarida qancha ma'rifatparvarlar, mudarislar Buxoro shahridagi 200 ga yaqin madrasani isloh qilish g'oyasi bilan chiqdilar. Bu harakat boshida madrasa mudarisi Abu Nasr al-Kursaviy turgan. Ammo kadimistlar oqimi ularni kofirlikda ayblaydilar va Buxoro amiri Kursaviyni o'lim jazosiga hukm etadi. Abu Nasr al-Kursaviy zindondan qochishga muvofiq bo'ladi va Qozonda o'z faoliyatini davom ettiradi.

XIX asrning 50-60 yillarida diniy islohotchilik harakati yanada kengaydi. Jadidchilik harakati boshida buxorolik mudaris va tarixsi olim Marjoniy, g'ijduvonlik domla Fozil, Mo'minjon Vobkandiy, Mulla Xudoyberdi Boysuniy va boshqa mudarislar turar edilar.

Islohotchilar bu davrda Marjoniy rahnamoligida quyidagi masalalarni oldinga surdilar:

1. Qur'ondagi har qanday diniy masala yuzasidan kishilar bilgan holda o'zlari erkin fikr yuritsinlar.
2. Birovning birovga ko'r-ko'rona ergashishi qat'iy man' qilinmasin;
3. Madrasalarda o'qitiladigan hoshiya va shrq kabi mazmunga ega bo'lgan va madrasa o'quvchilari uchun foydasiz bo'lgan hamda ularning vaqtini bekorga oluvchi darslar dars jadvallaridan olib tashlansin;
4. Madrasalarda Qur'oni Karim, Hadisi Sharif, ularning tarjimalari va islom tarixi kabi darslar o'tilsin;
5. Arifmetika, tarix, jug'rofiya, tabobat, handasa, mantiq va boshqa dunyoviy fanlarni o'qitishga qarshilik ko'rsatilmasin.

6. Har bir ishda musulmonchilikning Muhammad Alayhissalom davridagi qadimiy islom madaniyatiga qaytarish ko'zda tutilmasin.

XIX asrning 80-90 yillaridagi jadidchilik harakatining keng yoyilishida Munavvar Qori, Mahmudxo'ja Behbudiy, Said Ahmad Siddiqiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Muhammadsharif So'fizoda va boshqalar jonbozlik ko'rsatgan.

Jadidlar 1906 yilda «Taraqqiy» deb nomlangan gazeta nashr ettirib, o'z g'oyalarini tarqata boshladilar, oradan ko'p o'tmay, «Xurshid», «Shuxrat» singari yangi gazetalar dunyo yuzini ko'rdi. Bu gazetalarda jadidchilik harakatining asosiy g'oyalari talqin qilinadi va muhokamaga tashlanadi.

Bu davrda jadidlarning harakat dasturi tuzilib, u quyidagi masalalarni hal qilishga qaratilgan edi:

1. Diniy tasavvuf va fanatizmga qarshi kurash (ko'r-ko'rona e'tiqod);
2. Diniy aqidalarga asoslangan O'rta asr maktablari o'rniga Ovro'pa qabilidagi dunyoviy ilmlarni ona tilida o'qitishga moslangan yangi usuldagi maktablarni tashkil etish, feodal davri maorif tizimini isloh qilish;
3. Jadidchilik g'oyalarini keng xalq ommasiga yetkazish niyatida yangi o'zbek adabiy tilini ishlash chiqish, matbuot xurliqi uchun kurashish, xalq ommasiga tushunarli adabiyot va teartni yaratish;
4. Xotin-qizlarni paranjidan chiqarish va jadid maktablariga qatnashishlarini ta'minlash yo'li bilan ular taqdirini o'zgartirish va oilada islohot o'tkazish;
5. Mahalliy boylar va savdogarlar ahlining siyosiy va iqtisodiy jihatdan rus burjuaziyasi bilan bir huquqda bo'lishi, mahalliy amaldorlarning chor hukmdorlari tomonidan siquvga olishiga qarshi kurashish, shu yo'l bilan mustamlakachilik siyosatini isloh qilish.

Asosiy talablari ana shundan iborat bo'lgan jadidlar uchun ilm va ma'rifat yagona qurol bo'lib, ular shu qurol yordami bilan o'lkada ijtimoiy iqtisodiy va madaniy taraqqiyot uchun kurashmoqchi bo'ldilar.

Markaziy Osiyo jadidchilik haqida gap ketganda buni Behbudiy, Munavvar qori, Fitrat kabi ma'rifatparvarlarning ijodi va faoliyatini alohida o'rganish maqsadga muvofiq.

Maxmudxo'ja Behbudiy

Turkistonda jadidlar harakati asoschilaridan biri, jahonga mashhur bo'lgan o'zbek jo'g'rofiyashunosi, atoqli jamoat arbobi, buyuk ilssunos, ulug' pedagog va axloqshunos, yuksak didli jurnalist, Mahmudxo'ja Behbudiy 1874 yil 10 martda Samarqandning Baxshitepa qishlog'ida ruxoniy oilasida tavallud topdi. Uning otasi imomlardan bo'lib, ilm-ma'rifatga ixlosmand edi. Behbudxo'ja asl-nasabiga ko'ra xo'ja Axmad Yassaviylar avlodiga borib taqaladi.

Maxmudxo'ja Behbudiy «Muntaxbai jug'rofiyai umumiy» (Qisqacha umumiy jo'g'rofiya), «Kitobatul-atfol» (Bolalar maktabi), «Muxtarasi tarixi islom» (Islomning qisqacha tarixi), «Madxali jo'g'rofi umroniy» (Axolii jo'g'rofiyasiga kirish), «Muxtasari jo'g'rofiyai rusiy» (Rossiyaning qisqacha jug'rofiyasi), «Amaliyoti islom» va hokazo kitoblarni yozdi va ulardan darslik sifatida foydalandi.

«Usuli jadid» maktablarida hamma o'qish huquqiga ega bo'lgan. Bu yangi usul maktablari chor hukumati tomonidan va mahalliy ruxoniylar, eski maktablarning domlalar tomonidan ta'qib qilib kelinadi.

Bunday to'siqlar va qarama-qarshiliklarga qaramasdan Behbudiy va uning safdoshlari «Usuli jadid» maktablarida Turkiston farzandlarini o'qitish ishlarini jadal sur'atlar bilan olib bordilar. Behbudiy barcha maqsadlarini faqat ma'rifat orqali amalga oshirishni ko'zda tutadi. U ta'lim-tarbiya xususidagi o'z g'oyalarini amalga oshirishda bosh yo'l sifatida yangi maktablar ochish, unda diniy ilmlar bilan birga, aniq fanlarni ham o'qitishga, mahalliy aholini ilm-ma'rifatli bo'lishga da'vat etadi.

Behbudiyning «usuli jadid» maktabidagi o'qitish ishlari quyidagi tartibda olib borilar edi: «Maktab ikki bosqichdan iborat bo'lib, birinchi bosqich – ibtidoiy qism, deb nomlangan. Buning

taxsil muddati to'rt yil. Birinchi yilda: forsha va arabcha yozuv hamda o'qishni o'rganilgan. Ikkinchi yilda: hafti yak, imon va e'tiqoddan dars, fors, turkiy va arab tilida she'rlar, qasidalar o'qitilgan. Uchinchi yilda: Qur'oni karim, islom ibodati, fors va turkiy til puxta o'rgatilgan. Hisobdan turli taqsimot va ish yuritish kabi zaruriy jihatlar o'qitilgan. To'rtinchi yilda esa Kalomu sharif, mufassal tajvid, forsiy va turkiy nazm va nasm, axloq darsi, turkiy va forsiy til, tarix, jug'rofiya o'qitilgan. Bu to'rt sinfni tamomlagan bolalarning muallimning o'zi taqsimlagan. Xohlasa ikkinchi bosqichgan qoldirar, ularning o'zlashtirishlariga qarab, madrasaga yuborar, bolaning o'zi xohlasa, Yevropa maktablariga yuborar yoki tirikchilik uchun ishlashga yo'llanma berardi».

Maktabning ikkinchi bosqichi – rushadiya bo'lib, bunga to'rt sinf kiritilgan. Unga ibtidoiy qismni tamomlaganlar o'tkazilgan.

Behbudiy maktabida har yilning oxirida tantanali imtihonlar o'tkazilib turilar edi. Imtihonlarga albatta ota-onalar va boshqa mehmonlar ham taklif qilinardi.

Sakkiz sinf, ya'ni ikki bosqichni tamomlagan shogird arabcha, forsha va turkchada bemalol so'zlab, yozardi. Ruschani ham o'qib, bemalol gaplasha olar edi.

Behbudiy butun ongli faoliyati davomida faqat xalq manfaatlarini himoya qildi, xalqni baxtiyor etish, farzandlarini esa savodxon qilish uchun kurashdi. Adabiyotshunos Sherali Turdiyevning yozishicha, Behbudiy Buxoro amirining daxshatli zindonda o'z qotilini kutib yotgan og'ir damlarda ham Turkiston va Buxoroda maorif nurlarini yoyish, xalqni jaholatdan qutqarish, ularga haqiqat, adolat, ozodlik yo'lini ko'rsatishga, bu yo'lda qurbon bo'lganlarni unutmashlikka undovchi vasiyat xatini zindondan ozodlikdagi do'stlariga chiqarishga muvofiq bo'ldi. Bu vasiyatda quyidagi satrlarni o'qish mumkin: «Sizlarga vasiyat qilaman: Maorif yo'lida ishlayturgan muallimlarning boshini silangizlar! Maorifga yordam etingiz! O'rtadan nifoqni ko'taringiz! Turkiston bolalarini ilmsiz qo'ymangizlar! Har ish qilsangiz jamiyat ila qilingiz! Hammaga ozodlik yo'lini ko'rsatingizlar! Bizdek maorif qurbonlarini yo'qlangizlar! Ozodlikni tezlik ila yuzaga chiqaringizlar! Maorifni Buxoro tuprog'ida joriy qilingizlar!» - deydi.

Mahmudxo'ja Behbudiy o'zbek xalqining milliy mustaqilligi yo'lida ulkan iste'dodini, bilimni, butun kuch g'ayratini, aziz umrini fido qildi.

Munavvar Qori Abdurashidxon

Adburashidxon Sotiboldixon Olim o'g'li Munavvar Qori 1878 yilda Toshkent shahrining markaziy dahasi – Shayx Xolvand Taxurning Darxon mahallasida mudarris Abdurashidxon va Xosiyat Otin oilasida dunyoga keldi. U 7 yoshida otasidan ajraydi. Dastlabki ta'limni onasi Xosiyat Otindan oladi, xat-savodi chiqqach o'sha davrdagi yirik maktablardan biri – Usmon domlada o'qiydi, so'ng Toshkentdagi Yunusxon madrasasida tahsil ko'radi. U 1901 yili jadid maktabini ochib, bolalarni o'qitadi. Bu maktabda beshi yillik bilimni uch yilda berishga muvassar bo'ladi.

Munavvar Qori ochgan yangi usul «namuna» maktabida bir necha yuz bola o'qigan. Bu maktabda tayyorgarlik ancha jiddiy bo'lgan iste'dodli yoshlar o'qituvchilik qilgan. Munavvar Qorining o'zi esa jadid maktablari uchun yangi tovush «usuli savtiya» usulida darsliklar – «Adibi avval alifbosi» (birinchi adib 1907), «Adibi soniy» (ikkinchi adib 1907), «Yer yuzi» (Jug'rofiya), «Havoijon diniya» (1907) kitoblarini yozib chop ettirgan. Bular o'lkadagi jadid maktablari uchun asosiy darsliklar sifatida bir necha bor qayta nashr etildi.

Munavvar Qori o'z fikrdoshlari Ubaydulla Xo'jayev, Abdulla Avloniy, Toshpulatbek Norbutabekov, Karim Norbekov va boshqalar bilan hamkorlikda 1909 yilda Toshkentlik bir boyning raisligida «Jamiyati hayriya»ni tashkil etadi.

Munavvar Qori va safdoshlari bu jamiyat orqali qashshoq va kasalmand kishilar o'quvchilarga yordam ko'rsatadilar, Rusiya va Turkistondagi oliy o'quv yurtlariga talabalar yuborish bilan shug'ullanadilar. U millat bolalarini savodxon qilishdek bunday savob ishga faqat «To'ron» jamiyati a'zolarining jalb etibgina qolmasdan, balki mahalliy boylarning ham boshini qovushtirib, ularning e'tiborini bu hayrli ishga tortadi. Munavvar Qori nomi faqatgina

Turkistonda mashhur bo'lmay, balki Markaziy Osiyo, Rossiya musulmonlari uchun ham tabarruk edi.

O'zbek xalqini ma'rifatli qilishga intilgan Munavvar Qori 1918 yil may oyida Toshkent shahrida «Turk o'chog'i» ilmiy – madaniy jamiyatini tuzadi.

1918 yil 9 aprelda Munavvar Qori uyida to'plangan jadidlar Turkiston xalq dorilfununining musulmon bo'limini tashkil etish maqsadida 9 kishidan iborat tashkilot komissiyasini tuzadi. Komissiyaga Munavvar Qori Rais qilib tayinlangan. Komissiya 22 kun ichida musulmon bo'limi dasturlarini tuzadilar. Dorilfununning musulmon va o'ris bo'limi 3 bosqichdan iborat bo'lishi belgilanadi.

1918 yil 2 iyun kuni sobiq seminariya binosida dorilfununning o'zbeklar uchun maxsus o'qituvchilar tayyorlovchi bo'limi – «Dorilmuallimin» ochildi.

Munavvar Qori 1922 yildan Turkiston maorif noziri, keyin esa Toshkentning eski shahar maorif xodimlari quriltoyida ishtirok etib, maktab bo'limiga a'zolikka saylandi. Do'stlari va shogirdi Qayum Ramozon va Shorasur Zunnun bilan xamkorlikda uch bo'limdan iborat «O'zbekcha til saboqlari» kitobini (1925) nashr ettirdi. Munavvar Qori insonlarni faqat olijanob fazilatlarga, yoshlarni halol mehnat qilishga, ilm-ma'rifat va kasb-hunar o'rganishga rostgo'y bo'lishga chorladi. Ammo Munavvar Qori 1926 yili GPU tomonidan qamoqqa olinib, «Yovuz niyatli jadid va turkparast», «millatchi», «xalq dushmani» sifatida 1931 yili otishga hukm qilindi.

Aslida Munavvar Qori o'z xalqining xur, millat sifatida shakllangan, ijtimoiy-siyosiy jihatdan barkamol bo'lishini orzu qilgan va shu yo'lda istiqloq uchun kurashgan ma'rifatparvar edi.

Abdurauf Fitrat

XX asr boshlarida Vatan mustaqilligi va millat farovonligi uchun kurashgan jadid harakatining namoyondalaridan biri Abdurauf Fitrat bo'lib, u yirik davlat arbobi, yetuk olim, mohir pedagog va buyuk ma'rifatparvar ham edi. Abdurauf Fitrat 1886 yili amirlikning poytaxti Buxoro shahrida tug'ildi. «Fitrat» Abduraufning taxallusidir, bu so'z «tug'ma tabiat», «tug'ma iste'tod» degan ma'nolarni anglatadi.

Abdurauf dastlab eski maktabda, so'ngra Buxorodagi Mirarab madrasasida tahsil ko'radi. Abdurauf Fitratning ijodiy faoliyati Turkiyada boshlandi. U islohotchilik yo'liga kiradi. Uning jamiyatni isloh qilish haqidagi g'oyalari 1909 yili fors tilida Turkiyada yozilgan dastlabki asarlari «Hindistonda bir farangi ila bir mudarrisning bir necha masala ham usuli jadid xususida qilgan munozarasi» (1909 y) va «Hind sayyohi bayonoti»da (1911 y) ifodalanadi.

1913 yili 4 yillik o'qishdan so'ng Fitrat ilg'or qarashlari bilan Buxoroga qaytadi. Yangi usul maktablari ishlarida faol ishtirok etadi. Fitrat turli bilim muassasalari uchun qator darslik va qo'llanmalar yaratadi. 1917 yili uning «Ibtidoiy maktablarning so'nggi sinflar uchun mo'ljallab tuzilgan o'zbek tilidagi o'quv darsligi» Bokuda nashr etiladi.

Uning turli mavzudagi publisistik maqolalari o'sha davr matbuotida tez-tez e'lon qilib turiladi. Ayniqsa, «Ittifoq etaylik», «Yurt qayg'usi», «Maorif ishlari», «Maktab ishlari», «Maktab kerak», «Tilimiz» kabi maqolalar bevosita maorif masalasiga bag'ishlangan edi. Adib 1918 yilning aprelida Toshkentga kelib o'qituvchilik qilgan. Shu bilan birga u Toshkentda «Chig'atoy gurungi» tashkiloti faoliyatini yo'lga qo'ydi. U jamiyat safida madaniyatimiz tarixida alohida kasb etgan o'tmish ilmiy, adabiy va madaniy merosimizni o'rganish va ulardan xalqni bahramand etish, avlodlarni aedodlarning o'lmas ruiyati bilan bog'lishda katta xizmat qilgan.

Fitrat 1921 yili Buxoroda hukumat bilan ochilgan Sharq musiqa maktabining tashabbuskori bo'ladi va maktabga o'z hovlisini hadya etadi.

1922-1923 yillarda Fitrat Buxoro Xalq Respublikasining maorif noziri sifatida barcha o'zbek, tojik va bosha millatlarning bolalari uchun maktablar ochish, o'qituvchilarga metodik qo'llanmalar tayyorlash sohasida katta ishlar olib bordi. Xotin-qizlar maktablarini ko'paytirishga, xotin-qizlarni ma'rifatga tortishga alohida e'tibor beradi.

Fitrat 1920-1924 yillarda Moskva va Leningradda yashab ijod qiladi. U bu yillari Lazerev nomidagi Jonli sharq tillari institutida ilmiy xodim bo'lib ishlaydi, shu yerda va Leningrad

universitetida ma'ruza o'qiydi. Leningrad universiteti uni klassik adabiyot namoyondalari to'g'risidagi tadqiqotlari uchun professorlik unvoniga tavsiya qiladi. Jonli sharq tillari institutining ilmiy kengashi unga professorlik unvoni berish tavsiyani tasdiqlaydi. Fitrat O'rta Osiyoning birinchi professori bo'lib tarixga kiradi.

30-yillarga kelib Fitrat ijodidan «Panturkizm», «Millatchilik» g'oyalari axtarilib, uni qoralash boshlanadi. U 1937 yilning 23 apreldan 24 apreliga o'tar kechasi hibsga olinadi. «Xalq dushmani», «Millatchi» kabi ayblar qo'yilib, sud Fitratni 1938 yil 5 oktyabrda otishga hukm qiladi. Bu hukm bir kun oldin ijro etiladi. Abdurauf Fitrat O'zbekistonda maktab va ta'lim-tarbiya rivojiga katta hissa qo'shgan yetuk ma'rifatparvar va mohir islohotchi pedagog sifatida xalq xotirasida qoldi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Jadidchilik harakatining kelib chiqish omillari nimalardan iborat?
2. Jadidchilik qanday g'oyalarni ilgari surgan?
3. Turkistonning rivojlanishida jadidchilik harakati qanday ahamiyat kasb etadi?
4. Mahmudxo'ja Behbudiy ta'lim tizimini rivojlantirishga qanday hissa qo'shdi?
5. Munavvar Qori qanday g'oyalar bilan maydonga chiqdi?
6. Abdurauf Fitrat Turkiston o'lkasining ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-madaniy rivojlanishga qanday hissa qo'shdi?

32-Mavzu: 1917-1991 yillarda O'zbekistonda maktab va pedagogika fani.

Reja:

1. O'zbekistonda 1917-1924 yillardagi ma'naviy-madaniy muhit hamda milliy maktab-maorifini joriy qilish borasidagi sayi-harakatlar.
2. O'zbekistonda XX asrning 30- yillarida maorif va pedagogika.
3. O'zbekistonda 1945-90 yillarda halq talimi tizimini tashkil etish prinsiplari

Tayanch so'z va iboralar

Milliy madaniyat, milliy ziyolilar va arboblari, «Anjumani maorif», «Rushdiya», «Tarbiyat», «Qurultoy», «Musulmon o'qituvchilar kengashi», «Halq dorilfununi», Halq ta'limining istedodli tashkilotchilari, mutaxassis kadrlar tayyorlash muammolari, umumiy boshlang'ich ta'lim, umumiy yetti yillik ta'lim, «yozuv masalasi, islohotlari», Ikkinchi jaxon urushi, «Xalq ta'limi va mutaxassis kadrlar», «Umumta'lim makgablarining faoliyati», sirtqi va kechki ta'lim tizimi, «O'zbekistan fanlar Akademiyasi», Siddiq Rajabov

1917 yilgi fevral voqyealari va oktyabr davlat to'ntarishidan so'ng Markaziy Osiyo xalqlarining xayotida ijtimoiy-siyosiy iqtisodiy, ma'naviy-mafkuraviy, jumladan xalq maorifi sohalorida keskin o'zgarish yuz berdi.

Turkiston o'lkasida milliy demokratiya vaqillari, mashhur ma'rifatparvar ziyolilar tomonidan yangi usuldagi maktablarning keng tarmoqlarini yaratish, maktab-maorif borasida zudlik bilan islohotlarni amalga oshirish yuzasidan bir qator takliflar ilgari surildi.

Shuni ta'kidlash lozimki, hozirgi O'zbekiston hududida podsho hokimiyatining ag'darilishi natijasida madaniy hayot va ma'naviyat sohalarda murakkab, ziddiyatli jarayonlar kechdi. Oldingi qariyb ellik yillik mustamlakachilik siyosatiga qaramasdan xalq ommasini uz madaniyati, urf-odatlarini saqlab, himoya qilib kelgan. Ko'p asrlik o'zbek milliy madaniyati, qadriyatlarini qatori yangi shakllar qaror topdi. Xalq farzandlari maktab va madrasalarda ta'lim olardilar, qushimcha yangi usul maktablari, rus-tubjoy maktablari, gimnaziyalar faoliyat ko'rsatardi. Gazeta va jurnallar, kutubxonalar, turli milliy jamiyatlar, ziyolilar ma'rifatchilikni rivojlantirdilar. Ko'tarilgan jadidchilik harakati ma'rifatchilik va islohotchilik harakatlarini

kengaytirib yubordi. Jadidchilik 1917 yilga kelib ijtimoiy va demokratik harakat darajasiga ko'tarildi. Xalq ma'naviyati asos-mohiyatini islom dinining poklantiruvchi-tarbiyaviy aqidalari, milliy urf-odatlarimizning sermazmun va insonparvarlik sifatleri tashkil qildi.

Xalq ommasining madaniy an'analari, ma'rifatchiligi, ma'naviyati, e'tiqodi, milliy urf-odatlari, san'ati, og'zaki ijodiyoti nihoyat darajada sermazmun, ko'p qirrali, yuksak insonparvarlik g'oyalari bilan yo'g'irilgan ko'p asrlik tariximiz mahsuli bo'lib keldi. Og'ir jarohatlar yetkazilgan bo'lishiga qaramasdan milliy iymon-etiqod va ma'naviyat saqlanib keldi, aholi turmush tarzining asosini tashkil qildi.

Madaniyat va ma'naviyatdagi elimiz oldida turgan yagona yo'l boy merosimizga tayanib, uni inkor qilmasdan yangi sharoit vazifalarini belgilash, jamiyatning barcha qatlamlari ishtirokida, har birining istak-intilishlaridan kelib chiqib yuksalish, istig'lol sari harakat qilish bo'lib qoldi. Asriy xalq merosi bilan bir qatorda ilg'or milliy ziyolilar, jumladan, jadidlar yuzaga keltirgan ma'rifatchilik ko'rinishlari bo'lmish maorif, matbuot, badiiy ijod va boshqalarning ahamiyati, qadr-qimmatiga tayanish, tegishli o'rin berish zarurati ham ko'zga tashlandi. Bu ilg'or qarashlar, milliy mustaqqillik va istiqloqlga yug'rilgan yuksak tuyg'ular ulug' davlatchilik, kolonial siyosat, konservativ zo'raonliklarga qarshi kurashda chiniqib, kamolatga va yuksaklikka tomon intildi.

Elimizdagi milliy madaniyatimizni zamonaning ilg'or sivilizasiyasi, madaniyati maorifi bilan uyg'unlashtirib davom ettirishga qodir, layokatli ijodiy kuchlar yetishib chiqqan va yetishib chiqmoqda edi. Xalq ommasining ma'rifatini rivojlantirishga intilib kelgani milliy ziyolilarimizga kuch-quvvat, ilhom bag'ishladi.

Ammo O'zbekiston hududida ma'naviyat va madaniyat 1917 yildan boshlab murakkab vaziyatni boshdan kechirdi, jiddiy tusiqlar va buzg'unchiliklarga uchradi. Turkistonni Qizil imperiya koloniyasiga aylantirishga kirishgan bolsheviklar siyosati va amaliyotini halq ommasi, milliy ziyolilar qabul qilmadilar.

Milliy ziyolilar va arboblarning faoliyati keng tus oldi, ijtimoiy-madaniy mazmun kasb etdi. Jadid ziyolilar, ijod axli bo'lmish Munavaar Qori, Maxmudxo'ja Bexbudiy, Sadridin Ayniy, Fitrat, Chulpon, A.Avloniy, Hamza, va boshqalar bilan bir qatorda XX asr bo'sag'asida tug'ilgan iste'dodli yoshlar Mashriq Yunusov (Elbek), Naim Sayd, Rafiq Mumin va boshqa qator ziyolilar madaniyat, maorif sohalarida jonbozlik qildilar, ijtimoiy yo'naltirilgan ijod bilan shug'ullandilar.

Ana shu davrda milliy xalq ta'limini tashkil etish muammosi alohida keskin bo'lib turgan edi. Turkiston o'lkasining markazi — Toshkentda 1917 yil 9-14 may kunlari o'qituvchilarning 1-o'lka qurultoyi bo'lib o'tdi, u ta'lim tizimining axvoli bilan bog'liq ko'pgina masalalarni muxokama qildi va "Turkiston o'qituvchilar ittifoqini» tashkil etdi. Qurultoyda ma'ruzalar qilgan Muvaqqat xo'kumat Turkiston qo'mitasininin a'zosi S.Mahsudov, yirik sharqshunos L.Zimin, Farg'ona viloyatinin maorif buyicha inspektori F.Yegorov maxalliy aholiga ta'lim berish ishida rus- tubjoy maktablarining yaroqsiz ekanligini isbotlab berdilar. Qurultoy ana shu tipdagi maktabni ona tilida o'qitiladigan milliy maktab bilan almashtirish fikrini ma'qullab chiqdi.

Oradan ko'p o'tmay, 1917 yili 20 maydan 23 maygacha Toshkentda musulmon o'qituvchilarning qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda asosan musulmon maktablaridagi o'qituvchilarning ishi masalasi muxokama qilindi. Qurultoy qarorlarida asosan rus — tubjoy maktablarini milliy maktablar bilan almashtirish zarurligi ko'rsatib o'tildi, bu maktablar uch bosqichga - Quyi, o'rta va yuqori bosqichga bo'linishi lozim edi. Boshlang'ich ta'lim umumiy, majburiy, bepul, olti yillik bo'lishi kerak edi. Asosiy o'qitiladigan fanlar orasida islom ta'limoti asoslari, ona tili, rus tili (4-sinf dan boshlab), arifmetika, tabiatshunoslik, tarix (milliy va rus tarixi), geografiya (umumiy va rus geografiyasi) ham bor edi.

Qurultoyda tashkil etilgan «Musulmon o'qituvchilar kengashi» (rais — Murod xo'ja Solixo'jayev, kotibi ~ S.Abdusamatov) rus — tubjoy maktablarini milliy maktablarga aylantirish dasturini ishlab chiqdi. Yangi o'quv yili arafasida uning loyixasi Toshkent shahar dumasi tasdiqqa taqdim etildi. 1917 yil 10 sentyabrdagi Duma majlisida so'zga chiqqan

Munavvar Qori maktabni isloh qilish xaqidagi «Musulmon o'qituvchilar kengashi» ning ma'ruzasini takdim qildi va unda musulmon maorif xodimlari — o'qituvchilarga nixoyatda extiyej sezilmokda, deb ko'rsatib o'tdi.

Oktyabr to'ntarishidan so'ng yangi sovet maktabini tashkil etish vazifasi ilgari surildi. Bu jarayonga komissarliklar tizimida tashkil topgan Maorif xalq komissarligi (birinchi xalq komissari K.Ya.Uspenskiy) rahbarlik qilishi lozim edi. Biroq ma'lum vaqtgacha maktab tarmoqlarini boshqarishning eski tizimi ham saqlab qolindi.

1918 yilning martigacha Turkistonda Vasiylik qumitasi mavjud bo'lib turdi. qumita o'quv yurtlari tarmoklariga rahbarlikni amalga oshirib, Turkiston pedagoglarining manfaatlarini ifodaladi maktabni siyosat ta'siridan saqlashga harakat qildi.

Yangi xokimiyat o'z navbatida Vasiylik qo'mitasi va o'lkaning barcha o'qituvchilarni Xalq Komissarlari Kengashi bilan hamkorlikda ishlashlarini talab qildi, hamkorlik qilishga javob tariqasida maktab xodimlari maoshini ko'paytirishga va o'quv yurtlariga mablaglar ajratishga vada qildi. Biroq o'qituvchilar ittifoki Xalq komissarlari Kengashi bilan hamkorlik qilishni istamaganligi sababli ular ish xaqini oshirish va maktablarning moddiy axvolini yaxshilash uchuy mablag'lar ajratmadilar. Buning ustiga mart oyida ma'murlar o'rta o'quv yurtlarini yopib quyish xaqida farmoyish berdilar, bundan maqsad navbatdagi o'quv yilining boshlanishiga qadar ularni «yangicha asoslarda» tashkil etishdan iborat edi.

1918 yilning o'rtalaridan boshlab yangi tipdagi maktablarning tez, asosan miqdor jihatidan o'sishi ko'zga tashlandi. Turkiston jamiyati aholisining badavlat qatlamlaridagi juda ko'p mikdordagi mablag'ning tortib olinganligi o'lka iktisodiyotini kambag'allashtirib quydi, ayni bir vaqtda sovet xokimiyatini zarur mablag'lar bilan ta'minlandi, buning natijasida maktab qurilishiga rahbarlik qiluvchi Maorif xalq komissarligi 1918 yilda ma'lum darajada kreditga ega bo'ldi.

Bolsheviklar ijtimoiy, sinfiy mazmuniga ko'ra yagona maktabni tashkil etar ekanlar, milliy shaklning zarurligini e'tirof etdilar, shu boisdan Turk respublika milliy asosda - ukrain, arman, yaxudiy maktablari va tabiiyki, «Turkistonda milliy turk ommasi ustuvor bo'lganligi» uchun hammadan ko'prok. va birinchi navbatda o'zbek maktablari tashkil qilindi.¹

Dastlabki o'zbek sovet maktablari mablag'laridan qisib kuyilgan bo'lib, ularga o'quv vositalari va qullanmalar yetishmasdi. Moddiy ahvolning og'irligiga ko'p jihatdan ma'murlarning yerli aholining bilimli bo'lishiga nisbatan mustamlakachilik munosabatda bo'lishi ta'sir qildi, bu esa 1918-1920 yillar davrida rus tilidagi o'quv yurtlari va tub yerli aholi bolalari uchun muljallangan maktablarni mablag' bilan teng asosda ta'minlarnaslikka olib keldi. Bundan tashqari, ko'pincha xalq ta'limi uchun ajratilgan mablag'ni deputatlar kengashlari boshqa maqsadlar uchun ishlatishardi.

Maorif xalq komissarlarm uchun kadrlar masalasi maktab qurilishdagi bosh muammo edi. Yangi tuzum pedagoglarni tayyorlash ayniksa, birinchi navbatda maxahliy maktablar o'qituvchilarni tayyorlash uchun har tomonlama chora-tadbirlar belgilandi. Binobarin, o'qituvchilar tayyorlash butunlay yangicha negizga – qisqa muddatli kurslar orqali yo'lga qo'yildi. 1918 yilning yozida Samarkandda «musulmon o'qituvchilari uchun pedagogik kurslar» ochildi. O'sha yilning kuzida Toshkentda — Toshkent uyezdining tub yerli aholisi uchun maktab o'qituvchilari kurslari ochildi.

Yukori bosqich- dorilmuallimin (o'qituvchilar kursi, keyinroq oliy o'quv yurti): o'rta bosqich — boshlang'ich maktablarni o'z ichiga olar edi. Xalq dorilfununi tarkibining bu shaklda bo'lishi sharoitning o'zidan kelib chiqqan holda zamonaviy bilim va savodxonlikka extiyojdan tug'ilgandi.

O'sha yilning 3 mayida dorilfunununing Musulmon bo'limi rahbariyatiga saylov bo'lib, unda Munavvar Qori rais (rektor), Iso Tuxtaboyev birinchi muovin, Burxon Habib ikkinchi muovin, Abdusamid Qori Ziyobov xazinador, Muxtor Bakir sarkotib bo'lib saylandi. 13 may (yakshanba) kuni Toshkentning eski shaxar qismida Bikula Morozovning sobik do'qoni binosi (xozirgi o'zbek yosh tomoshabinlar teatri)da musulmon aholi uchun «xalq dorilfununi» ochildi. Bu bo'lim tez orada o'ziga xos yirik bilim maskaniga aylandi. Dastlab 9 ta boshlang'ich maktab

ochish mo'ljallangan bo'lsa-da, aholi ehtiyojiga ko'ra, ularning soni 24 taga yetdi. Dorilfununining musulmon bo'limi 15 demokratik tashkilot vaqillari uyushgan 45 kishilik kengash tomonidan boshqariladi. Undagi muallimlar soni 18 nafarga yetadi.

1918 yil 2 iyun kuni sobiq seminariya binosida dorilfununining o'zbeklar uchun maxsus o'qituvchilar tayyorlovchi bo'limi — «Dorilmuallimin» ochildi. Unda Fitrat sna tilidan: Kamol Shams arifmetika va geometriyadan, Haydar Shavqiy gigiyena, gimnastika va nemis tilidan, Raximboyev arifmetikadan, Abdurahmon Ismoilzoda san'atdan, Rizayev madaniyat tarixi va siyosiy iqqisoddan, Munavvar Qori ona tilidan dars berishadi. Bu bo'limning ochilish marosimida Munavvar Qori nutq so'zlab, inson ma'rifatli bo'lib, ko'zi ochilmaguncha vijdoni uyg'onmasligini, vijdon uyg'onmasa na o'zini, na xalqni erkin muxofaza qila olmasligini, bu iymonsizlik ekanini mutafakkirona noziklik bilan ifoda etadi.

Munavvar Qori 1922 yildan Turkiston maorif noziri, keyin Toshkentning eski shaxar maorif bo'limi muboshiri (inspektori) bo'lib ishladi, o'sha yili 23-25 martda bo'lib o'tgan 2-Umumturkiston maori xodimlari kurultoyida ishtirok etib, maktab bo'limiga a'zolika saylandi. Keyinchalik Alisher Navoiy nomli ta'lim-tarbiya yurtida va turli maktablarda o'zbek tili va adabiyotidan dars do'stlari va shogirdlari Kayyum Ramazon va Shorasul Zunnun hamkorlikda uch bo'limdan iborat «O'zbekcha til saboklari» kitobini (1925 yil) nashr ettirdi,

1917-1920 yillardagi qiska davrga shu jumladan, xalq ta'lim sohasida ruy bergan o'zgarishlarga 1920 yilda yakun yasaldi. Sovet maktablarining tez o'sishi Turkiston maktab tizimini boshi berk ko'chaga olib kirdi. Jiddiy moddiy ta'minotning yo'qligi va kadrlar bilan ta'min etilmaganlik ko'pgina «qog'ozdagi maktablar»ning mavjudligini shart qilib qo'ydi. Natijada maktab yoshidagi bolalarning 70 %dan ko'pi maktabga jalb qilinmadi.

Turk MIQ yangi ijtimoiy tuzumining kelajagi yosh avlodning umumta'lim saviyasiga bog'lik ekanligini tushunib, 1920 yilning noyabrida maktab tizimi axvolini yaxshilash maqsadida qaror qabo'l qildi. Unda Maorif xalq komissarligi zimmasiga «savod o'rganish ishini birinchi Oliy ta'limning shakllanishi va kadrdar tayyorlash muammolari (1917-1924 yillar) o'ringa qo'yish» va maktab o'quvchilarining ta'minoti hamda ovqatlanishini yaxshilash uchun chora-tadbirlar belgilash vazifasi yuklandi. XXMK (Xalq Xo'jaligi Markaziy Kengashi) «imkon boricha» maktab o'quvchilari uchun o'quv qullanmalari va birinchi galda zarur bo'ladigan ashyolar ishlab chiqarishni ko'paytirishi lozim edi. Xalq Komissarlari Kengashiga o'quv yurtlarini binolar bilan ta'minlash va «imkon boricha Maorif xalq komissarligi xay'ati ko'rsatmalari buyicha sarflanadigan pul belgilari fondini ko'paytirish» buyurildi¹.

Oliy ta'lim masalasiga kelganda shuni aytish kerakki, Turkistonniig milliy ziyolilar va shu jumladan, ilgor rus olimlari (akad. S.F.Oldenbug) XX asrning boshlaridayoq Toshkentda universitet tipidagi oliy o'quv yurtini ochish zarurligi masalasini O'zR ko'tarib chiqqan edilar. Biroq axvol quruq gaplardan nariga siljimagan edi. 1918 yilning fevraliga kelib Toshkentda «Oliy ta'lim dustlari jamiyati» faoliyat ko'rsata boshladi, uning tarkibida pedagoglar, shifokorlar, muxandislar, agronomlar va maxalliy ziyolilarning boshqa vaqillari ham bor edi.

Jamiyat oliy tipdagi o'quv yurti tashkil etilishiga qadar dastlab bepul ta'lim beradigan keng ixtisosdagi o'quv yurti tashkil etishga xarakat qildi, bu o'quv yurtda ta'lim oluvchilarning qaysi millatga mansubligidan qati nazar aholining barcha qatlamlariga qulay bo'lishi lozim edi. Bu xildagi o'quv shakli keyinchalik ta'limni oliy yurtlarida davom ettiradigan kadrlar tayyorlashi, shuningdek, ulardagi, tinglovchilarga xalq hujaligining turli sohalari bo'yicha hunarlarga, (agronom, texnik, montyor, transport xaydovchilari, etikduzlik va tikuvchilik kabi) ega bo'lishlaridya yordam berishi kerak edi.

1918 yil 21 aprelda tantanali ravishda ochilgan Turkiston xalq universitet shu tariqa vujudga keldi. Universitet o'ziga Toshkentning eng yaxshi o'qituvchilarini jalb qilgan edi. Uning ixtiyoriga Toshkentdagi bir qancha boshlang'ich maktablar (13 ta musulmon va 11 ta rus maktabi), 8 bolalar maydonchasi, Turkiston xalq kutubxonasi, Xalq muzeyi va konservatoriyasi berib quyilgandi. Maxalliy millat yoshlaridan kadrlar tayyorlash uchun universitet qoshida musulmonlar shu'basi tashkil etilib, u Toshkentning eski shaxar qismida faoliyat ko'rsatdi. Shu'ba «Xalq dorilfununi» degan ilmiy adabiy gazetani chiqarib turdi.

Universitet tarkibida ijtimoiy-iktisodiy, tabiiy-matematika, tarix-filologiya, qishloq hujaligi va texnika fakultetlari bor edi. 1919 yil fearaldan universitet qoshida ishchi fakulteta ham faoliyat ko'rsata boshladi. 1920 yilning oxiriga kelib, universitetda ta'lim! oluvchilaryaing 60 % ini maxalliy millat vaqillari tashkil qilgan edi. O'zbek tilidagi mashg'ulotlarni Axmad Fayziy, Burxon Xabib, Ibroxim Toxiriy, Usmonhujayev, Xodi Fayziy va boshqalar olib borishdi.

1918-1920 yillarda O'zbekiston madaniy xayotida tanilgan xalq universitetining tashkilotchilari va arboblari bo'lgan G.Abduraigidov, A.A.Divayev, A.Qodiriy, Murod Xoji, G.NLerdansev, R.Yusupbekov va boshqa ko'pgina ziyolilar faoliyat ko'rsatgan edilar.

Oradan ko'p o'tmay Toshkentda maxsus sharqshunoslik ixtisosligidagi oliy ta'limning tung'ichi Turkiston sharq instituti vujudga keldi. U o'z faoliyatini 1918 yil noyabrda boshladi. Institut haqidagi nizomda uning asosiy vazifalari qilib Turkiston mahalliy aholini va qo'shni mamlakatlar aholisi tilini yaxshi biladigan sharqshunos olimlar va amaliyogchi xodimlar tayyorlash, Turkiston tarixi va madaniyatini hamda uning aholisi tilini o'rganish deb belgilab berilgan edi.

1920 yilda bolsheviklar rejimi Turkiston Xalq universitetiga muqobil sifatida Turkiston Davlat universtiteti (keyin o'rta Osiyo, xozirgi M.Ulugbek nomidagi O'zbekiston milliy Universiteti) ni tashkil qildi.

Turkiston davlat universiteti tashkil qilingan birinchi kundanoq uning professor va o'qituvchilar tarkibi asosan rus olimlaridan iborat bo'lganligi sababli, rus tilini bilmaydigan maxalliy aholi yoshlari uchun universitetda o'qish dastlabki kundanoq muammo bo'lib qoldi. Natijada dastlabki yillarda universtitetda asosan yevropaliklar ta'lim oldilar. Universitet faoliyatining birinchi yili oxiriga kelib unda 6 ta fakultet: ijtimoiy-iktisodiy, tarix-filolgiya, fizika-matematika, texnika, tibbiyot, qishlok xo'jalik fakultetlari ish olib bordi.

Shuni aloxida ta'kidlash kerakki, vaqt o'tishi bilan universitet faqat eng yirik o'quv yurtigina emas, balki ilmiy-nazariy va amaliy tafakkurning, tabiiy va amaliy fanlarning juda xilma-xil sohalari buyicha olib boriladigan tadqiqotlarning eng muxim markazi ham bo'lib qoldi.

1918-20 yillarda sovet maktabi qurilishiga milliy o'qituvchilar) ham jalb qilindi. Masalan, o'sha davrning tajribali o'qituvchilardan Oqilxon Sharafiddinov, Jura Odilov, T.Shermuxzmedov, T.Sodiqov, K.Dodamammedov va boshqalar o'zbek sovet maktablarini tashkil etish sohasida ish olib bordilar.

Shuningdek, o'qituvchi kadrlar tayyorlashni tezlashtirish maqsadida 7 ta bilim yurti, shu jumladan, bitta xotin-qizlar bilim yurti, 5 ta pedagogika texnikumi, 2 ta pedagogika bilim yurti va bir necha qiska muddatli kurslar ochildi. Birgina 1921 yilning o'zida Turkiston Respublikasi bo'yicha 850 ta o'qituvchi xodimlar tayyorlash qisqa muddatli kurslari ochildi. Shu bilan birga o'lkada 7 ta maorif institutlari ish olib bordi va ularda 1145 talaba ta'lim oldi.¹ Lekin ularning ko'pchiligi rusiyzabon aholi farzandlari edi.

Maxalliy xotin-qizlarni maorif maskanlariga jalb qilish oson bo'lmadi. Mavjud maktablarda va xunar-texnika o'quv yurtlarida maxalliy millatlarning qizlari o'quvchilarning 7-8 % ini tashkil qilar edi. (qizlarni maktablarga tortishda shoshma-shosharlik, urf-odatlar va an'analarni hisobga olmaslik bir qator murakkabliklar tug'dirdi. Xotin-qizlar uchun alohida maktablar, xotin - qizlarni o'qituvchi pedagoglar bo'lishi kerak edi. Bu muammoni xal qilish uchun sovet xukumati respublikaning bir qator shaxarlarida xotin-qizlar uchun maxsus pedagogika texnikumlari ochdi.

Umumiy ta'lim maktabi bilan bir qatorda xunar-texnika ta'limi maktablari ham ochila boshladi. O'lka shaxarlarida oltita qishloq xo'jalik texnikumi, bitga medisina texnikumi, 16 ta xunar-texnika maktabi va bir necha kurslar tashkil qilindi. 1924 yilning oxirida xunar-texnika ta'limi maktablarida 6800 dan ko'proq yoshlar ta'lim oldilar.

Turkistondagi oliy o'quv yurtlar xalq xo'jaligining turli sohalari uchun mutaxassislar tayyorlash bilan bir qatorda xalq maorifi maktablari uchun ham malakali pedagoglar tayyorlashga jalb qilingan edi. Shu maqsadda o'rta Osiyo Davlat universtiteti qoshida maxsus pedagogika fakul'teti ochildi. Lekin bu fakultet bir yil ishlar-ishlamas yopib qo'yildi va Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika institut tashkil etilgunga qadar, respublikada o'qituvchi

kadrlarni tayyorlash mushkul muammolardan biri bo'lib qolaverdi. Yana eng muhim muammolardan biri shu ediki, oliy va maxsus o'quv yurtlariga qabo'l qilingan yoshlarning aksariyati rusiyzabon talabalar edi.

Masalan, 1923-24 o'quv yilida O'rta Osiyo Davlat universitetiga o'qishga kirgan 2047 talabadan faqat 51 nafarigina mahalliy millat yoshlaridan edi xolos.

1924/25 o'quv yilida bu universitetda 2440 talaba va ishchilar fakultetida 889 yoshlar ta'lim oldi.

1924 yilda Qo'qon bilim Yurtini 13 ta yigit-qizlar bitirib chiqdi. Unda keyinchalik "O'zbekiston Fanlar akademiyasining birinchi prezidenti Qori Niyoziy dars berdi, bitirganlardan akademiklar, yirik fan madaniyat arboblari yetishib chiqdi. Chet mamlakatlar bilan madaniy alokalar, yoshlarning o'qib kelishlari XX asr boshlarida kengayib bordi va keyinchalik ham davom etdi. Buxoro Respublikaa xukumati tashabbus ko'rsatib, bu ishga tashkiliy tus berdi. 1922 yilda Turkiston, Buxoro, Xorazmdan 70 ga yaqin yoshlar Germaniyaga o'qishga jo'natildi. Buxoro respublikasi xukumati Berlinda yotokxona uchun bino sotib oldi, o'qituvchilarni moddiy ta'minlab turdi, ularning ahvoli o'qishlaridan ogoh bo'ldi. Yoshlarimiz Germaniyaning turli o'quv yurtlarida muvaffaqiyat bilan o'qidilar, mutaxassislar bo'lib yetishdilar. Afsuski, o'z ona yurtiga qaytgan yigit qizlarimiz mustabidlik qatag'oniga uchradi.

2. Ma'lumki, 1924 yilda amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanishi natijasida mintaqa xaritasi qaytadan tuzildi. Shuni ta'kidlash lozimki, 20-30 yillardagi juda murakkab, siyosiy ijtimoiy va ijtimoiy iktisodii jarayonlar respublikaning milliy madaniyatiga xar xil tarzda ta'sir o'tkazdi, barcha sohadagi o'zgarishlarni qarama-qarshi tusga kiritdi va respublika taraqqiyotining asosiy tendensiyalari hamda yunalishlarini uzoq yillarga belgilab berdi.

1924-25 o'quv yilida Respublika byudjetiniig 24 % xalq maorifi uchun ajratildi. Bu maktab qurilishini tezlashtirishga imkon berdi. I-II boskichdagi umumta'lim maktablarining soni 1928 — 29 o'quv yiliga kelib deyarli 2,5 mingtaga yetdi.

Shu bilan bir vaqtda katta yoshli aholi o'rtasida savodsizlikni tugatish yuzasidan keng miqyosda kompaniya avj oldirildi. 1921-22 o'quv yilidayok respublikaning ko'pgina shaxarlari va qishloq joylarida mingdan ortiq savod maktablari, savodsizlikni tugatish kurslari va tarmoqlari faoliyat ko'rsatdi. Ulardan 50 ming kishi xat savod chiqardi. Savodsizlikni tugatish ishi, tiklash davrining dastlabki yillarida katta qiyinchiliklarga duch keldi: o'qituvchilar, maktab binolari, asbob jixozlar, o'quv qo'llanmalari, pul mablag'lari yetishmas edi. Biroq bu soha garchi qiyinchilik bilan bo'lsada, izga tusha boshladi. Katta yoshli kishilarni o'qitish va shakl va usullari takomillashtirildi. Savod maktablari tarmoqlari birmuncha kengaytirildi, savodsizlikli tutatuvchi o'qituvchilar soni ko'paydi. Bu dastlabki yutuqlar keyingi yillarda savodxonlik oshirish yuzasidan avj olgan umumxalq xarakatining debochasi bo'ldi.

Hamza Xakimzoda Niyoziy, T.Shermuhammedov, N.T.Qoriniyoziy, E.Komilov, A.Nabixo'jayev, G.Nazarov, M.Qodirova Z.Polvonova, P.Kayumov, K.Abdurashidov kabilar yangi maktab yaratish, rivojlantirish uchun faol kurashdilar. Shu yillarda Markaziy rahbariyat sovet tuzumiga sodiq bo'lgan pedagog kadrlarni ko'p miqdorda tezkorlik bilan tayyorlab, ular orqali aholini ayniksa, yosh avlodni kommunistik g'oyalar asosida tarbiyalash maqsadida qarorlar va rejalar ishlab chiqdi. Ularni og'ishmay amalga oshirish uchun zarur mablag'larni ayamadi, bor ma'rifatchilarni hamda partiya, sovet, jamoat tashkilotchilarining kuch - quvvatini safarbar qildi.

Maktablarning pedagogik kadrlarga bo'lgan extiyojlarini qondirish uchun pedagogika o'quv yurtlarining keng tarmoga yaratildi: texnikumlar, maorif institutlari, o'quv yurtlari ochildi. Ularda jadal suratlar bilan ommaviy mikiyosda yangi o'qituvchi kadrlar yetishib tayyorlandi. 20 - yillarning oxiriga kelib ularning soni respublikada deyarli besh yarim mingtaga yetib qoldi. Xalq, maorifi rivojlanib bordi.

Shunday bo'lsada bu jarayonlar partiyaning madaniy sohada zo'ravonlik ko'rsatishi tufayli mushkulliklarga uchradi. Xalq maorifida, bu narsa avvaliga milliy ta'lim shakllari yoyiladigan sohalarni cheklab qo'yish, keyinchalik esa ularni butunlay yo'q qilib yuboriu'da aksini topdi. Chunonchi 20 yillarning boshlarida sovet maktablari bilan birgalikda eski usul

maktablari, diniy tashkilotlar tomonidan ta'minlab boriladigan vaqf maktablari va madrasalari ham ishlab turar edi. 1925 o'zbekistonda 97 ta vaqf maktablari va 1,5 mingdan ortik eski maktablar bo'lib, ulardan 250 tasi yashirin xolda ish olib borgan. Lekin sovet xokimiyatining insonparvarlikka zid siyosati natijasida ular 1928 yilga kelib o'z faoliyatini amalda tugatdilar,

Xalq ma'rifatining yuksalish yo'lida aholining savodliligini oshirishga, savodsizlikka barham berish davr talabi edi. Bu ko'plab yangi savod maktablari va kurslar ochildi. Minglab savodli bo'ldi. Shuni aytish joizki, 1930 yili umumiy boshliach ta'limni joriy etish savodsizlikni kamaytirishga yordam berdi.

Birok raqamlar ortidan quvish va shoshma-shosharlik oqibatida umumiy ta'limni joriy qilishda ko'pgina jiddiy xatolarga yul quyildi. Jumladan, maktab yoshidagi bolalarning bir qismi o'qishga tortilmay qoldi... O'qishni tashlab ketayotgan o'quvchilar soni (ayniqsa maxalliy millat yoshlari orasida) ortib bordi. Ko'pgina maktablarda o'qitish saviyasi mutlaqo talabga javob bermasdi, chunki muallimlarning bilim darajasi yetarli emasdi.

Ayniqsa ularning moddiy axvoli yomon edi, maktablar son jihatdan muttasil ortib borayotgan bo'lsada, ularning o'quv moddiy bazasi nochor axvolda qolayotgan edi,

Ma'lumki, bolsheviklar mafkurasi negizida asosan sinfiylik kurash g'oyasi ustivorlik qilgan. O'zgacha fikrlashga bo'lgan xar qanday urinish «sinfiy dushman qarshiligi» deb baholandi. Guyo, «sinfi». dushman» ijtimoiy xayotning barcha jabhalarida, ta'limda, adabiyot va san'atda, ishlab chiqarishda mavjud bo'lib uni qidirib topish, barchani shubxa ostita olish odat tusiga kirib bordi.

Ziyoli kadrlarni tayyorlashda sinfiy jihatdan ishonchli, aholining «mexnatkash» tabaqalaridan chiqkan kishilarini tanlab olish kerak, degan g'oya ilgari surildi. Chunki, avvaldan yaxshi ma'lumki, aqliy va mantiqiy mushohada etish darajasi qancha past bo'lsa, savollar ham, noroziliklar ham shuncha kam bo'ladi. Shuning uchun ham madaniyat xodimlarning tarkibini ijtimoiy jihatdan ishonchli bo'lgan «mexnatkashlar» xisobiga soddalashtirish, ular orasidagi eng zakovatli va omilkor qatlamni siqib chiqarishni maqsad qilib quyildi. Bu «madaniy ishqilob»ning asosiy tezislaridan biri bo'lib, «shaklan milliy, mazmunan proletar madaniyati»ni vujudga keltirishdan iboart edi. Bu g'oya sovet davlatining barcha o'n yilliklari davomida yashab keldi. 30-yillarda uni amalga oshirish borasida quyilgan dastlabki qadam madaniyatning barcha sohalarini uchun kadrlar tayyorlash, yuqorida aytanimizdek, «mexnatkashlar», ya'ni, «proletar qatlamdan» boshlanganligi ham bejiz emas edi.

O'sha yillarda komsomol safiga ijtimoiy jihatdan faqat «mexnatkashlar» qatlamidan qabul qilinganligini e'tiborga oladigan bo'lsak, nima uchun komsomollar safarbar qilinib, ularni qiska muddatli kurslarda o'qitib maktablarga muallim sifatida yuborilganligini anglab yetamiz. Buning natijasida respublikada o'qituvchilar soni 1928-29 o'quv yilidagi 5,5 ming kishidan 1932-33 o'quv yilida kariyib ming kishiga³ 1941 yili esa¹ 42 ming kishiga yettan. Bu raqamlar shundan dalolat beradiki, 1933 yil boshlarida xalq ta'limi tizimlarida o'tkazilgan «tozalash» oqibatida ijtimoiy kelib chiqishi nuqtai nazaridan «ishonchsiz» bo'lganlar o'rniga qiska muddatli kurslarni bitirgan saviyasi past, lekin ijtimoiy jihatdan «ishonchli» qatlamlardan qushimcha muallimlar tayyorlanib, ular maktablar va madaniyatning boshqa sohalarida ishlash uchun yuborildilar.

1930 - yillarning birinchi yarmida avj olgan bu tadbir amalda ziyolilar safini malakasi va saviyasi past kishilar bilan to'ldirishga, yuzakilik, omilsizlik, qog'ozbozlik kabi noma'qul illatlarning ildiz otishiga olib keldi. Kishining qobiliyati, madaniy saviyasi va ma'lumot darajasi emas, balki ijtimoiy kelib chiqishi asosiy mezon qilib olindi.

Mazkur siyosat tufayli o'zbek xalqi o'z tarixi, milliy urf-odati, an'ana, umuminooniy qadriyatlarni bilish va o'rganish imkoniyatlaridan maxrum bo'ldi. Millat taqdiri, maorif ravnaqi uchun jon fido qilgan, erkin, hur fikrli alloma ma'rifatparvarlar: Abdurauf Fitrat, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Elbek, Otajon Hoshimov, Shokir Sulaymon, Chulpon, Abdulla Qodiriy qatl etidi. Shorasul Zunun, Usmon Nosir, va boshqalar Sibirga surun qilindi. Sobiq tuzumning totalitar siyosati to'la xukmron kuchga kirib, mafkuraviy kurash kuchaydi. Natijada xalq ta'limiga. buyro'qbozlik nuqtai-nazaridan turib ekstensiv ravishda yondoshish tarkib topdi.

Buning natijasida sifat muammolari chetga surilib, miqdor ko'rsatkichlari birinchi o'ringa o'tdi. Ahvolni xo'ja ko'rsinga yaxshilash orqasidan quvish jamiyatning madaniy hayyotiga yomon tasir o'tkazdi, hamda oliy va o'rta maktabga sezilarli darajada zarar yetkazdi.

3. Ikkinchi jahon urushi boshlangan dastlabki kunlardan oq O'zbekiston halqlari ma'naviy madaniyatining boy salohiyati insoniyatning eng yovuz dushmani bo'lgan fashizmni tezroq tormor qilish ishiga safarbar qilindi. O'zbekiston madaniyatining barcha yunalishlari uning arboblari va xodimlarining fidoyiligi va vatanparvarligi tufayli juda qisqa muddatlarda urush davri ehtiyojlari va talablari oqimiga yunaldirildi. Urushning og'ir sharoitlarida o'zbek olimlarning ilmiy va amaliy ishlari front, aholi va g'alaba uchun beqiyos ahamiyatga ega bo'ldi, xalqimiz ahlining ona-Vatanga bo'lgan mehr-muhabbatini kuchaytirdi, vatanparvarlik tuyg'ularini uyg'unlashtirdi, mexnat faoliyatiga kuch-quvvat bag'ishladi.

Urushning suronli yillarida respublika oliy o'quv yurtlari va texnikumlar o'z faoliyatlarini davom ettirdilar. Katta qiyinchiliklarga qaramay, ular sanoat, qishloq xo'jaligi, maorif, tabobat va boshqa sohalar buyicha malakali mutaxassislar tayyorlab beradigan chinakam manba bo'lib qoldi. 1943 yilda respublikada 41 oliy o'quv yurti (ularning 12 tasi ko'chirib kelingan) va 52 o'rta maxsus bilim yurtlari faoliyat ko'rsatdi. Urush yillari davomida ularda 20 mingdan ziyod oliy va o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassislar yetishtirildiki, bu xalq xo'jaligini yukori malakali kadrlar bilan ta'minlash imkonini berdi. Ular o'z navbatida samarali, mexnat qilib, fashizmni tor-mor keltirish ishiga munosib xissa qushdilar. Pedagogik kadrlar tayyorlashga aloxida e'tibor berildi, chunki urush davri sharoitlarida ularga extiyoj ayniksa sezilarli edi.

Urush yillari o'zbekistonda barcha turdagi qushinlar uchun zobit kadr va mutaxassislar ham tayyorlandi. Toshkentga piyodalar bilim yurti ham ko'chirib keltirilib, respublikamiz joylashtirilgan bir necha harbiy bilim yurtlari, oliy o'quv yurtlarining harbiy fakultetlarida, o'nlab turli kurslarda kadrlar tayyorlandi.

Urush xalq ta'limi muassasalari faoliyatini yanada murakablashtirib yubordi. Ko'pgina o'qituvchilar harakatdagi armiya safiga chaqirildi, yuqori sinflarning o'quvchilari ishlab chiqarishga safarbar qilindi. Maktab binolarining anchagina qismi gospitallarga, evakuasiya kilingan xarbiy qismlarga, bolalar uylariga va harbiy o'quv punktlariga berildi. Natijada respublikadagi maktablarning umumiy soni 1942-43 o'quv yillarida 1940-41 o'quv yilidagiga nisbatan 421 taga qiskarib, 4795 tadan 4374 taga tushib qoldi. Binolar va o'qituvchilar yetishmasligi tufayli ko'pchilik maktablarda mashg'ulotlar 3 smenada olib borilardi. Darsliklar, o'quv qurollari va boshqa jixozlar ham yetishmasdi.

Lekin barcha qiyinchiliklarga qaramasdan, O'zbekiston maktablarining jamoalari gospitallarni otaliqqa oldilar, yaradorlar huzurida konsertlar quyib berdilar, frontga ketganlarning oilalariga, urush nogironlari oilalariga yordam berdilar. harakatdagi armiya jangchilari uchun sovg'alar tayyorladilar, kishloq ho'jalik ishlarida ishtirok etdilar.

O'zbek fan axlining urush sharoitidagi izlanishlari, ilmiy tadqiqotlarining yunalishlari front va xalq xo'jaligi talablari hamda manfaatlariga moslashtirildi- Bu boradagi ilmiy va tashkiliy ishlarni muvofiklashtirish, ularga rahbarlik qilish sobiq SSSR FA O'zbekistan filiali (O'zFA) va keyinrok, 1943 yil 4 noyabrda uning asosida tashkil etilgan O'zbekiston Fanlar akademiyasi zimmasiga tushdi. Bu akademianing birinchi prezidenti etib T.N.Qori-Niyoziy saylandi. Fanlar akademiyasining tashkil etilishi o'zbek xalqi xayotida muxim tarixiy voqia bo'ldi. Bu akademiya O'zbekiston ilmiy tafakkurining markazi bo'lib qoldi. Shu bilan respublikada ilmiy tafakkurni yanada rivojlantirish uchun mustahkam zamin yaratildi- Bu davrda taniqi matematik olimlar T.N.hori-Niyeziy, T.A.Sarimsoqov, geolog-olimlar M.Abdullayev, faylasuf I.Mo'minov, kimyogar olimlar O.S.Sodiqov, S.Yu.Yunusov, energetik A.N.Askochenskiy va boshqalar samarali izlanishlar olib bordilar. Fanlar akademiyasi tarkibida 22 ta ilmiy muassasa mavjud bo'lib, ularda 818 ilmiy va ilmiy-texnik xodimlar faoliyat ko'rsatdilar. Urush tufayli Moskva, Leningrad, Kiyev, Minsk va boshqa shaharlardan ko'chirib kelingan olimlar o'zbekiston olimlari bilan mahkam aloqada ish olib bordilar. Ularning birgalikdagi sa'y-xarakatlari ilm-fan yuto'qlarini front extiyojlari uchun xizmat qildirishga qaratilgan edi.

Matematika, fizika, mexanika, energetika hamda boshqa mavjud fanlar sohasidagi olim va ilmiy xodimlarning izlanishlari — metalni qayta ishlash, mashinasozlik va mudofa sanoati bosh tarmoqlarining rivojlanishini ta'minladi. Respublika olimlari artilleriya aslohasini mustahkamlash, jangovar samolyotlarning yuk ko'tarish salohiyatini oshirish, mavjud harbiy texnika yaxshilash va yangi turlarini yaratish kabi eng dolzarb amaliy masalalarni hal etdilar.

Urush asoratlari umumta'lim maktablarining holati va faoliyatiga ham qattiq ta'sir qildi: o'qituvchilarning xarbiy xizmatga chaqirilib, frontga yuborilishi oqibatida ularning soni keskin kamayib ketdi, bu o'z navbatida maktablar sonining qisqarishiga olib keldi. Faqat 1942-43 o'quv yilida respublikada 200 ta boshlang'ich va o'nlab o'rta maktablar faoliyati tuhtatildi; turli sabablarga ko'ra o'quvchilarning maktabdan ketib qolishi, maktab yoshidagi bolalarning o'qishga jalb etilmasligi tufayli o'quvchilarning soni tobora kamayib bordi. 360 ta maktab binosi respublikaga ko'chirilgan xarbiy qismlar, kasalxonalar va shu kabilarga berildi. Mavjud maktablarni yoqilg'i bilan ta'minlash qiyinlashdi, yozuv qurollari, darslik va ko'rgazmali qurollar yetishmas, o'quvchilarni kiyim-kechak va poyabzal bilan ta'minlash og'ir bo'lib qolgandi. Bular hammasi maktab ishida o'zining sezilarli izini qoldirdi, o'zlashtirish foizi pasayib ketdi.

Zero maktablar oldida turgan tarbiyaviy masalalarni bajarishga qator tadbiriy ishlar amalga oshirilishi muhim hisoblanadi.

1. Maktab yoshidagi bolalarning zhammasini umumiy tortish ishini davom ettirish;
2. O'quv-tarbiya ishlarini qayta qurish va sifatini yuqori ko'tarish, fan asoslarini yuksak siyosiy-g'oyaviy saviyada o'qitish, o'quvchilarga zaruriy jismoniy tarbiya berish, yoshlarni ijtimoi foydali ishlarda keng katnashini ta'min etish uchun ularga agrotexnika ta'limini berish;
3. Aholi o'rtasida ommaviy mudofa va siyosiy oqartuv ishlarini olib borish;
4. o'quvchilarning korxonalar va qishloq xo'jaligida mudofa extiyoji uchun qilinadigan mexnatlarini yulga qo'yish kabi masalalrni shular jumlasidandir.

Urush davrida o'qituvchilardan hamda barcha maorif xodimlaridan, o'z o'rnida qattiq turib o'quvchilarning o'z vaqtida darsga kechikmasdan kelishini, sababsiz dars qoldirmasliklarini, uyga berilgan vazifalarni to'la bajarishlarini, o'quvchilarning maktabda va maktabdan tashkari ijtimoiy-foydali ishlarga faol jalb qildirish yuli bilan ularda yuqori ahlok malakalarini, mustaxkam irodani, e'tiqodni tarbiyalashlari lozimligini juda ko'p martalab ta'kidlab o'tgan edi. Bunday talabni bekamu-ko'st amalga oshirish o'qituvchilardan avvalambor, ota-onalar bilan yakindan alokada bo'lib hamkorlikda ish olib borishlarini taqozo etadi. Bu metod esa o'z navbatida o'quvchilarni nazoratdan chetda qolmasligini ta'minladi. Natijada har ikki tomonlama kuzatish bolalarning tarbiyasini yaxshilashta olib keldi. Bu esa albatta o'sha davr ruxiyatining jiddiyligini, xar bir insonning xox u katta bo'lsin, xox kichik bo'lsin jamiyatda o'z o'rnini va uz mavqeyi borligini tug'ri tushunishiga katta yordam berdi. Biz urush yillarida maktablardagi qiyinchiliklar hakda gapirar ekanmiz, shaxarlardagi maktablarda o'qish uch smenada olib borilganligini ham tilga olish joiz deb uylaymiz, chunki bu xol tabiiy xolatda talim-tarbiya jarayonini qiyinlashtirishga olib kelgan. Darslar 40 minutga qiskargan. Ashula va rasm darslari umuman o'tilmagan.

Respublikamizda o'zbek maktablarida darslar juda kam olib borildi. Chunki urush boshlanmasdan sal oldin o'zbek yozuvini rus grafikasiga o'tkazish tug'risidagi qonun qabul qilingan edi. Lekin bu qonun amalga oshirilguncha urush boshlanib ketdi. 1941-42 yillarda ko'p hajmda kitoblar chop etilishi ham kuzda tutilgan edi. Afsuski, bu ish ham amalga oshirilmay qoldi. Shunday bo'lishiga qaramay, ilg'or o'qituvchilarning tashabbusi darslarda samarali natijalar bera boshladi. o'qituvchilar og'zaki tushuntirishga katta e'tibor berdilar. Yangi utiladigan dars o'qituvchi tomonidan doskaga yozilar, o'quvchilar uni daftarga ko'chirib olishar edi.

2. Respublika xalq ta'limi uchun urushdan yillarda bir qator jiddiy qiyinchiliklarni yengib o'tishga tug'ri keldi. Urush yillarida ta'lim tizimiga e'tibor berilmadi. Ana shu «odat» urushdan keyingi dastlabki yillarda ham davom etdi.

Urush davrida utishga jalb etilmagan maktab yoshidagi bolalarni urushdan keyingi dastlabki yillarda ta'lim tizimiga tortish juda . muxim masala bo'lib qoldi. Bundan tashkari, urush yillarida ta'lim sifati ham juda pasayib ketgan bo'lib, 20-yillardagi qoloq uslublarda olib borilardi. Bu esa o'quvchilarni o'qishdan bezdirar, o'qishni tashlash va sinfda qolish xollari ko'paymokka edi. Masalan, 1945-46 o'quv yilida O'zbekiston maktablaridagi o'quvchilar soni rejadagi 1 mln.10 mshg kishi o'rniga 823 ming kishidan iborat bo'ldi. Sinfda kolgan o'quvchilar soni ham ko'p bo'lib, 1946 yilda u barcha o'quvchilarning 37%ini tashkil etardi. Ayniksa qiz bolalarni maktabga jalb qilish, ularni o'qishni tugatguncha ushlab turish aloxida muammo sifatida kundalang bo'lib turardi.

O'qituvchi xodimlar, masalasi urushdan keyingi yillardagi eng jiddiy muammolardan biri edi. Chunki malakali o'qituvchilar vatan urushga yuborilgan, ularning ko'pchiligi halok bo'lgandi. Xususan, 1947 yilda respublika buyicha 4 ming o'qituvchi yetishmasdi. Tuman xalq maorif bo'limlari mudirlari, maktab direktorlari va ta'lim buyicha direktor muovnlarning 60%dan ko'progi tegishli ma'lumotga ega emasdi. 1950 yilda 7125 maktab o'qituvchilarga muxtojlik sezardi.

O'zbekiston SSR Oliy Sovetining 1957 yil 1 oktyabrdagi sessiyasida «O'zbekiston SSR da majburiy yetti yillik ta'limni to'liq amalga oshirish to'g'risidagi qonunning qabul qilinishi maktablarda ta'lim tizimini takomillashtirishga karatilgan dastlabki kdham bu;di. Yangi konunga kura umumta'lim makhhbi hamma uchun majburiy bo'lgan kamchiliklar barham topmadi. Aksincha, maktab xakikly xayotdan ajralib kolli, o'quvchilarga berilayoggan bilimlar fan-texnika - tarakkiyogi darajasiga turri kelmasdi. Shuning uchun ham 1959 yil margda O'zbekiston Oliy Soveti «Maktab xalq ta'limi tizimini yanada rivojlantirish tugrisida» yangi konun qabul qildi. Ammo, sovet mustabit tuzumiga xos bo'lgan boshlangan ishni oxiriga yetkazmaslik odati bu gal ham muammoni xal qilish yulida to'g'anoq bo'lib xizmat qildi, okibatda xalq ta'limida axvol o'zgarmadi.

60-yillar O'zbekistonda «rivojlangan sosializm» bosqichi deb e'lon qilindi. Jamiyat mamlakat rahbariyatidan ijtimoiy-iktisodiy va madaniy- ma'rifiy sohalarda jiddiy sifat o'zgarishlarni amalga oshirishni kutmoqda edi. Birok amalda unday bo'lmadi. Lekin buning o'rniga siyosiy rahbariyat akidaparaglikni, lutgiboz, ommaviy-siyosiy ishlarni avj oldirdi. Xalq ta'lim tizimi ham ana shu «girdobga» tashlandi.

Rasmiy hokimiyat soxta proletar baynalmilalligini amalda kuchaytirish maqsadida maktablarda rus tili va adabiyotini kengroq o'qitishga urg'u berdi. Natijada 60-yillarda O'zbekiston tarixi, o'zbek tili va adabiyoti, chet tili, musiqa va qushiqchilik darslari hajmi keskin qisqardi va ular o'quv rejasida belgilanganidan xaftasiga 16,5 soatga kamayib ketdi. Ulardan bo'shagan soatlarga esa rus tili va adabiyoti fani o'qitildi. Masalan, o'qituvchilar «XIX asr ikkinchi yarmi—XX asr boshlarida o'zbek adabiy-badiiy muxiti», «Milliy madaniy jarayonlar» tug'risidagi mavzularda dars o'tishi lozim butan soatlarda rus madaniyatining «progressiv» ahamiyatini ko'rsatib berishga majbur bo'ldilar. Nihoyatda boy va ko'xna o'zbek xalqi tarixini o'rganishga 52 soat ajratilgan holda boshlang'ich maktablarda rus tili va adabiyoti fanlari uchun 1600 soat ajratilgan.

70-80 yillarda O'zbekiston maktablarida ahvol sifat jihatidan o'zgarmay qolaverdi. Maktablar jahon tajribalaridan, zamonaviy texnika va o'qitish vositalaridai foydalanilmadi. Ularning moddiy — texnika bazasi yaxshilanmadi. To'g'ri, bu yillarda maktablar, o'quvchilar, o'qituvchilar soni yildan-yilga ortib bordi, son ko'rsatgichlari kishini xayratga solar darajasida ortdi. Masalan, O'zbekistonda 1945-46 o'quv yilida jami 4525 maktab bo'lib, ularda qariyb 998 ming o'quvchi o'qigan bo'lsa, 1970-71 o'quv yilida respublikaniyag umumiy ta'lim maktablari soni 7072 taga, ularning o'quvchilari esa 3 mln. 164 ming kishiga yetdi.

Birok, ularning sifat darajasi (ayniksa, qishlok maktablari) ancha past edi. Chunki, ko'klarga ko'tarib maqtalgan «rivojlangan sosializm» bosqichi ham 20-30-yillarda shakllangan «qoldiq prinsipi»ning ijtimoiy oqibatlarini yo'qota olmagan edi. 1970-1980-yillarda xalq ta'limi uchun davlat tomonidan ajratilgan mablag 11%dan 8%ga kamayib ketdi. Respublikaning barcha viloyatlaridagi maktablarning 20-60%i zarur o'quv jixozlari, asbob-anjomlar bilan jixozlanmay

kolaverdi, 50%dan ortiq maktablarda issiq ovkat bufetlari tashkil etilmadi, kuni uzaytirilgan guruhlar ishi ayniksa o'lda-jo'lda qoldi. 70-80—yillarda 1-8-sinf o'quvchilarining atigi 8-9%ini bunday guruxlarga jalb etilgan edi, xolos.

Umumta'lim maktablarining faoliyati asosan «rivojlangan sosializm» g'oyasini o'quvchilarga singdirish, ularni «kommunistik ruhda» tarbiyalashdan iborat bo'ldi. «Kommunistik tarbiya» dan ko'zlangan maqsad esa yoshlarni «proletar internasionalizmi» ga, «katta og'aga» sodiqlik, sinfiylik, partiyaviylik ruhida tarbiyalashdan iborat edi. Milliylik esa o'zbek maktablari mazmunidan chiqarila boshlandi. Maktablardagi tarbiya Yevropa tarixi misolida olib borildi. Yevropa madaniyati, tarixi amalda baynalminallik namunasi sifatida talqin etildi.

Maktablarda iktidorli bolalarni o'qitishga e'tibor berilmas edi. Maktab bolalari qalbida ona-Vatan tuyg'usi, ulug' allomalarimiz va ular qoldirgan ma'naviy meros, o'z ona tili, urf-odatlari bilan faxrlanish hissi shakllantirilmadi. Maktablarda ayniksa ijtimoiy fanlarni o'qitish o'ta siyosatlashtirildi. Ko'zdan kechilayotgan davrda maorif sohasida erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda, yoshlarni milliy an'analar va ma'naviy madaniyat manbalaridan uzoqlashtirish an'anasi ko'zga tashlanib bordi. Ta'lim va tarbiya ishlariga partiyaviylik va sinfiylik prinsiplari asosida yondashish yoshlarning milliy urf-odatlarini o'rganishiga tusqinlik qildi.

Natijada, o'zbek o'quvchilarida milliy o'zlikni anglash, urf-odat, milliy an'analarga sodiqlik kayfiyatidan ajralish xollari ruy bera boshladi. Maktab o'quvchilarining o'quv rejasidagi soatlarini o'zlashtira olmasligi odatiy xol bo'lib qoldi. Bu ularni paxta va boshqa xo'jaligi ishlariga ko'proq jalb qilinishi bilan izoxlanadi. yilining 3-4 oyi ana shunday majburiy tadbirlar bilan band bo'lishiga ketar edi. Bu esa o'zbek o'quvchisi jahon standartlaridan ortda qoldirib, zamonaviy fan sohasini o'zlashtirishga imkon bermasdi.

Ikkinchi jaxon urushidagi katta yo'qotishlar oliy ma'lumotli xodimlarning son va sifat jihatidan kamayib ketishiga olib keldi. Bu esa o'z navbatida urumdan keyingi yillardayok oliy ta'limni rivojlantirish zarur ekanligini taqozo etardi.

1950 yilda respublika xalq xo'jaligi uchun kadrlar tayyorlashda 26 ta oliy o'quv yurtlari, shuningdek, 2 ta universitet faoliyat ko'rsatdi. Shu bilan birga 92 ta texnikum o'rta maxsus ta'lim tizimida ish olib bordi. 1950-1953 yillarda respublika oliy o'quv yurtlarida 16600, o'rta maxsus bilim yurtlarida qariyb ming mutaxassis tayyorlandi. Birok, o'zbek qishloqlari va shaxarlaridagi ogir iktioodiy axvol maxalliy aholi yoshlarini oliy maktablarda o'qishga imkon bermas, ulardan yuqori malakali mutaxassis xodimlar tayyorlash ishiga tusqinlik qilardi. Xususan, 1950-1953 yillarda oliy o'quv yurtlari bitiruvchilarning 33%ini o'zbek millati tashkil qildi xalos.

O'zbek millatiga mansub yoshlarni oliy va o'rta maxsus ta'lim maskanlariga bunchalik kam jalb etilishining yana boshqa o'ziga xos sabablari ham bor edi, albatta. Bularidan birinchisi, o'quv yurtlariga kiruvchi yoshlar o'rta maktablarda ommaviy-siyosiy tadbirlarga, qishloq xo'jaligi va boshqa ishlarga (ayniqsa, qishloq yoshlari) asossiz ravishda ko'plab jalb qilinishi okibatida ular oliy o'quv yurtlariga kira olishlari uchun talab hilinadigan bilimni olish imkoniyatiga ega bo'lmasdilar. 60-yillardan boshlab oliy o'quv yurtlari qoshida maxsus tayyorlov kurslarining tashkil qilinishi va ularga asosan qishloq yoshlaridan jalb qilinishi fikrimizning tug'riligidan dalolatdir. Yana muxim sabablardan biri, oliy o'quv yurtlariga kirish uchun sinov sifatida xorijiy tillardan imtixon quyilishi va talabalarga rus tilida (80-yillardan boshlab) dars o'tilishi edi. Natijada respublika oliy o'quv yurtlarida qishloq yoshlarining salmog'i kamayib ketdi. Chunki, qishloq maktablarida na xorijiy tillar, na rus tili (bu soha o'qituvchilarining yetishmasligi yoki ularning qishlok maktablarida ishlashni xoxlamasliklari natijasida) yetarli darajada, ayrim maktablarda esa umuman o'qitilmadi. Bu xol oliy maktablarda shaxarlik yoshlarning ko'payib borishiga, qishloqlarda esa oliy ma'lumotli mutaxassislar muammosining yuzaga kelishiga olib keldi.

Ayni paytda, qayd etish lozimki, respublikada yildan-yilga oliy o'quv yurtlari soni ham ortib bordi. Yangi institutlar-Andijon medisina instituti, O'rta Osiyo medisina-pediatriya instituti, Toshkent jismoniy tarbiya-fizkultura instituti, Toshkent aloka va elektrotexnika

institutlari ochildi. 1959 yilda respublika Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tizimida 31 ta oliy o'quv yurtlari mavjud bo'lib, ularda 88 ming kishi ta'lim olgan bo'lsa, 1985 yilga kelib oliy o'quv yurtlari soni 42 taga, talabalar soni esa 285,5 ming kishini tashkil qildi. Shuningdek, respublikadagi 249 o'rta maxsus bilim yurtlarida 281,7 ming o'quvchi bilim oldi.

Biroq bo'lar miqdor ko'rsatgichlardagi ayrim siljishlar edi. Lekin masalaning asosiy jihati-oliy ta'lim muassasalarini bitirib chiqayotgan mutaxassislarniyag sifati va saviyasi masalasida ko'plab muammolar mavjud edi. «Sozializmning afzalligi»ni «ko'z-ko'z» qilish maqsadida asosiy e'tibor oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlashning son ko'rsatgichlariga qaratildi. Bu esa mutaxassislarning jahon talablaridan jiddiy ortda qolishiga, xalq xo'jaligi uchun keraksiz mutaxassislarning tayyorlanishiga, mablag'larning bexuda sarflanishiga, mutaxassislardan ishlab chiqarishda samarasiz foydalanishiga olib keldi.

Shu bilan birga, oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimida o'quv-tarbiyaviy ishlarni mafkuraviy andozalarga solish kuchaydi; mutaxassislik buyicha asosiy fanlarni o'qitishni takomillashtirish o'rniga barcha oliy o'quv yurtlarida. kommunistik mafkurani shakllantiruvchi KPSS tarixi, marksizm-leninizm falsafasi, siyosiy iqtisod, ilmiy kommunizm, jamiyatshunoslik fanlarini o'qitishni yanada yaxshilash tug'risida tadbirlar ishlab chiqildi va amalga oshirildi. O'quv jarayoni uchun muhim bo'lgan demokratik va ijodiy jihatlar inkor etildi. Natijada oliy ta'lim tizimida ma'suliyatli, tashabussiz, lokayd, «o'rtamiyona» mutaxassislarni tayyorlash mexanizmi yuzaga keldi.

Respublikada urushdan keyingi yillarda fan yutuqlari avvalo O'zbekiston Fanlar akademiyasining olimlari, ilmiy xodimlari faoliyati tufayli qo'lga kiritildi. Urush tugagan yili akademiya tarkibida geologiya, fizika-texnika, kimyo, tuproqshunoslik, matematika va mexanika, energetika, iktisodiyot, tarix va arxeologiya, sharqshunoslik, til va adabiyot institutlari hamda boshqa muassasalar bor edi. O'sha davrdi akademiya olimlarining kuch-quvvati xalq xo'jaligini tiklash, respublika ishlab chiqaruvchi kuchlarini rivojlantirish, madaniy kurilish sohasida olimlar oshirishga qaratildi. Urushdan keyingi dastlabki O'zbekiston fanlar akademiyasining yangi institutlari: botanika, zoologiya va parazitologiya institutlari, O'zbekiston ishlab chiqarish kuchlarini laboratoriyalar tashkil qilindi.

Akademiya tashkilotlarining moddiy-texnik mustaxkamlandi. Yangi sohalar buyicha mutaxassislarni soni ko'paydi. shunga muvofiq ravishda ilmiy jamoalarning tadkikotchilik faoliyati istikboli, ilmiy tadkikotlarning yunalishlari kengaydi. 50-60 — yillarda O'zbekiston Fanlar akademiyasi tarkibida yadro fizikasi, o'simlik moddalari kimyosi, kibernetika, seysmologiya, elektronika, biokimyo, fiziologiya va biofizika institutlari tashkil qilindi.

Akademiya olimlari fizika-matematika, mexanika, boshqaruv jarayonlari va informatika, kimyo-texnologiya, tuproqshunoslik, biologiya, ijtimoiy-gumanitar fan sohalarida katta yutuqlarni qo'lga kiritdilar. Bu yutuqlar akademiya laboratoriyalari va institutlari olimlarining ko'plab avlodlari fidokorona va yukori kasbiy darajada olib borgan ilmiy tadkikotlari natijasi bo'ldi. Aynan ularning mexnati tufayli keng e'tirof etilgan ilmiy maktablar vujudga keldi, yangi ilmiy yunalishlar rivoj topdi., ilmiy xodimlar tayyorlandi., ilmiy ishlovlar amaliyotga tadbiiq etildi. O'zbek olimlari: geologlar Habib Abdullayev, Ibrohim Hamroboyev, biokimyogar Yolkin Turaqulov, kimyogarlarni Obid Sodikov, N. Nabiyev, Sobir Yunusov, fizik va matematiklar T. N. Qori-Niyoziy, Toshmuhammad Sarimsaqov, Ubay Oripov, texnika fanlari sohasidagi olimlar Muxammad O'rozboyev, Vosit Qobulov, faylasuf Ibroxim Muminov, tarixchi Yaxyo G'ulomov, pedagog Siddih Rajabov, Iminjon Qodirov va boshqa ko'plab olimlarning nomlari O'zbekistondan tashqarida ham shuxrat qozondi.

Xususan, Siddiq Rajabovning respublikada pedagogika fanini rivojlantirishdagi xizmati katta bo'ldi. U pedagogika fanining eng muxim muammolari ustida ilmiy tadkikot ishlarini olib borib respublikamiz xalq maorifining tarqiyoti va bu taraqqiyotning obyektiv qonuniyatlari, xalq maorifining rivojlanish istiqbollari, pedagogika fani metodologiyasi, yoshlar tarbiyasi va xalq pedagogikasiga doir o'nlab asarlar yaratdi.

Siddiq Rajabov o'zining butun xayoti va faoliyatini pedagogika fani va ravnaqi uchun bag'ishlandi. U 1937 yili aspiranturani tamomlagach, o'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-

tekshirish institutiga ilmiy xodim va Nizomiy nomli Toshkent Davlat pedagogika instituta pedagogika kafedrasiga o'qituvchi qilib tayinlandi. Yosh olim ilmiy tadqiqot ishini pedagogik faoliyati bilan qushib olib bordi. Shu yillarda S.Rajabov kechki pedagogika instituti direktorining o'quv ishlari buyicha o'rinbosari lavozimida ham yosh o'qituvchi sifatida mutaxassilar tayyorlashda katta faoliyat ko'rsatdi, o'z ishini puxta bilgan rahbar, yetuk ilmiy xodim va mahoratli o'qituvchi sifatida elga tanildi. Yosh olim matbuotda tez-tez ilmiy, pedagogik, publisistik maqolalari bilan chiqa boshladi. Jumladan, urushgacha bo'lgan davrda S.Rajabovning «Oliy pedagogika o'quv yurtlarining ish sifatini yukori ko'taraylik», «Oliy o'quv yurtlari xayotida muxim davr», «Maktabdan tashkari tarbiyaviy ishlar», «Yan Amos Komenskiyning pedagogik qarashlari», «Imtixonlarning yuqori sifati uchun kurashaylik», kabi ishlari matbuotda e'lon qilindi. Shu yillarda u «XIX asr va XX asr boshlarida Buxoroda maktab va maorif taraqqiyoti ocherki» asarini yozib tamomladi. 1941 yilda ana shu mavzuda nomzodlik dissertasiyasini respublikasida birinchi bo'lib muvaffaqiyatli ximoya qildi. Bu orada u Respublika matbuoti va rahbari idoralarida samarali mexnat qildi.

S.Rajabov 1947 yilda Nizomiy nomli Toshkent Davlat pedagogika instituti pedagogika kafedrasiga mudir qilib tayinlangandan keyin uning o'z ilmiy pedagogik faoliyatini yanada rivojlantirishga keng imkoniyat yaratildi.

1958 yilda Siddik Rajabovning ilmiy faoliyatida unitilmas vokea sodir bo'ldi. 1961 yilda Siddiq Rajabov O'zbekiston Pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot institutiga direktor qilib tayinlandi. Olim mazkur institutga olti yil rahbarlik qildi. Institutni yuqori malakali mutaxassis xodimlar bilan ta'minlash, olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarini xayotga maktab amaliyotiga yaqinlashtirish, pedagogik tadqiqotlarni respublika buyicha muvofiqlashtirish ishlariga boshchilik qildi hamda tadqiqot natijalarini o'quv-tarbiya jarayoniga tatbiq etish buyicha bir qator tadbirlarni amalga oshirdi.

Institutda yangi sektorlar tuzildi. Sektorlar xuzurida laboratoriyalar tashkil etildi. Sektor va laboratoriyalarga ilmiy tadqiqot ishlari yuzasidan tajriba va yetarli malakaga ega bo'lgan xodimlar rahbarlik qila boshladilar.

Bu davrda olim pedagogika fani chinqalbdan sevgan mutaxassislarni, ko'pgina iqtidorli yoshlarni o'z atrofiga chorladi. Yosh olimlarga hamisha yordam berib keldi. Yoshlarni xar tomonlama qullab-quvvatlash uning xayotiy e'tikodi va turmushining mazmuniga aylanib ketdi. Shu bois 10 dan ortik fan doktorlari, 200 ga yaqin fan nomzodlari bevosita Siddik Rajabovning ilmiy maslaxatchiligi va ilmiy rahbarligi asosida dissertasiyalarini muvaffaqiyatli himoya qildilar.

1964 yilda S. Rajabovning ilmiy pedagogik faoliyatiga yuksak baholandi, unga «Respublikada xizmat ko'rsatgan fan arbobi» unvoni berildi.

S.Rajabov 1966-1990 yillarda Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika instituti, «Umumiy pedagogika» kafedrasining katta jamoasiga boshchilik qildi. U kafedra a'zolarining har biriga murabbiy, ustoz edi. Bugina emas, olim o'qituvchi mutaxassilar tayyorlash sohasida fidokorona mehnat qilayotgan hamkasabalari-institutning yetuk olimlari bilan bir qatorda o'rta va oliy ta'limga aloqador juda muammolarni hal qilishda hormay-tolmay faoliyat ko'rsatdi.

Professor S.Rajabovning Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika institutidagi chorak asrlik uzluqsiz ilmiy-pedagogik faoliyati alohida muhim davr bo'ldi.

U safdoshlari, kasbdoshlari va o'zi mudirlik qilib turgan kafedra a'zolari, shogirdlari bilan hamkorlikda katta ilmiy va tashkiliy-pedagogik muammolarni hal qilishga alohida e'tibor berdi. Birinchi navbatda kafedrani yuqori malakali ilmiy-pedagogik xodimlar bilan ta'minlash, ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar sifati va samaradorlini oshirish, qolaversa, kafedra jamoasining ilmiy va metodik saviyasini yuqori ko'tarish kabi masalalar hal qilina bordi. S.Rajabov kafedra yig'ilishlari, nazariy seminarlar, metodbirlashma yig'inlari suhbatlarda ana shu masalalarga alohida to'xtalardi.

Respublikamiz fanini rivojlantirishga bekiyos katta xissa qo'shgan olimlarimizdan yana biri akademik Xabib Abdullayevdir.

Uning geologiya, jumladan, bu fanning petrologiya-metallogenik tarmog'i sohasidagi tadqiqotlari O'zbekistondagina emas, chet mamlakatlarda ham e'tirof etildi. X.Abdullayev 1956-

1962 yillarda O'zbekiston fanlar akademiyasining prezidenti lavozimida xizmat qilish bilan birga, yirik ilmiy tadqiqotlar olib bordi. Yuqori malakali ilmiy xodimlar tayyorlashga alohida e'tibor berdi. Uning tashabbusi va jonkuyarligi bilan tayyorlangan yuzlab fan nomzodlari va doktorlari fanning yangi yunalishlariga asos soldilar.

Urushdan keyingi yillarda mamlakatda keng ildiz otgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimi O'zbekistan faniga, uning milliy ilmiy kadrlar tayyorlash ishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Respublikada o'zbeklar soni ruslarga nisbatan olti baravar ko'p bo'lishiga karamay, 1963 yilgi ma'lumotlarga ko'ra, ilmiy xodimlar tarkibida o'zbeklar (5,5 mingdan sal ortiq) va ruslar (5,5 mingdan sal kam) nisbati deyarli teng edi. O'zbeklardan 97, ruslardan 96 nafar fan doktorlari ish olib boradi.

Yuqori malakali milliy kadrlarni ko'paytirishga xarakat qilgan O'zbekiston Fanlar akademiyasi rahbarlari millatchilikda ayblandilar. Markazning o'zbekistondagi rus rahbar kadrlari Fanlar akademiyasi prezidenta H. Abdullevning o'zbeklardan fan nomzodlari, doktorlarini ko'paytirishga qaratilgan to'g'ri faoliyatini asossiz keskin tankid qildilar. O'zbekiston Fanlar akademiyasi ilmiy muassasalari olimlari totalitar targ'ibot sunn'iy ravishda keskinlashtirgan sharoitlarda ishlashga majbur bo'ldilar. Shunga qaramay, olimlar o'z bilim va iktidorlarini o'zbekiston iktisodiyoti, madaniyati va ilmiy-texnik qudratini oshirish ishiga baxshida etdilar.

Urushdan keyingi yillarda respublika oliy o'quv yurtlari Markaz ko'rsatmasi, dasturlari asosida o'quv-tarbiya ishlarini olib bordi. Bu davrda oliy maktabda mutaxassis kadrlar tayyorlash soni jihatdan o'sdi, lekin ularning sifati talab darajasida bo'lmay keldi.

Talabalar doirasi ancha kengaydi. 1960-61 o'quv yilida O'zbekiston oliy maktablarida 100 ming nafar talaba ta'lim olgan bo'lsa, 1970-71 o'quv yilida ularning soni 230 mingga yetdi. Bu davr ichida oliy maktab respublika xalq xujaligi uchun yetkazib bergan Diplomli mutaxassislar soni 2,5 baravar ortgan.

Oliy o'quv yurtlari soni 1940 yehldagi 30 tadan 1970 yilda 38 taga ko'paydi. Xalq xo'jaligining rivojlunishi yangi oliy o'quv yurtlarini ochishni talab qildi. Urushdan keyingi yillarda Toshkent avtomobil yullari instituti, Buxoro ozik-orqat va yengil sanoat texnologiya instituti, Fargona politexnika instituti va boshqa oliy o'quv yurtlari malakali kadrlarga bo'lgan talabni qondirdi. Maorif, sanoat, kurilish, transport, iqtisodiyot, qishloq xujaligi, sog'liqni saqlash, san'at va boshqa sohalarida mutaxassis kadrlar tayyorlandi.

XX asrning 80-yillarida, jamiyatimizning barcha bo'g'inlarida kayta qurish keng quloch yezdi. Uning mazmunida xayotni demokratlashtirish, tezkor iktisodiy islohot, ma'naviy poklanish milliy qadriyatlar va axloqiy g'oyalarning tiklanish muammolarini hal etish zaruriyati yuzaga keldi. Qayta qurishning xal qiluvchi bosqichida jamiyat uchun chetdan tomoshabin emas, balki mamlakat iktisodiy, siyosiy, madaniy xayoti rivojiga javobgar, ma'suliyatli, sog'lom fikrli g'oyaviy-siyosiy dunyokarashi shakllangan shaxs zarur edi.

Shuni hayd etish zarurki, o'zbek maktablari to'ntarishdan so'ng milliy zamindan batamom uzilib qoldi. Qarsakbozlik billan o'qish-o'qitishda Ovrupo, xususan urush tizimini qabul qildik. Ammo bizning avlodlarimiz ongiga, qoniga bu zurma-zurakilik singmadi. Buni bugungi xayot, turmush tarzi ko'rsatib turibdi. Eng achinarli hol shu ediki, ayniqsa, o'tgan yetmish yil ichida Mustabid tuzimning «Yangi» davr «bilimdon» va «zukko» tashkilotchi rahbarlari ming yillik yozuvimizni ham qayta-qayta almashtirib, kimlargadir yaxshi ko'rinmoqchi yoxud o'zini dono xisoblab shuxrat qozonmoqchi bo'ldilarki, natijada maktablarimiz o'quv-tarbiyaviy ishlarda ham xayotiy asoslar va xalq ruxiyatidan deyarli ajralib qoldi, avlod-ajdodlarimizning dunyoviy-xayotiy, axloqiy, ma'naviy, ruxiy xazinasini bo'lgan kitoblar esa umuman o'qitilmay, o'rgatilmay tashlab kuyildi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. O'zbekistonda 1917-1924 yillardagi madaniy-manaviy muhit xususiyatlari nimalardan iborat bo'lgan?

2. Milliy ziyolilarning maktab maorif tizimini isloh qilishdagi sayi-xarakatlarini sharxlab bering?
3. Mazkur davrda mutaxassis kadrlar tayyorlash ta'limi jarayonidagi ziddiyatli muammolar haqida fikringiz.
4. 1917-1924 yillarda yaratilgan darsliklar xaqida qo'llanmalarning mohiyatini tushuntiring.
5. Milliy ziyolilarning maktab maorif tizimini islox qilishdagi sayi-harakatlari sharxlab bering?
6. Mazkur davrda mutaxassis kadrlar tayyorlash ta'limi jarayonidagi ziddiyatli muammolar xaqida fikringiz.
7. Dastlabki oliy o'quv yurtlari hamda ta'lim tizimi tarmoqlarini sharxlab bering.
8. Mazkur davrda o'tkazilgan yozuv isloxotlariga Sizning munosabatingiz.
9. Ikkinchi jahon urushi davrida o'zbekistonda xalq ta'limi va mutaxassis kadrlar tayyorlash jarayoni qay axvolda edi?
10. O'zbekistonda qachon majburiy yetti yillik ta'lim tuluq amalga oshirildi?
11. Sakkiz yillik majburiy ta'limga qachon o'tildi?
12. Fan, madaniyat, maorif sohalarida O'zbekistan Fanlar Akademiyasi olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar xaqida fikr bildiring.
13. Ikkinchi jahon urushidan so'ng oliy maktablarda milliy kadrlar tayyorlash talab darajasining xolati xaqida fikr bildiring.
14. XX asrning 70 - yillaridagi xalq ta'lim tizimini sharxlab bering.
15. Siddik Rajabov faoliyatiga tavsif bering.
16. 80-yillar Respublikamiz xalq ta'limi oldida turgan asosiy masalalar va pedagogik fikrlar.

33-Mavzu: Qadimgi Yunoniston va Rimda ta'lim-tarbiya va maktab

Reja:

1. Quldorlik tuzumi davrida talim - tarbiya.
2. Qadimgi Gresiyada tarbiya, maktab va pedagogika sohasidagi fikrlar, Afina va Spartada .
3. Pedagogika nazariyasi haqida faylasuf va olimlarning pedagogik nazariyalari
4. Soqrat, Ploton, Aristotellarning pedagogikaga qo'shgan hissalari.

Tayanch so'z va iboralar

Quldorlik tuzumi davrida jismoniy tarbiya, Sparta davlatida bolalarning davrlarga bo'linishi, Afina davlatida tarbiya tizimi, Grammatist, Kifarist, Polestra, Efeblar maktablari.

Misr, Messopatami, Hindiston, Xitoy mamlakatlarida insoniyat madaniyatining murakkab formalarini boshqa joylardagiga qaraganda oldinroq vujudga keltirdi. Bu mamlakatlarda katta davlatlar oldinroq paydo bo'ldi. Yirik quldorlik xo'jaliklarida qishloq xo'jaligi kalendari bo'lishi kerak edi. Astronomiya ilmi ana shunday boshlandi. Yer uchastkalarini o'lchab chiqish, hosilni hisobga olish, inshootlar qurish hisobini qilish kerak edi. Shu tariqa geometriya va arifmetika vujudga keldi. Tabiat to'g'risidagi bilimlar qadim zamonlardan beri suratlarida aks ettirildi. Suratlar yordami bilan yozish- piktografiya yozuvi asta-sekin rivojlana bordi. Misr va xitoyda piktografiya yozuvidan shartli- iyerogliflar (suratlar) bilan yoziladigan yozuv kelib chiqdi. Alfavit yozuvi dastlab xo'jalik ishlari va boshqa shu kabi ishlarning borishini qayd qilish uchun xizmat etadi. Podsholar saroylarida kotiblar tayyorlaydigan maktablar ochildi. Misrda kotiblar qullarning zehni o'tkir bolalaridan tayyorlanar edi. Bu maktabda kataklab o'qitish tartibi hukmron edi. Misrda qadimiy qo'lyozmalarni birida "bolaning qulog'i yelkasidadir" (ya'ni kaltaklasang qulog'iga kiradi) degan maqol saqlanib qolgan.

Turli mamlakatlar va xalqlar jahon madaniyatiga turlicha hissa qo'shganlar. M: Xitoyda qog'oz ixtiro qilindi, Hindistonda hisoblashning o'nlik sistemasi o'ylab chiqildi. Sharqiy O'rta dengiz mamlakatlari shaharlarida eramizdan oldingi davrda savod o'rgatadigan xalq maktablari bor edi. Bunday maktablar quldorlik davrining oxirida O'rta Osiyoning ba'zi shaharlarida ham

paydo bo'ldi. Savod maktablari hamda kohinlarning ta'lim beradigan maktablari bilan bir qatorda hunar o'rgatish, shuningdek harbiy jismoniy mashqlarni o'rgatish tradisiyalari ham vujudga keldi.

Har bir hunarmand o'z hunarini o'g'liga o'rgatishi tabiiy edi. Ilgari vaqtlarda qabilalardagi erkaklarning hammasi harbiy-jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishlari shart edi. Quldorlik jamiyatida esa bunday mashqlar bilan shug'ullanish tobora harbiy toifaga xos imtiyozlarning biriga aylandi. Qurol yarog' va harbiy texnikaning rivojlana borishi natijasida turli mamlakatlarda

o'q otishni, ot minishni, nayza otishni va boshqa harbiy mashqlarni o'rgatadigan mutaxassis ustozlar paydo bo'ldi.

Qadimgi Gresiya (Yunoniston) unchalik katta bo'lmagan bir qancha quldorlik davlatlaridan iborat mamlakat edi. Lakoniya (bosh shahri Sparta) va Attika (bosh shaxri Afina) Greyiyadagi davlatlarning eng mo'tabarlaridan edi. Bu davlatlarning har qaysida tarbiyaning alohida sistemalari vujudga keldi va shunga yarasha Sparta usulidagi tarbiya va Afina usulidagi tarbiya deb ataladigan bo'ldi. Spartaliklarni bolalari 7 yoshgacha uyda yashar keyin agella deb ataluvchi alohida davlat tarbiya muassasasiga joylashtirilar va 18 yoshga yetguncha ana shu muassasalada tarbiyalanib, o'qitilar edi. O'smirlarni jismoniy jihatdan tarbiyalashga alohida e'tibor berilar edi. Ularni chiniqtirar, sovuqqa, ochlikka va chanqoqlikka, chidashga, og'riqqa bardosh berishga o'rgatar edilar, Harbiy gimnastika mashqlariga ko'p e'tibor berar edilar. "O'qish va yozishga kelganda,- deb yozgan edi grek tarixchisi Plutarx, - bolalarga faqat ularning eng zaruri o'rgatilar edi, tarbiyaning qolgan qismi esa bitta maqsad, hyech so'zsiz itoat qildirishni, chidamli bo'lishni va yengish ilmini o'rgatishni ko'zda tutar edi".

Yoshlarni qullarga nisbatan shafqatsiz qilib, ularni mensimaydigan qilib tarbiyalash alohida vazifa qilib qo'yilgan edi. Davlat rahbarlari yoshlar bilan suhbat o'tkazib, shu yo'l bilan ularga axloqiy va siyosiy tarbiya berar edilar.

18-20 yoshga yetgan yigitlar alohida efeblar guruhiga o'tkazilar va harbiy xizmat o'tar edilar. Qizlarga harbiy va jismoniy tarbiya berishga katta e'tibor berilar edi. Buning sababi shu ediki, erkaklar qullar qo'zg'olonini bostirmoq uchun yoki urushlarga ketgan vaqtlariga shaharni va uy xonalarini himoyasiz qoldirib ketishga majbur bular edilar. Bunday paytlarda qurlollangan xotin-qizlar quruqchilik vazifasini o'tar, qullarni itoatda tutar edilar.

Afina tarbiyasi boshqacha yulga quyilgan edi. Afinadagi iqtisodiy xayot Spartadagi kabi cheklanib qolgan xayot emas edi. Qullar xususiy mulk xisoblanar edi. Afinada eramizdan avvalgi V-IV asrlarda madaniyat barq urib o'sdi. Afinada bolalar 7 yoshga yetguncha uyda tarbiyalanar edi. Qiz bolalar esa oilada tarbiyalana berar, ro'zg'or ishlarini o'rganar edi. Afinada xotin qizlarning xayoti umuman uy doirasidan chiqmas va ichkarida o'tar edi. Dastlab bolalar 17 yoshdan 13-14 yoshgacha grammatist va shfarist maktablarida o'qitilar edilar. Bular haq olib o'qitadigan xususiy maktablar edi, shuning uchun xam erkin, lekin puli bo'lmagan grajdanlarning bolalaridan anchagina qismi bunday maktablarda ta'lim ololmas edi, maktablarda didaskal deb atalgan o'qituvchilar mashg'ulot olib borar edilar. O'g'il bolalarni maktabgacha qullardan biri boshlab borar edi, bunday qul pedagog deb atalar edi. Grammatist maktabida o'qish, yozish va xisoblash o'rgatilar edi. Bunday maktabda harflarni hijjalab o'qitish metodi qo'llanilar edi bolalar harflarni nomlarini dlab olar, so'ngra shu harflarni qo'shib bug'inlar yasab, bug'inlarni qo'shib so'zlar yasab edilar.

Kifaristlar maktabida o'g'il bolalarga adabiy bilim va estetik tarbiya berilar edi:unga muzika, ashula o'rgatilar (Illiada va Odiseya) dan olingan parchalar o'qitilar edi.

O'g'il bolalar 13-14 yoshga yetganlaridan keyin polestra ("kurash maktabi")deb atalgan o'quv yurtiga o'tar edilar. Bu o'quv yurtida ular ikki uch yil da'vomida jismoniy mashqlar bilan shug'ullanar edilar.

Yoshlarning badavlatroq oiladan bo'lgan qismi, polestrani tamomlaganidan keyin gimnasiyga kirar edi. Nixoyat, Spartada bo'lgani kabi, Afinada 18-20 yoshgacha bo'lgan yoshlar efeblar qatoriga o'tib, harbiy xizmatga tayyorlanar va o'zlarining siyosiy bilimlarini oshirishni da'vom ettirar edilar. Otalar o'z bolalariga kasb hunar o'rgatar, bu tabaqaning bolalaridan

ba'zilar o'z otalaridan savod o'rganar edilar. Quldor zodoganlar mehnat bilan shug'ullanuvchi erkin aholiga nafrat bilan qarar edilar. Qullarni esa "gapiradigan ish quroli" debgina hisoblar edilar. Qadimgi Gresiya olimlari va faylasuflari Sokrat, Aristotel va Demokrit jamoat oldida so'zlagan nutqlari va ilmiy asarlarida o'zlarining tarbiya va ta'lim to'g'risidagi fikrlarini juda ravshan ifoda etganlar. Sokrat eramizning avvalgi 469-399 yillar o'zining demokratik ijtimoiy chiqishiga qaramay, konservativ zamindor arestokratlarning ideologi edi. Sokratning fikricha tarbiyada kutilgan maqsad buyumlar tabiatini o'rganish bo'lmay, balki shining o'z-o'zini bilib olish ahloqni kamol toptirish bo'lmog'i lozim. Qadimgi Gresiyaning mashxur faylasufi Platon eramizdan ilgari (427-347) idealist faylasuf, Sokratning shogirdi. Platonning fikricha, davlatni maqsadi oliy ezgulik ideyasiga yaqinlashishdir, bu ideya asosan tarbiya yuli bilan ro'yobga chiqadi. Platonning fikricha 3-yoshdan boshlab, yoshgacha davlat tomonidan tayinlab qo'yilgan tarbiyachilar rahbarligida maydonchalarda turli o'yinlar bilan shug'ullanadilar. Platon uyinlarni maktabgacha tarbiya vositasi hisoblab, ularga katta ahamiyat berdi. Bolalar 7-12 yoshgacha davlat maktablariga qatnaydilar va bunday maktablarda ularga o'qish, yozish, hisob, muzika va ashula o'rgatiladi. Bolalar 12 yoshdan 16 yoshgacha odatdagi gimnastika mashqlari o'rganilayotgan, pomstrada, ya'ni jismoniy tarbiya maktablarida o'qiydilar. Polestrani tamomlagan o'spirinlar 18 yoshga yetguncha, arifmetika, geometriya va astronomiyani o'rganadilar, 18 yoshdan 20 yoshgacha yigitlar efibrida tarbiyalanadilar, ya'ni harbiy gimnastika tayyorgarligini o'tadilar, aqliy mashg'ulotga mayli bo'lmagan yigitlar 20 yoshidan boshlab jangchilar qatoriga o'tadilar. Quldorlik tuzumi davridagi ta'lim-tarbiyaning ahamiyati hozirgi ta'lim-tarbiyaga kattadir. Chunki, ta'lim-tarbiyadagi ba'zi bir prinsiplar hozir ham saqlanib qolgan. Biz yosh avlodga tarbiya berishda albatta o'tmishimizdagi ta'lim-tarbiya to'g'risida to'xtalib, undan foydalanishimiz lozim. Hozirgacha quldorlik tuzumidagi tarbiyaviy ta'limiy uslublar davom ettirilib kelmoqda. Ba'zi mamlakatlarda albatta, xulosa qilib shuni aytish kerakki, ta'lim-tarbiyaning rivojlanishida quldorlik tuzumi davrini ham ahamiyati beqiyosdir.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Quldorlik tuzumi davridagi asosiy tarbiya turlarini qayd eting.
2. Sparta davlatida ta'lim-tarbiyaning yo'lga qo'yilishi.
3. Afina davlatida ta'lim-tarbiya.
4. Qadimgi Gresiya mutafakkirlarining pedagogik qarashlari.

34-MAVZU: RIVOJLANGAN XORIJIY DAVLATLARDA TA'LIM TARBIYA VA MAKTAB

Reja:

1. Amerika Qo'shma Shtatlarida ta'lim tizimi, tuzilishi.
2. Yaponiya xalq ta'limi tizimi.
3. Germaniya xalq ta'limi tizimi.
4. Janubiy Koreya xalq ta'limi tizimi.
5. Fransiya xalq ta'limi tizimi.

Tayanch iboralar: rivojlangan, ta'lim, tarbiya, turlari, kinder, quyi, yuqori, kollej, universitet, qonun, majburiy, ixtiyoriy, diniy, xususiy, shartnoma, maxsus muassasa va h.k.

Amerika Qo'shma Shtatlarida ta'lim tizimining tuzilishi quyidagicha:

- maktabgacha tarbiya muassasalari (3-5 yoshgacha)
- boshlang'ich maktablar 1-8 sinflar (6-13 yoshgacha)
- o'rta maktab, bu ikkiga: quyi va yuqori bosqich (14-17 yoshgacha).
- oliy ta'lim 2-4 yil, kollejlari va dorilfununlar.
- oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim (aspirantura, doktorantura).

AQShda majburiy ta'lim 16 yoshgacha amalga oshiriladi. O'quv yurtlari davlat, xususiy, diniy muassasalar ixtiyorida bo'lishi mumkin.

Amerikada bolalar 3 yoshga to'lganda onalarga moddiy imtiyozlar berish ko'zda tutilmagan. Bog'chalarda bolalar yoshlariga qarab guruhlarda tarbiyalanadi. 5 yoshga to'lganda haqiqiy ta'lim tarbiya jarayonida qatnashadi, ular «Kinder gander» deb ataluvchi muassasada ta'lim oladi. Bu muassasa bog'cha yoki maktab tarkibida tashkil etiladi. 5 yoshli bolalarni maktabga tayyorlash ota-onalar, bog'chalar, maktablar va ommaviy axborot vositalarining vazifasi hisoblanadi.

AQSh ko'p millatli mamlakat. Shunga ko'ra har bir millat bolalari o'z ona tilini, milliy urf odatlarini, dinini bog'chalarda o'rganadilar.

Amerika maktablarida o'quv tarbiya ishlari bilan bog'liq masalalarni har bir shtat o'ziga mustaqil belgilab olish huquqiga ega.

Amerika maktablarida o'qish har bir o'quvchi uchun faxr-iftixor bo'lishiga, o'z bilimi imkoniyatiga ishonch hissini tarbiyalashga katta e'tibor beradi. O'quvchilarni maktabdan bezdirish, ularni darslarga ishtiyoqsiz va loqayd bo'lib qolishlari favqulotda salbiy holat bo'lib hisoblanadi. O'quvchilar boshlang'ich maktabni bitirganidan so'ng qo'yi (7-8-9 sinflar) o'rta maktabda o'qishni davom ettirishadi. Bu maktabni muvafaqiyatli o'tganlar yuqori, o'rta (10-11-12 sinflar) maktabga qabul qilinadi. O'quvchilar ma'lum bir sinfni, kursni yoki maktabni bitirishda test sinovlari topshiradilar.

O'rta maktablarda o'quvchilar o'zlari yoki ota-onalari tanlagan yo'nalishlarga mos holda predmetlar tanlashda erkinliklar berilgan.

O'rta maktab o'quvchilari kundalik faoliyatlarida yarim vaqtini o'quv sinflarida qolgan vaqtini kutubxonada, laboratoriya, tajriba uchastkalari, amaliyot uchun mo'ljallangan joylarda o'tkazadilar.

Ayni paytda o'quvchilarga 4 yo'nalishda kasbkor bilimlar beradi.

1. Qishloq xo'jaligi
2. Biznes ta'limi.
3. Savdo va sanoat.
4. Qurilish bo'yicha kasbkor asoslari o'rgatiladi.

Amerikada yaqinda qabul qilingan «2000 yilda Amerikada ta'lim strategiyasi» dasturi e'lon qilindi. Bunda quyidagi asosiy vazifalar belgilandi:

- 2000 yilda barcha Amerikalik kichkintoylarning maktabda tayyor holda qilishlari;

- aholining 90% oliy ma'lumotli bo'lishi, o'quvchilarning ingliz tili, matematika, tabiiy fanlar, tarix, geografiya fanlari bo'yicha jahonga o'z iqtidorlarini namoyish eta olishlari;
- talabalarning tabiiy va matematika fani yutuqlarini o'zlashtirishda jahonda eng oldinda turishlari;
- har bir voyaga yetmagan Amerikalikning iqtisodiyot sohasida jahonning barcha yoshlari bilan bellasha oladigan bo'lishlari;
- maktablarda giyohvandlik va zo'ravonlikka barham berish, o'qish uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berish ko'zda tutilgan va h.k..

Amerikada bir o'quv yili 180 kun, 1 soatlik dars 40-45 minut. 7-sentyabr o'quv kunining boshlanishi, 12-oktyabr «Koluob» kuni munosabati bilan bayram, 21-oktyabr o'quvchilarning aqliy qobiliyatini aniqlash kuni, 10- noyabr insho sinovi, 30-may xotira kuni, 12-iyun bitirish kechasi, 20-iyun yozgi ta'tilning boshlanishi.

Yaponiyada xalq ta'limi tizimi

Yaponiyada hozirgi zamon ta'lim tizimlarining tarkibi quyidagicha:

1. Bolalar bog'chalari (3-5 yosh).
2. Boshlang'ich maktab (6 yil).
3. Kichik o'rta maktab (3 yil majburiy).
4. Yuqori o'rta maktab – (ixtiyoriy).
5. Oliy ta'lim tizimiga kiruvchi o'quv yurtlari (kollej, universitet).
6. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim.

1. Maktabgacha tarbiya (3-5 yosh) muassasalariga bolalar loyqatiga qarab 3-2-1 yillik o'quv turlariga jalb qilinadi. Yaponiyada bu muassasalarning 59,9% xususiydir, 39,8 % tuman kengashlariga qarashli, 0,3% davlatga qarashlidir.

2. Majburiy ta'lim (6-15 yosh) 6 yil boshlang'ich maktabda, 3 yil kichik o'rta maktab kursini o'taydi. Bu 9 yillik ta'lim majburiy bo'lib barcha bolalar bepul o'qitiladi va tekin darsliklardan foydalanadi, ota-onalar o'z bolalarini xususiy maktabga berish huquqiga ham egalar. Xususiy maktablarning o'ziga xos shart sharoitlari va talablari mavjud.

Yuqori, o'rta maktab sirtqi, kechki, kunduzgi bo'limlari mavjud. O'qish muddati 3 yil, 95% o'quvchilar kunduzgi maktabda o'qishadi. Unda quyidagi yo'nalishlar bo'yicha bilimlar beriladi.

1. Umumiy ta'lim fanlari;	5. Qishloq xo'jaligi;
2. Texnik bilimlar;	6. Chorvachilik;
3. Tijorat;	7. Baliqchilik;
4. Mahalliy sanoat;	8. Kemasozlik va h.k.

Yaponiyada kollejlilar va universitetlar oliy ta'lim tizimini tashkil etadilar. Bundan tashqari Yaponiyada «Ixtisos maktablari» ham mavjud.

Yaponiyada maktablarda o'qish 1-apreldan boshlanib, kelasi yilning 31-martida nihoyasiga yetadi. Maktablar 3 simestrga bo'linadi:

1. Aprel-iyun;
2. Sentyabr-dekabr;
3. Yanvar-mart.

Yapon maktablari asosiy e'tiborni o'quvchi faoliyatiga va darslikka qaratilgan. Ularning fikricha o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida jonli muloqog) muhim ahamiyatga ega.

Turli ta'limiy ko'nikmalarni bolalar ongiga singdirish Yapon maktablariga xos fazilatdir. Masalan, 2-sinf o'quvchisi ko'pchilik oldida nutq so'zlash qobiliyatiga ega bo'lishi, 6-sinf o'quvchisi kamida 2 ta milliy cholg'u asbobida kuy chala bilishi, boshlangich sinf o'quvchisi suvda bemalol suza olishi kerak.

Yaponiyaliklar to'g'ri va halol turmish tarzini qadyrlyadilar. Birinchi sinfdan 9-sinfgacha axloq tarbiyasi maktab faoliyatining zaruriy shartidir.

Germaniya ta'lim tizimi

Germaniya talim tizimida maktabgacha tarbiya tizimi ham muhim bosqich hisoblanadi. Uning 100 yildan ortiq tarixi bor. Bolalar bog'chalari ta'limning quyi bosqichi hisoblansada, lekin davlat tizimi tarkibiga kirmaydi. Bog'chalarni mablag' bilan ta'minlash turli jamoat tashkilotlari, hayriya birlashmalari, korxonalar, xususiylar, diniy muassasalar zimmasidadir. Ota-onalar bolalar bog'chalariga o'z farzandlarini tarbiyalayotganliklari uchun ancha miqdorda pul tolaydilar. 3 yoshdan 6 yoshgacha bolalarning 80% bog'chalarga qatnaydi. Germaniyada odatda bolalar bog'chada tushgacha tarbiyalanadilar. Kunning yarmida esa uyda, oilada bo'ladilar. Bu mamlakatda kuni uzaytirilgan bog'chalar ham bor.

Majburiy talim 6 yoshdan 18 yoshgacha bolgan bolalarga tegishli, ya'ni bu jarayon 12 yil davom etadi. Bundan 9 yillik (ba'zi joylarda 10 yil) maktabda tola haftalik o'qishda o'qiydi. o'qish davlat maktablarida tekin. Xususiylar kam. o'qish 6 yoshdan boshlanib, 4 yil davom etadi (faqat Berlinda 6 yil). Boshlang'ich maktabdan so'ng o'quvchilar yo'nalish bosqichidagi maktabga o'tadilar. Bu erda 5-6- sinf bosqichidagi . yo'nalish maktablarda maxsus dastur asosida o'qiydilar. Keyin navbatdagi maktab tipiga ko'chadilar: bular - asosiy, maxsus. maktab, real bilim yurtlari. Deyarli 30% bola asosiy maktabga o'tadi. 9 yoki 10 yillik o'qish tugatilgandan keyin kasbiy tayyorgarlikka o'tiladi. Maxsus maktablarda nuqsonga ega bo'lgan bolalar o'qiydi. Real bilim yurtlari asosiy maktab va yuqori bosqich maktabi o'rtasida turadi. Qoidaga ko'ra bu erda o'qish 6 yil davom etadi (5-10 sinfgacha) va tola o'rta ma'lumot berish bilan tugallanadi. Bilim yurtini tugatganlar o'rta maxsus o'quv yurtiga yoki yuqori bosqichdagi hunar-texnika maktabiga kirib o'qish huquqiga ega bo'ladi. Germaniyada gimnaziyalar ham mavjud. Ular 5-13 sinflarni o'z ichiga oladi. 11-13 sinflar oliy o'quv yurtlariga tayyorlash vazifasini ham bajaradi. Gimnaziyaning bitirganlik haqidagi etuklik attestati oliy o'quv yurtida o'qish imkonini beradi. Germaniya talim tizimida hunar talimi muhim ahamiyatga ega, chunki yuqori malakali ishchilarga bo'lgan talab kuchli. To'liqsiz o'rta maktabni bitiruvchilarning 20% hunar talimi tizimida bilim olishni davom ettiradilar. Aksariyat hollarda o'qish muddati 3-3,5-yilni tashkil etadi. o'qish uch bosqichdan iborat bo'lib, birinchi -yili asosiy hunar ta'limi beriladi. Bunga o'qitilayotgan kasbga taalluqli maxsus fanlardan nazariy asoslar berilib, yirik korxonalarda amaliy mashg'ulotlar o'tkaziladi. Ikkinchi yil davomida maxsus hunar ta'limi beriladi, o'quvchining birinchi yilda ikkinchi yilga o'tishi sinov imtihonlari o'tkazilib o'qishni davom ettiruvchi yoshlar tanlab olinadi,

Uchinchi yil davomida maxsus hunar talimi yanada chuqurlashtirilib boriladi. Bitiruv imtihonlari maxsus komissiya tomonidan qabul qilinadi. Komissiya a'zolari korxonalarining etakchi mutaxassislari, federal erlardagi sanoat palatasi, hunarmandchilik palatasi vakillaridan tashkil topadi. Hunar maktablarining diplomlari oliy o'quv yurtlariga kirish uchun huquq bermaydi. Buning uchun 1 yillik tayyorlov kurslarini tugatish talab etiladi. o'qishga qabul qilish imtihonsiz maktab talimi to'g'risidagi hujjatga asosan oshiriladi.

Oliy maktab o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega. Oliy o'quv yurtini shtatdagi rektor yoki bir necha yilga saylangan Prezident boshqaradi. o'z-o'zini boshqarishda vazifalari aniq taqsimlab berilgan bir necha guruhlar bosqichma-bosqich ishtiroki prinsipiga amal qilinadi. Uning tarkibiga professor-o'qituvchilar, o'quvchilar, ilmiy xodimlar va boshqa xodimlar kiradi. Talabalar o'qishi erkin tashkil etilgan. Ko'p sonli o'quv bosqichlari bilan birga o'quv rejalari taklif etiladi. o'qishga haq to'lanmaydi. Agar talaba yoki ularning ota-onalari oziq-ovqat harajatlarini ko'tara olmasa o'qish uchun moliyaviy yordam ko'rsatish to'g'risidagi federal qonunga ko'ra ular moliya yordami oladilar. Bu yordamning yarmi stipendiyaga qo'shib berilsa, ikkinchi yarimi qarz tariqasida beriladi.

Mamlakatda talimni isloh qilish masalasi ko'pdan buyon muhokama qilinmoqda, bunda o'quv jarayonini qisqartirish taklif qilinmoqda. Hozir universitetlarda talabalar 7 yil o'qiydi. Ular o'qishga kirganlarigaqadar korxonalarda bir necha yil ishlashlari yoki bundesverda xizmat qilishini hisobga olsak, talabalar haqiqiy mehnat faoliyatlarini ancha kech boshlayotganligini tushunamiz.

Germaniyada Xalq universitetlari mavjud bo'lib, ular partiya va dindan tashqari

muassasa. Ularning ko'pchiligi kechki bo'lib, faqat 1989-yili universitetlarda 400000 kurslar tashkil etilgan va bu kurslarda, 5,5 mln. tinglovchi malaka oshirgan. Davlat malaka oshirganlarni rag'batlantiradi va bu uchun har yili 5,5 mln. marka mablag' ajratadi. Malaka oshirish kurslarida o'qish davrida tinglovchilarga mablag' bilan moliyaviy yordam beradilar. Asosan ishsizlar o'z malakasini oshirish imkoniyatlaridan ko'proq foydalanadilar va bu bilan ish topishlari tezlashadi. Yarim yil davomida malaka oshirgan ishchilarning 75% ish bilan ta'minlanadi. Cherkovlar ham fuqarolarning bilim darajalarini oshirishda faol ishtirok etadi. Evangel cherkovi o'zining 15 akademiyasida dolzarb mavzular bo'yicha konferensiyalar tashkil etadi.

Katoliklar malaka oshirishda nikoh, oila masalalariga, teologiya va madaniyat sohalariga katta ahamiyat beradilar.

Oliy o'quv yurtlarida tadqiqot bilan shug'ullanish ularning qadimiy an'analaridan bin. o'tgan asr boshlarida Vilgelm fon Humboldt pruss universitetlarini isloh qildi, o'shandan beri «Tadqiqot va o'qitish birligi» ularning hayotiy prinsiplariga aylanib qolgan. Oliy o'quv yurtlari tadqiqotlarining asosiy yo'nalishi-fundamental amaliy tadqiqot bolib, ularga boshqa ilmiy-tekshirish institutlari, sanoat laboratoriyalari yaqindan yordam beradi. Germaniya ta'limi o'ziga xos yo'nalishga, juda murakkab tizimga ega. Shu bilan bir qatorda hozirda Germaniyada ta'lim tizimini isloh etish yo'lida yangi izlanishlar olib borilmoqda.

Janubiy Koreyada ta'lim tizimi

Janubiy Koreyada talim haqidagi Qonun 1948 -yili qabul qilingan. Talim tizimiga asos qilib an'anaviy g'arb modeli olingan: 6 yil - quyi maktab, 3 yil - o'rta, yana 3 yil - oliy maktab; so'ngra to'rt yillik kollej va bakalavr unvoni beriladi; tanlangan fan yana 2 yil chuqur o'rganilgandan so'ng magistr unvonini olish mumkin. Fan doktori bolish uchun yana 3 yil vaqt sarflash lozim.

Mamlakatda oliy o'quv yurtlarining ishlari yaxshi yolga qo'yilgan. Koreyada 104 ta oliy o'quv yurti bo'lib, ularning 80 foizi xususiydir. Har yili bitiruvchilarning 40 foizi o'qishga kiradi. Talabalar soni bo'yicha Koreya dunyoda birinchi o'rinda turadi.

Lekin maktabgacha talim muassasalari ehtiyojni qondira olmayapti. Shuning uchun 1982 -yili maktabgacha tarbiya haqida qonun qabul qilingan. Bu yerda tarbiyaga bolalar bog'chasida asos solinishini yaxshi tushunishadi. Shu tufayli bu tarmoq keyingi yillarda 60 foizga kengaydi. Bunda diniy tashkilotlarning hissasi katta.

Boshlang'ich maktab masalasiga kelganda (bu maktabga olti yoshli-lar kelishadi) sinflarning tig'izligini kuzatish mumkin. Har sinfdan 50 nafargacha bola o'qiydi. Dars nagruzkalari ham ko'proq. o'yinlar dam olish o'quv dasturiga kiritilgan. Shuning uchun dam olishga imkoniyat bor.

Boshlang'ich maktabda dars 40 minut o'rta maktabda esa 45 minut. Oliy maktabda darsning davomiyligi 50 minutga teng. Bu yerda ikki muhim jihatga to'xtalib o'tish zarur. Oliy maktabga, albatta, kirish imtihonlari topshiriladi va o'qishlar pullik.

Boshlang'ich maktabda 9 ta fan o'qitiladi. Koreys tilini o'rganishga alohida e'tibor berilib arifmetika hamda ijtimoiy fanlar o'qitiladi. O'rta maktabda fanlar yana 4 taga ko'paytirilgan. 7-sinfdan boshlab chet tillar o'rgatiladi. Mamlakatda ingliz tiliga e'tibor kuchli. Ko'pchilik bu tilda bemalol gaplasha oladi. Chet tillarni o'qitishga haftasiga 4—5 soat ajratilgan. Koreyslar yana bir tilni — klassik xitoy tilini majburiy ravishda o'rganadilar. 8-sinfdan boshlab Xitoy tarixi o'rganiladi.

Hunar maktablari Koreyada 600 tani tashkil etadi. Bu maktablar-ning 45 foizi bolajak mulkdorlarni tayyorlaydi, 23 foizida texnik kasb egalari etishib chiqadi. Qolgan maktablarda dengizchilik, qishloq xo'jalik ixtisoslari o'zlashtiriladi. Shunisi diqqatga sazovorki, bu maktablarga korxonalar otaliq qiladilar. Ta'lim haqidagi qonun talablaridan biri shudir.

Koreyada ham alohida iqtidorli bolalarga e'tibor kuchli. So'nggi yillarda 5 ta sport, 6 ta ilmiy maktab ochilgan. Jismoniy tarbiyaning rivojlanishiga Seul olimpiadasi katta ta'sir ko'rsatgan.

Koreyada nogironlarga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikni har qadamda kuzatish mumkin. Aytaylik, bu erda aravachalar yordamida harakatla-nuvchilar uchun er osti liftlari mavjud, maxsus jihozlangan past qilib qurilgan telefon-avtomatlardan nogironlar bemalol foydalanadilar, rivojlanishdan orqada qolgan bolalar uchun maxsus maktablar mavjud. Bu maktablarning aksariyati xususiy yoki diniy tashkilotlarning xayriya mablaglari hisobiga qurilgan. Davlat maktablarida din o'qitilmaydi. Lekin 3-sinfdan boshlab «Odobnoma» kabi maxsus fan joriy etiladi. Bu fan 12-sinfgacha haftasiga 2 soatdan o'qitiladi.

Maktablar uchun o'qituvchi kadrlar tayyorlashga ham e'tibor katta. Koreyadagi barcha talabalarning 6,5 foizi bo'lajak pedagoglardir. Mamlakatda 11 ta o'qituvchilar kolleji mavjud. Har bir provinsiya o'z kollejiga ega. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi bo'lish uchun 2 yil o'qish talab qilinadi. Fan o'qituvchisi birmuncha ko'proq o'qiydi.

Janubiy Koreyada talimning obro'si naqadar kattaligini quyidagi misoldan ham ko'rsak boladi:

Soliqlar tizimida. ta'limiy soliq joriy qilingan: ishlab chiqaruvchilar foydaning ma'lum foizini maorifga yuboradilar. Davlat byudjetining 24 foizi talimga sarflanadi.

Fransiyada ta'lim tizimi

Fransiya ta'lim tizimi ham qadimiy va boy tarixga ega. Bu mamlakatda «Ta'lim haqida»gi Qonun dastlab 1955-yili qabul qilinib, 1975-yili unga qator o'zgartirishlar kiritilgan.

Fransiya davlatining hozirgi davrda amal qilinayotgan «Ta'lim haqida»gi Qonuni 1989-yil 10 iyulda qabul qilingan bo'lib, uning o'zgartirilishiga ta'lim strategiyasida ro'y bergan o'zgarishlar, mamlakatning ichki, tashqi siyosatdagi islohatlar, yuzaga kelgan iqtisodiy sharoitlar, chet el pedagogikasidagi ilg'or tajribalarning mamlakat ta'lim tizimlariga kirib kelishi, o'quv predmetlarining integratsiyalari va boshqalar sabab bo'ldi.

Fransiyada ta'limning asosiy maqsadi shaxsning har tomonlama kamol topishini ta'minlash, uni mustaqil faoliyatga tayyorlash, bozor munosabatlari sharoitida o'quvchilarni tadbirkorlikka, ishbilarmonlik va omilkorlikka o'rgatish, shunga yarasha kasb-korga ega qilishdan iboratdir. Bu erda:

1. Davlat maktablari,
2. Xususiy maktablar,
3. Oraliq maktablari mavjud.

o'qitiladigan predmetlar ichida fransuz tili va adabiyoti, o'qish va -yozuv alohida ahamiyatga molik. Ular uchun dars vaqtining 30% ajratiladi. o'rtacha haftalik soatlar 26 soatdan iborat, darsning davamiyligi 60 minut. o'quv yili 5 chorakka bolinadi. Fransuz maktablari boshlang'ich sinflarida o'qish ertalab va tushdan keyingi qismlarga bo'linadi. Ertalab o'quvchilar ona tilidan, tushdan keyin esa matematika va boshqa predmetlardan saboq oladilar. Matematika, ona tili va adabiyoti baza predmeti, tarix, geografiya, mehnat, jismoniy tarbiya predmetlari esa rivojlantiruvchi predmetlar hisoblanadi.

Fransiya talimida bolalarni go'daklik chog'idanoq maktabda o'qitish uchun tayyor holda olib k.elish g'oyat muhim masala hisoblanadi. Bu bosqichda tarbiyaianuvchilar quyidagicha tabaqalashtirilgan: kichik guruh (2-4 yosh), o'rta guruh (4-5 yosh), katta guruh (5-6 yosh). Maktabga tayyorlov guruhi (5-6 yosh) bo'lib, ularga Fransiyada 100% shu yoshdagi bolalar qamrab olingan. Bolalarni maktabga tayyorlash uchun alohida dastur va darsliklar mavjud. Fransiyada boshlang'ich talim maktablariga 6 yoshdan 11 yoshgacha bo'lgan bolalar jalb qilinadilar. Boshlang'ich maktab bepul va majburiy. Uning vazifasi o'qish, yozish, hisoblash malakasini berishdir. o'quv mashg'ulotlari ertalab soat 9 dan 12 gacha, hamda soat 14 dan 16 gacha 5 soat davom etadi. Maktabda ovqatlanish pullik, lekin juda arzonlashtirilgan narxlarda. Boshlang'ich sinflarda o'qish uch bosqichda amalga oshiriladi:

1. Tayyorlov bosqichi;
2. Elementar kurs (bu bosqich ikki yil davom etadi);
3. Chuqurlashtirilgan bosqich.

Dasturlarda o'quv predmetlarning barchasiga uch bosqich bo'yicha aniq, alohida-alohida

talablar qo'yiladi.

1990 -yildagi hukumat qarorida bolalarni bilimiga, qobiliyatiga qarab dars jadvalini tabaqalashtirgan holda tuzish huquqi berildi.

O'quvchilar 11 yoshda boshlang'ich maktabni tugallab o'rta maktabga o'tadilar. o'rta talim esa kollejlarda va litseylarda amalga oshiriladi. O'rta talim ikki bosqichda beriladi. Birinchi bosqich (11 yoshdan 15 yoshgacha) 4 yil bo'lib, eng kichik sinf 6-sinf, 5-4-o'rta sinf, 3-sinf esa katta sinf hisoblanadi. Demak sinflarni raqamlash yuqoridan pastga qarab amalga oshiriladi. 6-5 sinflar umumiy o'rta talim, 4-3 sinflar esa o'quvchilarning moyilligiga qarab beriladi. Bu birinchi bosqichni tugatgach, o'quvchilar kasbiy yo'nalishlari bo'yicha guvohnoma oladilar. So'ngra ikkinchi bosqich boshlanadi. Bu bosqichda 15-18 yoshgacha bo'lgan bolalar ta'lim oladilar. Ular uch yil o'qib bakalavr unvoni va diplomi uchun imtihon topshiradilar. Ana shunda diplom olgan o'quvchilargina oliy o'quv yurtlarga qabul qilinish huquqiga ega bo'ladilar. Fransiyada talabalar pedagogika, politexnika instituti, oliy ma'muriy maktablarga kirish uchun imtihon topshiradilar. Bundan tashqari shu kasbga moyilligi ham alohida sinab ko'riladi. Boshqa oliygohlarga va universitetlarga esa bakalavr diplomi bo'lgan yoshlar imtihonsiz qabul qilinaveradi.

Oliy talim universitetlarda uch turkumda amalga oshiriladi:

Birinchi turkum: umumiy bolib, o'qish muddati ikki yil davom etadi;

Ikkinchi turkum: o'qish bir yil davom etadi. Talabalar magistr darajasi bilan yakunlaydi;

Uchinchi turkum: o'qish 1-2 yil davom etadi. Bu siklda:

- bironbir predmetni chuqurlashtirib o'rganilganligi haqida diplom 1 yil;
- ixtisoslashtirilgan oliy ma'lumot to'g'risida diplom 1 yil;
- uchinchi turkum doktorlik dissertasiyasi 1-2 yil;
- davlat doktorlik dissertasiyasi biron-bir sohani mukammal o'rganib dissertasiya yozish kabi hujjatlar olish mumkin.

Fransiyada oliy malumot va ixtisos beruvchi oliy texnologik institutlar mingdan ortiq. Ular odatda sanoat, maishiy xizmat ko'rsatish, informatika mutaxassisliklariga ixtisoslashgan. O'qish muddati 2 yil bolib, sakkiz xaftalik ishlab chiqarish amaliyotini ham ko'zda tutadi.

Sirtqi talim shoxobchalari juda keng bo'lib, u 500 turdagi o'rta, oliy professional ma'lumot berishni tavsifa eta oladi.

Fransiyada maktab rahbarligi lavozimiga erishmoq uchun ta'limga rahbarlik qilishdan saboq beruvchi maxsus markazlarda o'qiydilar. Bunday markazlarda ular rahbarlik qilish, maktab iqtisodiyotini boshqarish, ta'limdagi yuridik masalalar, qonunchilik, ota-onalar bilan ishlash, madaniy oqartuv ishlarini tashkil etish, jamoada yaxshi psixologik muhitni barpo etish kabi jihatlarni o'rganadi. o'qishni yakunlagach, suhbatdan, test imtihonlaridan o'tadilar. Direktor dars bermaydi. Uning ish faoliyatini ikki yil davomida diqqat bilan kuzatib boriladi. Shu ikki yil davomida maktab direktori talantli tashkilotchi, etuk rahbar sifatida faoliyat ko'rsata olmasa, u bu lavozimidan olib tashlanadi. Maktab o'qituvchilariga qo'yilgan talab Fransiyada o'ta yuqori. Ayniqsa, boshlang'ich maktablarda o'qituvchi o'z kasbini ustasi, ajoyib notiq, san'atkor, musiqachi, sportchi, tashkilotchi, namunali xulq-atvor egasi bo'lmog'i lozim. O'qituvchilar o'z nazariy—uslubiy malakalarini oshirishga ahamiyat beradilar. Malaka oshirish kurslaridan o'tish uchun aniq muddat belgilab qo'yilmagan. o'qituvchilar o'z ixtiyorlari bilan test markazlarida imtihon topshiradilar. Shu imtihonlar davrida o'qituvchi faoliyatida ayrim nuqsonlar sezilib, malaka oshirishga ehtiyoj aniqlansa, o'z vaqti va mablag'lari hisobiga malaka oshiriladi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Rivojlangan xorijiy davlatlarda talim yo nalistlari qanday belgilangan?
2. AQSHda ta'lim tizimi qanday tashkil etilgan?
3. Yaponiya ta'lim tizimi haqida gapirib bering.
4. Janubiy Koreyada ta'lim tizimi qanday tashkil etilgan?
5. Fransiyadagi ta'lim tizimini so'zlab bering.]
6. Germaniya ta'lim tizimi qanday tashkil etilgan?

7. O'zbekistonda xorijiy mamlakatlar tajribasidan qanday foydalanish mumkin?